

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI**

AYKAP DERGİSİNDE YAYIMLANAN DİL YAZILARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Pınar ÇEKİÇKESEN

Tez Danışmanı

Yard. Doç.Dr. Ferhat TAMİR

Ankara 2011

ONAY

Pınar ÇEKİÇKESEN tarafından hazırlanan “Aykap Dergisinde Yayınlanan Dil Yazıları” başlıklı bu çalışma, 23/03/2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda (oybirliği / oyçokluğu) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

[İmza]

.....
[Ünvanı,Adı ve Soyadı] (Başkan)

Yard. Doç. Dr. Ferhat TAMİR

[İmza]

.....
[Ünvanı,Adı ve Soyadı]
Prof. Dr. Leyla KARAHAN

[İmza]

.....
[Ünvanı,Adı ve Soyadı]
Prof. Dr. Şuayip KARAKAŞ

İÇİNDEKİLER

I . SÖZ BAŞI.....	VI
II. GİRİŞ	VIII
II. 1. Aykap Dergisi Hakkında	VIII
II. 2. Muhamedcan Seralin.....	XII
II.2.1. Hayatı	XII
II.2.2. Eserleri.....	XIV
II. 3. Dergide Makale Yazan Kazak Aydınları Hakkında.....	XV
II. 4. Transkripsiyon.....	XVIII
II. 5. İşaretler.....	XIX
II. 6. Kısaltmalar	XIX
III. METİN VE AKTARMA.....	1
III. 1. Metinlerin Latin Harfli Transkripsiyonu	
III.1.1. Cazuw Tertibi	3
III.1.2. Cazuw Tertibi	6
III.1.3.Til Tuwrasında	9
III.1.4. Birge Qozğalalıq!	11
III.1.5. Birge Qozğalalıq!	14
III.1.6. Til Tuwrasında	16
III.1.7. Cazuw Tertibi	18
III.1.8. Şahzaman Mirzağa	21
III.1.9. Şahzaman Mirzağa	23
III.1.10. Tağıda Til Tuwrasınan	26
III.1.11. Qazaq Tili Tuwralı	29
III.1.12. Cazuw Meselesi	31
III.1.13. Cazuw Meselesi	34
III.1.14. Cazuw Tärtibine Qosumça	38
III.1.15. Cazuw Meselesi	41

III. 2. Metinlerin Türkiye Türkçesine Aktarımı	
III.2.1. İmlâ Esasları	45
III.2.2. İmlâ Esasları	48
III.2.3. Dil Hakkında	51
III.2.4. Birlikte Hareket Edelim !	53
III.2.5. Birlikte Hareket Edelim !	56
III.2.6. Dil Hakkında	58
III.2.7. İmlâ Esasları	60
III.2.8. Şahzaman Mirza'ya	63
III.2.9. Şahzaman Mirza'ya	65
III.2.10. Yine Dil Hakkında	68
III.2.11. Kazak Dili Hakkında	71
III.2.12. İmlâ Meselesi	73
III.2.13. İmlâ Meselesi	76
III.2.14. İmlâ Meselesine Ek	80
III. 2.15. İmlâ Meselesi	83
IV. KAZAK İMLÂSİ İÇİN ÖNE SÜRÜLEN FİKİRLER	86
IV. 1. Ahmet Baytursınoğlu.....	87
IV. 2. Mircaqıb Duvlatoğlu.....	88
IV. 3. Ahmet Badıqov.....	89
IV. 4. Muhammed Ali Esengeldi.....	89
IV.5. Şahzaman Ciyaşev	90
IV. 6. Mu'allim Maldıbayev.....	91
IV.7.Ğabdülğaziz Musağalioğlu	91
IV. 8. Muhamedcan Seralin.....	92
V. AYKAP DERGİSİ İMLÂSİ İLE BUGÜNKÜ KAZAK İMLÂSININ KARŞILAŞTIRILMASI	94

VI. METİNLERİN ASILLARI	96
VII. KAYNAKLAR	149
VIII.ÖZET.....	152
IX. ABSTRACT	154

II. SÖZ BAŞI

I. SÖZ BAŞI

Bu çalışmada Kazak Türklerinin çıkardığı Aykap dergisinde yer alan dil konulu on beş makale ele alındı. Arap harfli olarak yayımlanan makaleler, transkripsiyonlu olarak Latin harflerine ve Türkiye Türkçesine aktarıldı. Çalışmada Kazak imlâsı için öne sürülen fikirler tespit edildi ve Aykap dergisi imlâsı ile bugünkü Kazak imlâsı karşılaştırıldı.

Çalışmanın giriş kısmında Aykap dergisi , derginin yayımcısı Muhammetcan Seralin ve dergi yazarları hakkında bilgi verildi.

Çalışmanın asıl gövdesini meydana getiren III. bölümde Arap harfleriyle yayımlanan makalelerin önce transkripsiyonlu metni hazırlandı. Makalelerin transkripsiyonlu metni hazırlandıktan sonra Türkiye Türkçesine aktarıldı. Dergi Kazak alfabesinin henüz oluşturulmadığı bir dönemde yayımlandığı için transkripsiyonda zorluklarla karşılaşıldı. Aktarma sırasında eserin ses özellikleri aynen muhafaza edildi. Türkiye Türkçesi alfabesinde karşılığı bulunmayan sesler için transkripsiyon işaretleri kullanıldı. Türkiye Türkçesine aktarılırken kelime kelime aktarmanın yanı sıra anlatılmak istenen manayı aktarma yoluna gidildi.

Çalışmanın IV. bölümünde makalelerde Arap harfli Kazak alfabesiyle ilgili ileri sürülen fikirler özetlendi. Ahmet Baytursınoğlu'nun öne sürdüğü fikirler çalışmada ayrı bir önem arz etmektedir.

Son bölümde Aykap dergisi imlâsıyla bugünkü Kazak imlâsı karşılaştırılarak gerekli tespitler yapıldı. Çalışmamızın ek kısmında ise makalelerin asılları fotokopi olarak verildi.

Kazak Türklerinin aydınlanmasında büyük önem taşıyan Aykap dergisi üzerinde ilk kez çalışılmış olup bana bu yolda yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Ferhat TAMİR'e ,üzerimde emeği olan tüm hocalarıma ve aileme çok teşekkür ederim.

II. GİRİŞ

II. 1. Aykap Dergisi Hakkında (*)

20. yüzyılın başlarında, yani 1911 yılının ocak ayından 1915 yılının eylül ayına kadar Troisk şehrindeki “Energia” basımevinde Kazak dilinde kesintisiz olarak yayımlanan “Aykap” dergisi; Kazak halkının sosyal ve siyasi hayatının, edebiyat ve kültürünün gelişmesi için büyük katkı sağlar. Önce Arap harfleri ile yayına başlar. İlk yıllar ayda bir kere sonraki yıllarda ise ayda iki kere yayımlanır.

G. Musağaliyev (1880–1933) derginin 1912 yılında yayınlanan 4. sayısında, “Aykap Dergisini Geliştirmek Hakkında” isimli makalesinde o dönemde derginin yaklaşık binlerce okuyucusu olduğunu vurgular. Fiyatı 9 som (eski Sovyetler Birliğinin para birimi) olan dergiye devletten hiçbir destek olmadığından sadece okuyucuların yardımıyla yayınlanır. Derginin editörü ünlü yazar Muhammedcan Seralin’dir.

Derginin “Aykap” diye adlandırılmasının nedeni ve maksadı , 1911 yılının 11. sayısında yayın mensupları tarafından şöyle ifade edilir :

Aykap kelimesi Kazakların töl kelimesine karşılık gelir. Çünkü bu kelime yüz yıllardır Kazak halkının başından geçirdiği pişmanlığı anlatır. Mendibekov “Gazetelerimiz Hakkında” isimli makalesinde şöyle der : Ay- kap demek geç kalan insanın pişman olduğunu ifade eder. Haliolla Gabgolcalilov ise “Aykap Anlamları” adlı makalesinde “Aykap” kelimesinin üç farklı anlamı olduğunu söyler. Birinci anlamı, yapılamamış işe pişmanlık duymak ; ikinci anlamı, geceyi aydınlatan ay, üçüncü anlamı ise yurdu gezmeektir. “Aykap” kelimesinin anlamını ve derginin adını ilk kez açıklayan aynı zamanda derginin editörü olan Muhammedcan Seralin şöyle der: “Biz Kazakların “Ay, kap !” demeden yaptığı iş mi var? Gazete yayımlamak istedik, ama yapamadık. Parası olanlar anlaşılmadı, olmayanlar anlaşılsa da para olmadığı için işi yürütmek çok zordu. Bu sebeple “Kap !” diyerek , imkânların kısıtlılığını dile getirdik.

(*) Kazak Ensiklopediyası Baş Redaksiyası tarafından 1995 yılında Almatı’da yayımlanan Aykap isimli kitaptan alınmıştır. (s 24 – 44)

Güzel topraklarımızı elde tutmak için şehirler oluşturmaya çalıştık, fakat bir araya gelemedik. Verimli güzel toprakları elden çıkardık. Kazakların birçok işte “kap” (keşke) diyerek pişmanlık duyduğu bir gerçektir. “Kap” denilen işler çok olduğu için dergimizin adını “Aykap” koymaya karar verdik.

“Aykap” dergisi ve onun editörü hakkında Leningrad şehrindeki merkezi devlet tarih arşivinde şu bilgiler bulunur : Orınbor vilayetinin Troisk şehrinde yazılıp dağıtılan Kazak Dergisi hakkında 18 Ocakta 1910 tarihinde verilmiş kimliğe göre Kostanay eyaletinin Şubar bölgesinin 5 numaralı köyünde yaşayan Muhammedcan Seralin’in editörlüğü ile aşağıdaki programlarla yayınlanmasına izin verilir :

1. Baş makale.
2. Yabancı ülke haberleri.
3. İslam dünyasından haberler.
4. Kronik (vakanâmeler).
5. Yermeli fıkralar ve şiir.
6. Biblografya ve bilim konuları .
7. Çeşitli haberler ve redaksiyona mektuplar.

Profosör B. Kencebayev “Aykap” dergisinde yazılan konuları şöyle ayırır:

1. Siyasi ve sosyal makaleler.
2. Edebi eser ve edebiyat ile ilgili konular.
3. Kazakların eğitim dalının hali ve problemleri.
4. Kazakların ana dili ve alfabesi ile ilgili konular.
5. Kazak kadınlarının hali, bağımsızlığı ve eşitliliği ile ilgili konular.
6. Tıbbi, ziraat ve diğer bilim dallarındaki yenilikler.
7. İç ve dış haberler.
8. Kitap eleştirileri.

9. Okuyucu mektupları ve cevap mektupları.

Gördüğümüz gibi Kazak dilinde ilk olarak basılan “Aykap” dergisi, ülkenin siyasi , sosyal, kültürel ve ziraat hayatı hakkında çeşitli makaleleri ve haberleri yayımlayarak millete o günlerin haberlerini ve problemlerini iletmeye çalışır. “Öz toprağımız” diyerek ata yurduna saygı duyan Kazak milleti için bu yüzyılın başında toprak sorunlarından daha önemli problemler de vardır. Ancak halkın, Kazak yayıncılığının aracılığıyla komşu ülkelerin hayatını araştırıp Kazak halkının göçebe mi yoksa yerleşik halk olması mı daha iyi gibi sorulara cevap aradığı da ortadadır. Bu doğrultuda halk arasında iki farklı fikir oluştu. Birinci grup, Kazaklara yerleşik halk olmasını teklif ederek tarım, sanayi ve hayvancılığı beraber geliştirmeye çağırırsa da ikinci grup tüm Kazakları yerleşik yapmak doğru değil fikrini savunur. Bu iki fikir de dergi sayfalarında geniş yer alır. Eğer Kazak milleti yerleşik hayata geçirilip tarımla uğraşırsa eğitim ve kültürel gelişmelere de yol açılarak okullar ve hastaneler yapılmasına imkan tanınacaktır.

Mircaqıp Duwlatov toprak ile ilgili makalesinde bu iki fikrin önemli olduğunu söyleyerek şöyle der : “Tabii ki Kazak halkının geniş toprak ile bol suya sahip olup dört mevsimde de hayvancılık yaparak zengin olduğu, hiçbir derdi olmadan eğlenerek yaşadığı günler olmuştur. Fakat o günler artık bir hayaldir. Buna sebep olan da nüfus sayısının artması, toprağın artmaması ve Sovyet hükümetinin bu topraklara milyonlarca Rus ve diğer halklardan olan işçileri getirmesidir. Beklenmedik bu misafirlerin gelmesi yüzünden halkın fakirleştiği de bir gerçektir. Yaklaşık 15–20 yıldan beri bu göçmen Rusların getirilmesinin sonu yok gibi görülmeye başlanır.Yavaşça Kazaklar kendi yerlerini kaybederek en verimsiz topraklara bile sahip çıkamayacağı korkusuna kapılır. Farklı yerlere dağılarak göçebe hayat süren Kazak halkının bilim ve eğitimden mahrum kalmaması, dinini kaybetmemesi ve haklarını yedirmemesi için bir araya gelmesi ve birlikte yaşamaları gereklidir”.

Derginin en çok ilgi gördüğü konulardan biri de gelenek görenek konularıdır. Dergi unutulmuş ya da unutulmak üzere olan gelenekleri millete anlatarak insanlara kendi kültürünü unutmaması gerektiğini söyler. Ayrıca tüm olumsuzlukların eğitimsizlikten ve bilgisizlikten ileri geldiğini anlatır. Beyimbet Mailin, derginin 1913 yılında

yayımlanan 15. sayısındaki makalede ; Kazakların düşünlerde, vefat edenlere saygı göstermek ve onları hatırlamak için millete verilen yemeklerde çok masraf edildiğini söyler. Bunun yerine paralarını eğitim işlerine harcamalarını, yeni okullar ve medreseler yaptırmak için kullanmalarını söyler.

Genel olarak dergi Kazak halkını eğitim ve kültüre, eğitim seviyesini arttırmaya ve eğitim programlarını yenilemeye çağırır. Bu doğrultuda yazılan makalelerde eğitim kalitesini iyileştirmeye yönelik yapılması gerekenler anlatılır.Eğitim sorunlarını çözmek amacıyla okuma-yazma amaçlı kullanılacak araç gereçleri üretmek gerektiğini, Kazak dilinde alfabe kitabı hazırlamak gerektiğini ve eğitim kurallarını bir düzene sokmak gerektiğini söyler.

“Aykap” dergisinin dili , 20. yüzyıl başındaki Kazak halkının yayınları içinde en iyisi olur. Aykap yazar ve gazetecileri, Kazak milletin yazma dilini oluşturur. Dergi eski ve dini kelimeleri değil , Kazakların Abay ve Ibray gibi ünlü yazarlarının kullandığı yeni Kazak edebiyat dilini destekler.

“Aykap” dergisi Kazak kadınlarının toplumdaki yeri konusu üzerinde de çok durur. Dergi ; “İnsanoğlunun terbiyesi anadan gelir ; ana , herkesin terbiye kaynağıdır.” sözünde olduğu gibi annelerin ailedeki rolünün çok önemli olduğunu anlatır. Çocuğun yetiştirilmesinde anne rolünün ne kadar kıymetli olduğunu söyler.Bu doğrultuda ilk Kazak kadın gazetecilerden Tilevbaykızı Sakıpcamal, Seydalinova Mariyam, Ötegenkızı Kulayim’in makaleleri ve şiirleri dergide yayımlanır.

Muhammedcan Seralin, 20. yüzyıldaki Kazak eğitimini devam ettirerek, okullar yapmayı, çocukları okutmayı önerir. Gelecek için eğitim şarttır.

20. yüzyılın başındaki Sovyetler Birliğinin yürüttüğü politika sadece sosyal ve siyasi durumu değil gazete ve dergiciliği de etkiler. Rusların istilâ etme siyasetinin en güçlü döneminde kesintisiz yayınlanan “Aykap” dergisi ilk sayısından itibaren Rus sansürünün eleştirilerine maruz kalır. Ahmet Baytursunov, Mircagıp Duvlatov, Muhammedcan Seralin gibi aydınlar Kazak halkının milli bilincini uyandırmaya çalıştıkları için Orınbor vilayetin İçişler Bakanlığının 3 Eylül 1911 tarihinde gönderilen emrine göre sürgün edilir.

İhtilâle kadar Kazak dilinde yayımlanan tek dergi “Aykap” dergisidir. Dergide 20. yüzyıl başındaki Kazakların yaşadığı sosyal ve siyasi hayat, kültür ve edebiyat hayatı, eğitim ve öğretimin gelişimi, Kazak kadınlarının eşitliği hakkında makaleler yayımlanır. Tıp, hayvancılık, tarım, bilim ve teknoloji ile ilgili haberler ile ülkenin iç ve dış haberleri de dergide yayımlanır.

“Aykap” dergisinde yayınlanan eserlerin amacı ortadadır. Birinci amaç , eğitim görüp bilgili olmaktır. İkinci amaç , verimli Kazak topraklarında çalışıp işsiz kalmamaktır. Son amaç ise , genç kızların kendisine uygun eşlere verilmesidir.

Derginin yayında olduğu sürede çok fazla makale yayımlanır. Bu makalelerin halk için yararı çoktur. Halkın eğitilmesinde rolü büyük olan bu dergide, Kazak halkının okuma yazma seviyesini arttırma çalışmaları sürdürülür. Dergi sayesinde kadınlar da kendi düşüncelerini dünyaya duyurmayı başarır.

II. 2. MUHAMETCAN SERALİOĞLU’NUN HAYATI ve ESERLERİ (*)

II.2.1. HAYATI

Muhametcan Seralioğlu, 1872 yılında Kostanay vilayetindeki bir Kazak avılinda doğdu. Orta Cüz’ün Kıpçak uruğundandır. Babası tanınmış Kazak akını Serali’dir. Babası küçük yaşta ölmüş, annesi tarafından büyütülmüştür. Annesi Tatar Türklerindendir. Babası ölünce annesi Troisk’teki akrabalarının yanına geldiği için Troisk’te büyümüştür.

Muhametcan Seralioğlu, zor şartlar altında Troisk’te medrese tahsili yapar. Kostanay’daki iki yıllık Rus-Kazak mektebini bitirir ve Rusça öğrenir. Orınbor’da bulunan öğretmen okulunun giriş imtihanını kazansa da imkansızlıklar yüzünden okuyamaz. 1900-1910 yılları arasında Troisk’in büyük zenginlerinden Tatar Türkü Yavşev’in yanında çalışır. Bu esnada bir taraftan da kendisini yetiştirir. 1911-1915 yılları arasında Troisk’de Aykap dergisini çıkarır. -Derginin hem redaktörlüğünü hem de yazarlığını yapar. 1915’te Aykap dergisinin Rus idaresi tarafından kapatılmasından sonra Kostanay’a geri döner. 1919’da Orınbor’a gelerek burada kurulan Kazak-Sovyet hükümetinin hizmetine girer. 1921’den itibaren Kostanay vilayeti komünist parti

teşkilatında aktif görevler alır.Sovyet hükümetinin Kostanay'da çıkardığı “Avıl” gazetesinin redaktörlüğünü ve yazarlığını yapar.1929'da Kostanay'da yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak vefat eder.

(*)FERHAT Tamir ., Kazak Türkleri Edebiyatı , Türk Dünyası El Kitabı , 4. Cilt , 1998 , Ankara .

II.2.2 ESERLERİ

Seralioğlu'nun Kazak edebiyatı için en büyük hizmeti "Aykap" dergisini yayınlamasıdır. 1911-1915 yılları arasında Troisk'te çıkan bu dergi, Kazaklar tarafından çıkarılan ilk Avrupalı dergidir. Bu dergi o devrin Kazak aydınlarını ve gençlerini etrafında toplayarak Kazakların milli uyanışında önemli rol oynamıştır. O devrin Kazak şair ve yazarlarının hepsi bu dergide şiirler ve yazılar yayınlamışlardır. Bu dergide yazarın kırktan fazla makalesi yayınlamıştır. Onun bu makalelerde üzerinde durduğu konular: Kazakların yerleşik hayata geçmesi gerektiği, Kazak topraklarına Rus köylülerinin yerleştirilmesi işinin durdurulması gerektiği, Kazak halkının cahillikten ve geri kalmışlıktan kurtulması gerektiği konularıdır. O bu makalelerinde Arapça ve Farsça kelimelerle Tatar lehçesine ait kelimelere az yer vermiştir. Şiir kitapları ise aşağıda sıralanmıştır :

TOPCARGAN : Tanınmış Rus yazarı Gogol'dan ilham alınarak yazılmış bir poemadır. Konusu ,1830'lu yıllardaki Kene Sarı ordusuna katılan bir yiğidin hayatı etrafında gelişen olaylar anlatılır. 1900 yılında basıldığı halde temiz bir Kazak Türkçesiyle yazılmıştır. İçinde Arapça ve Tatar Türkçesine ait kelimelere az yer verilmiştir.

GÜLKEŞİMA : Konusu, Gülkeşima isimli bir Kazak kıızıyla Baymağambet isimli bir Kazak gencinin aşk hikayesi etrafında gelişen poema, 1903 yılında basılmıştır. Kazak kızlarının istedikleri erkeklerle değil de anne babalarının istedikleriyle ve mal için evlendirilmelerini işler. Bu manzum hikaye realist bir eserdir.

RÜSTEM - ZORAP : Rusçadan tercüme edilen bu poema, 1914-1915 yılları arasında Aykap dergisinde yayınlanmıştır. Seralioğlu, bu poemasında Firdevsîn'in Şehnâmesindeki Rüstem ve Suhrâb kıssasını Rusçadan Kazak Türkçesine manzum olarak tercüme etmiştir.

II. 3. AYKAP DERGİSİ YAZARLARI HAKKINDA (*)

Ahmet Baytursinov (1873 - 1938) : Kazak halkının ünlü 'alimi, edebiyat araştırmacısı , şairi , türkoloğu , siyasetçisi ve eğitimcisidir . 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında Kazak halkının toplumsal,siyasi ve edebi hayatına emek verdi. Aynı zamanda gazetecidir. Aykap dergisinde yayımlanan makaleleri şunlardır : "Qazaq Häm Törtinşi Duma" , "Tağı da Harodnıy Sot Haqında " , "Az Waqıtta Köp Bilüw Colınıñ Bası" , "Cazuw Tärtibi" , "Qazaq Ökpesi" , "Şahzaman Mırzağa" .

Mircaqıp Duwlatov (1885 – 1935) : Şair, yazar, gazeteci, araştırmacı ve eğitimcisidir. Köy mektebinde Rus ve Kazak dilinde tahsil gördü.Torğay'daki Rus-Kazak meslek lisesini bitirdi. İlk şiiri ile makalesi 1907 yılında Petersburg'da çıkarılan "Serke" gazetesinde yayımlandı. 1909 yılında Ufa'da yayınladığı "Oyan Qazaq " isimli şiir kitabıyla ününü tüm Kazakistan'a duyurdu.Aykap dergisinde yayımlanan makale,şiir ve hikayeleri şunlardır : "Ay Astında Eş Nerse Basqarılmay Turmaq Emes" , " Eki Kızdın Muñı" , "Han Abılay" , "Cazuw Tärtibi" , "Esperanto Tili" , "Ayqapqa" .

Sultan Mahmut Torayğırov (1893 - 1920) : Kazakların ünlü şair ve yazarıdır.1913-1914 yıllarında Ayqap dergisinin yayın kurulunda çalıştı.Dergide yayımlanan makale ve şiirleri şunlardır : "Qazaq Tilindegi Öleñ Kitaptar" , "Qazaq İşinde Oquw Oqıtuw Colı Qalay? " , " Qımız" , "Tüsimde".

Beyimbet Maylin (1894 - 1939) : Kostanay eyaletinin Taran kazasında Beyimbet Maylin adındaki sovhozda(1) doğup,büyüdü. Troisk şehrindeki Uwazifa medresesinde , Kostanay'daki Rus-Kazak mektebinde , Ufa'daki "Medrese-Galiya"da tahsil gördü. Dergide yayımlanan makaleleri şunlardır : "Ayırtay Bolısınan" , "Bolğan İsi" , "Qostanay Üvezi Dambar Bolısı".

(*)SÜBHANBERDİNA Ü . , DEVİMOV S. , Aykap , Almatı , 1995 , Kazak Enstsiklopediyası Bas Redaktsiyası

(1) sovhoz : Sovyet döneminde devlet eliyle yönetilen tarım işletmesi.

Säken Seyfullin (1894- 1938) : Şair,yazar,gazeteci ve siyasetçidir.Kazak edebiyatının Sovyetleştirilmesi konusunda öncü rol oynamıştı.Kazak Sovyet Edebiyatının ilk örnekleri onun tarafından verilmiştir. “Manap” draması hakkındaki makalesi ile “Tuwğan Cerim Öz Elim” isimli şiiri dergide yayımlandı.

Ğabdolğaziz Musağaliyev (1880- 1933) : Kair Üniversitesi’nin hukuk fakültesini bitirmiştir . Endonezya , Hindistan , Pakistan , Japonya’da bulunup,sekiz yabancı dil öğrendi.Doğu ülkelerinin tarihini ve edebiyatını araştırdı.

Şäkerim Qudayberdiyev (1858-1931) : Abay’ın ağabeyi Kudayberdi’nin oğludur. .Abay Qunanbayoğlu’nun rehberliğinde kendisini yetiştirmiş, Rusça,Türkçe,Arapça ve Farsça öğrenerek devrinin en bilgili Kazak aydınlarından olmuştur. Qudayberdi, kuvvetli bir şair ve bilim adamıdır.Edebi eserlerinde yaşadığı devrin ve eski devirdeki Kazak hayatını canlandırdı. Eserlerinde Abay’ın büyük tesiri vardır. Eserleri : “Basqarmağa Hat”, “ Söz Talası”, “Türik” , “Qırğız , Qazaq hām Handar Şeciresi” , “Musılmandıq Kitabı”.

Mäşhur Cüsip Köpöyev (1857-1931) : Buhara ile Taşkent’te eğitim aldı. Doğu edebiyatından Firdevsî, Nizamî, Hafız, Neva’î, Sâdi’nin eserlerini araştırdı.Kazak halkının sözlü edebiyatını derleyerek Kazak edebiyatı, medeniyeti, tarihi hakkında eserler yazdı. Dergide “ Tuwısqan Bawırlarıma Bir Nasıyhat” isimli makalesi yayımlandı.

Baqıtcan Qaratayev (1860- 1934) : Sen-Petersburg Üniversitesi’nin hukuk fakültesini altın madalya ile bitirdi.1890-1907 yılları arasında mahkemelerde çalıştı. Duma’da çalıştı. Aykap’ta Kazak yeri hakkında yazdığı makaleler ile Kenes meclislerindeki beyanları ile ünlendi.

“Qoşmuhambet Kemengerov (1894-1942) : Pavlodor vilayetinin Bayanavıl kasabasında doğdu. Kazak dramatörü, edebiyat araştırmacısıdır.Aykap dergisinde “Baq İzdegen” , “Cazğıturı” , “Solğın Gül “ , “Peyğamber” şiirleri yayınlandı. Puşkin’den tercümeler yaptı.

Aykap dergisinde yukarıda verilen yazarlar dışında Caqıp Aqbayev (1876-1934) , Hayırcan Nurğocaulı Bekhocin (1910-1979) ; Älihan Bökeyhanov (1866 - 1937) , Sabırcan Ğarapşaulı (1888 - 1918) , Säbit Dönentayev (1894 - 1933) , Moldağali Coldıbayev (1887 - 1937) , Tahir Comartbayev (1884 - 1937) , Muhametsälim Käşimov (1884 - 1935) , Beysenbay Kencebayev (1904 -1987) ,

Cansultan Seydalin (1856-1919), Subhanberdi Hasenov (1892-1942) , Semen Semenovici (1883-1957) , Barlibek Sirtanov (1866- 1914) ve daha birçok aydın bu dergide makaleler yazarak Kazak halkını aydınlatmış, onların tüm dünyadan haber almalarını sağlamıştır.

II. 4. Transkripsiyon

l ğ l : ا غ ا : Metinde arka damak ünsüzü.

l k l : ا ك ا : Metinde orta damak l k l ünsüzü.

l q l : ا ق ا : Metinde arka damak l k l ünsüzü.

l ñ l : ا ن ا : Metinde nazal l n l ünsüzü.

l w l : ا و ا : Kazak Türkçesine ait kelimelerde dudak l v l ünsüzü.

l a l : ا , ا , ا , ا : Metinde l a l ünlüsü.

l ä l : ا , ا , ا , ا : Metinde açık l e l ünlüsü.

l e l : ا , ا , ا , ا : Metinde l e l ünlüsü.

l o l : ا , ا , ا , ا : Metinde l o l ünlüsü.

l ö l : ا , ا , ا , ا : Metinde l ö l ünlüsü.

l ı l : ا , ا , ا , ا : Metinde l ı l ünlüsü.

l i l : ا , ا , ا , ا : Metinde l i l ünlüsü.

l u l : ا , ا , ا , ا : Metinde l u l ünlüsü.

l ü l : ا , ا , ا , ا : Metinde l ü l ünlüsü .

II. 5. İşaretler

- I ^ I** : Ünlülerin üzerinde inceltme işareti.
- I ~ I** : g ünsüzü üzerinde gırtlakta teşekkül ediş işareti.
- I ~ I** : n ünsüzü üstünde nazal oluş işareti.

II . 6 . Kısaltmalar

- A .B.** : Ahmet Baytursunoğlu
- M. Maldıbayef** : Müstakîm Maldıbayev
- Ğ. Mirza** : Ğumar Qaraşev
- M. Duvlatov** : Mircaqıp Duwlatoğlu

III. METİN VE AKTARMA

III. 1.METİNLERİN LATİN HARFLİ TRANSKRİPSİYONU

III. 1. 1.CAZUW TERTİBİ

Ahmet BAYTURSINOV

Oquw kerek. Oquw kerek emes dep heç kim aytpaydı : Sondıqtan dawlı nerseler tuwrasında curt bir itifaqğa kelüp cetkençe,dawsız nerse oquwdı tertipdi colğa tüsirüw cayındağı oyımızdı curt aldına salalıq.

Qazaqğa kerek okuw eki türli : Biri müselmança oquw,biri Rusça oquw.Osı küni 6-7 cıl Rusça oquğandarımız durıstap Rusça söyley almaydı hem caza almaydı ; Rusça caqsı bilüwge 10-15 cıl kerek.Onday waqıt oquwğa calpaq curtdıñ bäriniñ qolu cete almaydı ; sondıqtan Rusça oquwdan göre calpaq curtqa keregrek hem qolı ceterlik oquw cayın aytamın.Müselmança oquwğa,müselmança bolğanda Qazaqça oquwğa onçama köb cıl kerek emes.Ne üçün deseñiz, Rusça oquğanda waqıtdıñ köbi til üyrenüwge ketedi.Qazaqça oquğanda til üyrenüwge ketetuğın waqıttar basqa nerselerdi üyrenüwge kerek waqıtqa awısadı;sondıqtan Rusça 6-7 cıl oqup biletuğın bilimderdi Qazaqça üç cıl oqup bilüwge boladı.Rusça oqup durıstap hat caza bilüwge az bolsa 8-9 cıl kerek.Qazaqça durıstap hat caza bilüwge bir-eki aq cıl kerek.Qazaqça oquw degende men osı küngi müselmança oqup cürgen col menen oquwdı aytpaymın,Qazaqtıñ tili menen oquwdı aytamın.Bul küngi müselmança oqup cürgen coldıñ bılğalaq-çırğalağı köb,onı menen cürüp hat caza bilüwge cetkençe Rusça bilüwden waqıt kem ketpeydi.Sebebi Qazaq tili menen oqutpay,Noğay,Türk,Fars, 'Arab tilinde cazılğan kitabdar aralasup,bas qatup,mıy açup,balalar äwre-täwre boladı.Sondıqtan oquw kerekdigi dawsız bolsa,oquwğa kerek quraldardı saylaw kerekdigi de dawsız.Caqsı qural menen is istegende küçke tiyip candı qıynamaydı:oquw quralı da sonday,can qıynamaytuğın bolsa,caqsı boladı.Her istiñ bası qıyın.Basında qınalmay ketse,onan äri tiñ ketedi.Bulay bolğansoñ evveli oquw quralı caqsı bolup can qıynamasına ne kerek? Sonı söylesek.

Oquw quralınıñ en uluğı bala oqutatuğın kitab ; onıñ caqsı bolup balalardıñ canın qıynamasına cazuwdıñ tertipdi boluwı şart.Tertipdi cazuw dep aytamız : Tildegi bar dıbsıdıñ bas-basına arnağan belgisi (harfi) bar bolsa . Osı küngi cazuwumuzda

oqıymız ; dawıstı dibıstardıñ ciñiçke oqılsa,olar menen qatar dawıssız dibıstar da ciñiçke oqıladı,Meselâ : ء تورى , ء تورى; ء تور , ء تور; تور, ء تور; أرمان; تور, ء تور. Ciñiçkelik üçün bir belgi alsaq ,43 türli dibıstı durıstap cazuw üçün 28 belgi (harf) cetedi. Sonda Kazak sözine cazılatuğın harf-belgiler mınaw boladı: ا,آ,ب,ت,پ,ج,چ,د,ر,ز,س,غ,ق,ك,گ,ڭ,ڭ,ل,م. Bulardıñ « ق,يە,ە » lerdن basqaları ciñiçkelik belgisi « ء » tursa ciñiçke oqıladı ; ol turmağان cerde hemân cuwan oqıladı.

Munan basqa Arab harfleri- ‘Arab , Farsî ya basqa Türkî tilderine kerek bolsa da , Qazaq sözün cazuw üçün keregi coq.

43 türlü dıbıstı 28 harf- belgi menen qalay cazıp qalay oquw cayın aytayın :
4 dawıstı dıbıs üçün kerek mınaw ceti belgi: «آ (a) , و (o) , ژ (y) , ی (ı) , ه , یه (e) . »
Olardı ciñiçke aytuw üçün bir belgi « ء » hem olarğa süyew bolatuğın bir belgi «ا»
(tayaq). «آ » sözdiñ basında « ~ » menen tursa « Ā » (a) bolub oquladı. Meselâ قمر
luna آى . « ~ » coq bolsa, Ā (a) bolup oqulmaydı ; onda süyew hesabında basqa harf
qasına qoyılğan . Meselâ: (подъемъ горы) اور (کا نا و), degendey orındarda. « Ā »
sözdiñ ortasında « ~ » coq bolsa da « Ā » bolup oquladı : Meselâ قازاق , قالماق , قالقا , قارا
« Ā » açırıq,anıq dıbıs ; onı qaldırıp cazuwdıñ tipte cöni coq. « Ā » nı qaldırıp cazsaq ,
basqa türlü oqup,basqa ma’na berip hatalasuwğa ihtimal ; meselâ: «طعام) -دی «تماق»
«تاما dep cazsaq ; قراو دی قراو dep cazsaq . Hâsıl-ı kelâm ,
menim oyım : Söz cazıluw kerek ayılatuğın türinçe ya’ni söz içinde qay dıbıs esitilse
,sol dıbıstıñ harfin cazuw.Esitilgen dıbısdıñ harfi cazılmay, basqa harf cazuw kerek
bolsa,ne üçün ol kerekdigi ‘ilm -i nahv ya ‘ilm-i sarf colı menen isbat etilsün.

III.1.2. CAZUW TERTİBİ

Ahmet BAYTURSINOV

«آ» cazılğan sözdiñ aldında «ء» tursa «آ» ciñiçke ayıladi: ءآبدا ن, ءآن, ءسان degen sözder içindegidey.

«و» degen sözderde ب, ن, ت, ق soñunda esitiletuğın dıbısdıñ belgisi. «و» Qazaq tilinde anıq, açıq dıbıs, onı qaldırmay cazuwğa kerek. «و» cazılğan sözdiñ aldında «ء» tursa «و» ciñiçke oquladı: ءوت, تور, ءتور, بوز- ءبوز, ءوت, ءوت degen sözderdegi sıqıldı.

«ۇ» degen sözderde ر, ز, ب soñunda esitiletin dıbısdıñ belgisi. «ۇ» sözdiñ bas buwınında qısqa hem kömeski esitiledi: قورغا ق: قورغا ق degen sözder içindegidey. Sözdiñ basqa cerinde uzun hem anıq ayıladi. «ۇ» dan «ؤ» dı ayıruw kerek. «ؤ» cartı dawıstı dıbıs: Bul dawıstı dıbıstardıñ soñnanğına ayıladi: ءتا, ءتاؤن, ءتؤرا, بره, يكه ء degen sözder içinde ayılğanday. «ۇ» sözdiñ bas buwınında anıq hem uzun ayılssa, ol «ۇ» menen «ؤ» qatar kelgendikden onda «ۇ» hem «ؤ» ekewinide cazuwğa kerek. Sözdiñ bas buwınan basqa cerde «ۇ» uzun qısqa ayılssa da calğız «ۇ» cazıladi: تاتۇلاق, تاتۇلاسۇ: تاتۇلاق, تاتۇلاسۇ degen sözder sıqıldı. Qısqası: Sözdiñ bas buwınında «ۇ» uzun hem anıq ayılssa, eki harf menen cazarğa: بۇواز, بۇون, بۇومس, تۇورا, تۇومس dende. «ۇ» dı «و» dan ayıruw üçün üstüne «'» qoyamız. Sebebi: «ۇ» menen «و» niñ cazıluwı uhsas bolğan menen, aytuluwı uhsas emes. Meselâ: قوی (مال) degen söz menen قوی (چای قوی) degen sözderdiñ ma'nâları qanday basqa bolsa, ayıluwı hem sonday basqa. «ۇ» söz içinde qısqa ayılssa da qaldırmay cazatuğın dıbıs. «ۇ» cazılğan sözdiñ aldında «ء» tursa ciñiçke ayıladi: ءتور, ءتور- ءتور, ءبوز- ءبوز dende.

«Ы» dıbısına tura keletin 'Arab elifbâsında harf coq. Sondıqtan muniñ noqtasız «Ы» belgisin alamız. Onı sözdiñ ayağındağana cazıp basında, ortasında tipde cazbaymız. Cazbasaq da boladı deytinimiz: «Ы» sözdiñ basında, ortasında bek qısqa hem kömeski ayıladi- barlığı coqdığı az seziledi. Sondıqtan sözdiñ basında ortasında cazbasaq, onan keler kemçilik az; meselâ: قن, قر, قرغن, جلم, جلتير degen

sözlerde « ى » cazsaq da cazbasaq da birdey oqıymız.Ayağında « ى » anıq ayıladi;onda cazbasqa da bolmaydı: آرتى, آلدی, آرى, مالى, جانى, قنى degen sözlerde « ى » dı cazbay جانى قانى, dep oquwğa bolmaydı. « ى » özi söz basında cazılmasa da süyeniç tayağı «ا» cazıladi: اسقرو, ارغاق, ارغار, ائقن, انتق, ائقن degen sözder sıqıldı. « ى » cazılğan sözdiñ aldında « ء » tursa, « ى » ciñiçke ayıladi: ءبوزى - ءبوزى degendey. ءبارى-ءبارى, سانى-ء سانى, بوزى

« یی » dan « یی » dı ayıruw kerek. « یی » « و » sıqıldı dawıstı dibıstardıñ soñınan ayılatuğın cartı dawıstı dibıs. Meselâ: آی، بوی، کوی، قی، کیی dawıssız dibıstardıñ soñunda kelse, ol cerde cazılmaytın « یی » bar bolğannan; Meselâ: قین، تین ، قیقم ، قین، تین : « یی » dı qaldırmay cazatın bolsaq, bul sözderdi bulay cazar edik .

« پ » dībasına tura keletin harf ' Arab elifbâsında coq.Bul dıbıstı osı kezde,söz basında bulay « پ » , sözdiñ ayağında ortasında bulay « ا » ya bulay « ه » cazıp cürmiz.Munı osı cöni menen cazıp,biraq qaysısı qay orında cazıladı,tertipke tüsirip hem basqa dıbıstan ayılıwı basqa bolğansoñ harfi de basqa ayrılса eken dep oylaymın.Sol üçün bulay « ا » cazılatuğın dıbıs endi bulay « ه » cazılса deymін.Munan ' Arab harfin özgertip türin bozatınımız az,cazuwdıñ tertipti bolmağına fâ'ide köb ; äsirese bala oqutqanda üyretüwge hem üyrenüwge ceñildigi bek zor bolar edi.

Negizgi col : Aytuluwı basqa sözderdi basqa cazuw;bulay bolğanda : «ايت»
degen söz menen « ايت » sözdi birdey cazsaq , colsızdıq bolmay ma? Bul eki
sözdiñ ma'nâsı qanday basqa bolsa,aytıluwı hem sonday basqa.

« پ » sözdñ bas buwında ğına cazıladı.Özge orındarda «ه»cazıladı.
Qosılmaytın harf soñnan «ه» orınına «و» cazıladı. «پ» cazılattın orındar: جِبْم، تَبْكُ ،
جِبْم، اِبْسَمَكْ، چبَلَه كْ، كبَمْ، توبَه، كبْلَمْكَه «و» cazılattın orındar: اِبْرِكْبِرْ ve basqalar. «ه» cazılattın orındar: كبرَه كْ، كبَه ی، كبرَه و ت
orındar: کرَه، تزَه، كبرَه ه، پ» cazılğan sözderdiñ aldına «ء» qoyılmaydı,sebebi : bul ol sözde ciñişke aytilatuğın dıbıs.

ق, ك, گ, ڭ, ل, م, ن : Dawıssız dıbıstar üçün biz mınaw harflerdi alıp turmız :
 ج, چ, د, ر, ز, س, غ, ب, پ, ت, ج. Munan körinedi osı künde Qazaq sözine köbinese cazılıp
 cürgen صmenen ط lardı almağanımız coğarda aytdıq : Eki türli aytilatuğın dıbıstardıñ
 harfin « ء » turmasa cuwan oqıymız dep. Bulay bolğanda « ت » ni « ء » turmasa
 « ط » sıqıldı cuwan oqıymız. « س » ni « ء » turmasa « ص » sıqıldı cuwan

oqıymız.Sondıqtan «ب» bolğansoñ «ط» nıñ , «س» bolğansoñ «ص» nıñ hem «ج» bolğansoñ «ژ» nıñ keregi coq.

«ش» nı almay «چ» nı alğannıñ mânisi : Qazaq tilinde cazılğan kitablار,curnaldardı qarasañ «ش» cazılğan Qazaq sözderi tibde az,coq esebinde,köbine «ش» ornına «چ» cazılıptı.Basqa Türkî tilderin qarasañ : Bizde «ش» keletuğın sözderge olarda köbinese «ش» keletuğın körinedi;bizde «ش» keletuğın sözderge olarda «چ» keletuğın körinedi.Meselâ: قانشا-قانشا, شارا-چارا : Meselâ: قانشا-قانشا, شارا-چارا . باس-باش, قاس-قاش, تاس-تاش, آقشا-آقشا. «ش» dıbısı qay tilde bolsa da «س» den köri «چ» ğa caqın.Sondıqtan «ش» dıbısı nıñ belgisine «چ» nı aldım.Munı alğannan kemçilik kelmeydi,qayta unamdıraq boladı:Meselâ: ايكنشى dep cazuw قانشا dep cazuwdan unamdıraq ; قانشا deb cazuw قانشا dep cazuwdan unamdıraq.«ق» hem «ع» cazılatuğın sözdiñ aldına «ء» qoyılmaydı.Onı qoyğan menen olar ciñiçke ayılmaydı. «ك» hem «گ» cazılatuğın sözdiñ de aldına «ء» qoyılmaydı ; ol qoyılmasa da bular ciñiçke ayıladı.

Tübi böten bolsa da , Qazaq tiline kelip siñgen,Qazaqdıñ öz sözi bolup ketken 'Arab ya Fârisî sözder bar,meselâ: 'Arabdan alğan : حال-آل-ء حرام, آلام-آرام, آلال-آلال, آلال-آلال ; فârisîden alğan خواجه - آهنگوچا - آهنگوچا. Bular burınğı qalıbtay emes,özgerilgen. Mine bu sıqıldı sözderdi Qazaq tilinen qowup ڭıǵaruw ma? Ya bolmasa saqtaw ma? Munı köb bilsin ! Men özim saqtaw caǵındamin. Özge curtdarda bozup alğan sözder saqtaladı.Osı coba menen elifbâ bastırmaqçımız.Sol sebebli oquwçılardan unatpağan cerin körsetip,unarılğan aytsa eken dep ötinemin.

III.1.3 .TİL TUWRASINDA

Mu'allim MALDIBAYEV

Til dep awızdağı bir capraq qızıl etke ayılğan sıqıldı söylegen sözimizge de til dep ayıladı. Meselâ : Rus tili,Qıtay tili,Nemis tili degende awızdağı til kesegine ayılmay,solardıñ söylegen sözlerine ayıladı.Bir tuqımnan tarağan halqdıñ tili de bir türli boladı.Bir tuqımnan tarağan halqlardıñ tilinde ayırma bolsa da bul olardıñ, basqa curt menen aralasuwdıñ ıñgayına qarap,key bir söz qosılğan,key bir söz kemigen bolup,munıñ menen söz (til) basqa sanalmaydı.

Noğaylar «kişi » deydi , biz «kisi» deymiz, tili bir bolğan halqdıñ tuqumınıñ (atasınıñ) bir boluwına bütün dünyâ halqı toqtaydı.Türk,Noğay,Sart, Qazaqlardıñ bir ata balası boluwı tarih ile (şecere) ma'lûm bolmağanda da tilimizdiñ birliği bir tuqımnan boluwımızğa дәlel bolsa kerek.

Biraq bulardıñ qonısdarınıñ basqalıǵı,basqa halqdar menen aralasuwına qaray tilderi de özgergen ; asıl Türk söziniñ ornına Farsça, 'Arabça sözler aralasqan , äsirese 'Arab , Farslarğa qonsı caqın (hoşmanlı) Türkler eski Türk tilin coǵaltuwğa caǵındağan.Bu künde Türklerde ıǵatuǵın gazet,jurnal her türli kitablardı qarasan üçden biri Türk tilinde emes.

Rusyadağı Noğay bawırlarmız Türkler sıqıldı bolmasa da bulardıñ da sözlerine çet sözler aralasqan , özlerinde bolğan sözdi çet til menen söylewdi hiyanet körüwçi mırzalar da cazğan nerselerinde 'Arabça , Farsça qosıp ciberedi.Eñ ceñil tilde cazılatuǵın «Waqıt » gazetesiniñ bir danasın oqup qarasañ älde neçe böten söz köresiñ.Ol sözlerdi orta mekteb(rüşdi)bitirmegen halqdıñ oquwı bek qıyın.Köbçilik oquwmağansoñ gazetden dem tabpay, gazet oqup dünyâdan haberdar bola almaydı.Endi Türkdıñ bir balası Qazaqğa kelsek:bular köçbelikde kün körıp,basqa halqğa aralasbay oquw , bilimge artıq qızıqbay , en dalada erkinçe cürgen bir halq edi.Zamannıñ tarıluwı ,her caqdan çaruwanıñ qısuwınan 20nçi 'asırdıñ carıq sewlesi

bulardıñ da közine elestey bastadı.Rusça,müselmança oquwçılar köbeyüp öz halderine qayğıratuğın Qazaq castarı körine bastadı . Qartayğan , qayqırğan közi

kör, kökregi çer bolğan çal Qazaqdı adastırmasqa , Allah Ta'ala ötken cıl eki ul berdi . Qazaqdıñ «Qazaqıstan » , «Ayqap » atdı eki ulı , biri bas biri köz bolar dep her adam quwandı.Bul Qazaq balalarınıñ tili de Qazaqça boluwı , basqa til aralaspaw tiyis.Coğatuğın awruwdan qanday qaçsaq,basqa sözdi aralastıruwdan sonday qaçuw kerek.Özimizden tabılmağan sözge çare de coq.

Basqalarğa aralasbağandıqdan buzılmağan eski Türk tili bar bolsa ol da Qazaq tili bolsa kerek.Kün batısqı bir Qazaq , kün çığısqı bir Qazaqğa bir canasbay sözün uğındıra aladı.Bulay bolğanda Qazaqça gazeteler çığaruw,risale,mekteb kitablardı cazuw menen basqa Türk balalarınan alısdamay qayta caqındasaq kerek, «Soqırdıñ izdegeni eki közi »degeni sıqıldı barımızğa keregi Türk tili edi ğoy.

Cäne Qazaq balaları üçün bastabğı dört cılda oqulatuğın kitablardı Qazaq tilinde boluwğa lâyıq,onan soñğı cıldarda Noğay mekteblerinde oqulatuğın kitablardı oqılsa da artıq zor bolmas dep oylaymın.Bul-öz oyım ; basqa keñ oyılı mırzalarmızdıñ qanday oyda ekenin bilmeymin ; sonıñ üçün til,cazuw mes'elelerinde aldınğı qatardağı oquğandarmızdan mınaw bir neçe su'alime cevap berüwlerin ötinemin:

1) Qazaqlardı ağırtuw üçün Noğaylardıñ gazet,jurnaldarı caray ma, olarğa Qazaq köbçiligi túsine me ?

2)Qazaq balaların oğıtuwğa Noğaylardıñ mekteblerinde oqulatuğın kitablardı menen oqıtuw lâyıq bola ma? Yaki Qazaq tilinde tüzüw jazılğan kitablardı faydalı ma?

3) Türk tuqımdarı türli tilde gazet , kitab cazsaq,birbirimizden alısdap ketpesbiz be?

III.1.4.BİRGE QOZĞALALIQ !

Şahzaman CİYAŞEV

«Ayqap» jurnalı carıqqa çıqğannan beri qaray onda bir talay söz, bir talay oy cazıla keldi. Biraq, ondağı oy,sözderdiñ köbi çaruwaçılıq cayında boldı. Oquw,oqıtuw tuwrasında bu küngeçe (Huday bileli.) söz çıqğanı coq çığar. Sondıqtan men oylawçıdım : «Bul tuwrada Qazaq bilimdileri nege keñesbeydi? Älde osı Tatarlardıñ bastabqı dört cılğı caña mektebleriniñ barlıq porogramların qabul qılup, tek sol cöndegı kitablarday Qazaq tilinde mekteb kitabları çığarır meken?» dep. Köb keçikkende coq naq sol oylağanımça Tatar elifbâlarınıñ colınça Qazaq tilinde elifbâ ve basqa kitablar maydanğada çığa bastadı.Bul kitablar maydanğa keñessiz nesiz kelip catqanda,eskerüwsiz catqan oquw tuwrasında «Ayqap» dıñ 4nçı sanında «A.B.» qolı menen cazılğan «Cazuw Tertibi » ataluwlı bir cazuw körindü.

Biraq, ol mırzanıñ oyı bizdiñ oyımızğa caqındamastay basqa körinedi. Çünki,ol manağı cazuwında Orısça az bolğanda 8-10cıl oqumay öziñe kerekdey bilim alup bolmawın aytadı da, Qazaqça oquğanda eki cılda da cazıp,cetkendey oqıp boluwdı söylep: «Qazaqça oquw degende men osı küngi oqıp cürgen müselmança oquwdı aytpaymın.Bu küngi müselmança oquwdıñ bılğalaq çırğalağı köb ; onı menen cürüp Orısça bilüwge ketken waqıtdan az waqıt ketpeydi. » dep öziniñ mollası aldında : « ya tur ya nunğa sâkin yunpisinpe yünçi qap batır qow yunpıqununsına yunıpquna» dep otırğan qızğanıçdı zamandarın eske tüsiredi.Bu mırzanıñ qarawında müselmança oquw eli bılğalaq çırğalaq. Arı ketse üç ayda balalardı oqıp cazuwğa tüsindiretin Tatar aytuwınça «Usûl i cedîde » Qazaqça «Töte Oquw » gûya oğan ma'lûm emes.

Men A.B. mırzanı bulayça habersiz dep oylağım kelmeydi.Tek Türkî oquwdı cönge saluwçı muhterem İsmâ'il Bey Gaspirinski bir Tatar bolğansoñ Tatarlardıñ ustazlığın qabul etkisi kelmeytin çığar deymın. Çünki,ol 'Arab harflerin din menen birge siñgendikden amalsız ğana aluwğa zorlanğanıñ añlatadı. Biraq,ne qılmaq kerek, awzıñ qıysıq bolsa aynağa ökbelep bolmaydı. Calğız Tatar menen Qazaq qana emes, ol qadirli İsmâ'il Babanıñ salğan töte colı Hindistanğa da barıp qabul qılındı. Meniñ qarawımda tilese qanday curt bolsun özine qaray bir artıqdığı bar. Bu

Sondıqdan Orısdardıñ keñirdikden keletuğın «ئ» dıbısın a, y, и, l, ы, o dep ceti türde cazuwınıñ hem de «ی» dıbısın e, ь, я, ю dep dört türde cazuwın awırsınbawçılar üçün bizdegi eki türli «ی, ی» menen dört türli boğaz dıbısdarınıñ «ا, ئ, ه» bolup cazıluwlarında heç de qıyınçılıq bolmasa kerek. Çünki mundayğana özgelik Orıslardıñ bas hem orta harflerinde de bar. (Soñı bar)

Sayı 6 , 1912.

Endi men, (A.B.) niñ dıbis sanağandağı cañılısdañın körseteyin. Ol (ؤ) dıbısın Orısça (y) dep qaraydı. Coq mırza (ؤ) heç waqıtta (y) bolmas. Belki er zaman (в) ornına turıp, وارشاو، واولس، وگلون sıqıldı sözderde cazılaçaq.Ol cene (э) dıbısın (يه) dep qaraydı.O da يه emes,bizçe (ئه) ge caqın cüredi.Cene (ى)dı (ы) dep qaraydı.Bul dıbis Qazaq sözinde tibdi coq.Hem sosıqladı (o) da bizdiñ (і) menen (او) arasınan çıғatın bir dıbis bolǵandıqdan onı da (ї) ye ki (و) men җатаstırıwǵа orın болмаса kerek.(A.B.) niñ öz tilimizde bolǵан ف،ش،ط،ص harflerin kereksinbewge haqqı bolǵان sıqıldı ‘Arabdıñ өз tilimizde болмаған қай bir harflerinen qол siltewge bizdiñ de haqqımız болғандықдан оның айтқанынча 42 imes - 28 dıbısdıñ qabuldanuwında heç daw болмаса kerek.

Eli onıñ bir qızıq sözi cene bar : « Meniñ bul sözderime qarsı tüşken adam bolsa sözın sarf, nahv men isbat etsin! » dep qorqıtıp qoyadı. Apırmaw! Caña ğana ıǵıp cerdi casırıp catqan bidayçıqdan «Mağan osı eginnen nan pisirip ber! » dep berüwge aytuwı qanday külki bolsa , söz bolıp oysıbağan dıbısdardıñ qalay boluwın sarf, nahv men isbat etilüwin suraw sonça külki emes be?

Caman caqsı bolsa da Qazaqça maydanda bir neçe kitâb catqanda olarğa moyın burmaw orındı bolmas. Bastap sol maydandağı kitablardı közden ötkizip, kemdigi bolsa körsetüw kerek. Olardı elemey söz söylewçi adamnıñ sözi , ol kitablar çağındağı adamdar qasında elenbes mine, sonıñ üçün birge qımıldalıq , birge qozğalalıq !.

III.1.6.TİL TUWRASINDA

Muhammedğali ESENGELDİN

Mu'allim Maldıbayef Mırza «Ayqap» jurnalınıñ dörtingi sanında Türk tili tuwrasında söz açıp bir az söylegenniñ soñında osı tömendegi üç türli su'alge cevap suraydı. Er kim öz oyun söyleyüwde ihtiyarlı bolğandıqdan men de til tuwrasında öz oyımdı aytbaqçı bolam.Su'alleri :

1)Qazaqdardı ağartuw üçün Noğay gazet , ,jurnaldarı caray ma? Olarğa Qazaq köbçiligi tūsüne me?

2)Qazaq balalarını Noğay mekteplerinde oqlatuğın kitablar menen oqıtuw layıq bola ma? Yaki, Qazaq tilinen tüzüw cazılğan kitablar faydalı ma?

3)Türk tuqımdarı türli tilde gazet,kitab cazaq bir birimizden alısdap ketbesiz be?

1. surawğa cevap : Qazaqlardı ağartuw üçün eñ keregi , Noğay qarındastarmızdıñ calğız gazet , jurnalдарı emes. Osı künde « Tatar edebiyâtı », « Tatar matbu'âtı» dep atalğan Tatar matbu'âtına âşinâ bolıp , Tatar tilin naq özimizdiñ ana tilidey bilüw tiyis dep bilem. Sebebi : osı cıldarda Tatar qarındastarmızdıñ matbu'ât ve edebiyâtı edewir keñeyip,tilderi caqsığana tüzilip 'ilmî, fennî, edebî köb kitablar maydanğa qoyılıp catır. Ezirge bizdiñ Qazaq curtı solardan nıq faydalanuw tiyis. Qazaq tili istelip cöndelip cazuwçılar, aqındarı (şâ'irleri) bolğança Noğay qarındastarmızdıñ ezirleyip bergen cemisin cey tursaq bolmay ma? Qazaq köbçiligi bastapqı kezde tūsinbese de oqıy-oqıy aqırındap tūsiner deymiz. Ne ğılса da bizdiñ Qazaq , Tatar edebiyâtına naq caqındaw tiyis.Onan qaçuw layıq bolmasa kerek.

2'ge cevap : Qazaq tilinde tüzüw cazılğan balalarğa oqıtarlıq kitâb bolsa eriyne sol kitabdan oqıtuw tiyis dep bilemiz. Biraq, oquw,oqıtuw isinde kitabdan burın oqıtuwçılardı ezir etüw kerek çıǵar.

Egerde Qazaqdıñ özinen caqsı oqıtuwçıları bolsa olar qanday kitabdan bolsa da oqıta alar hem usûl- i ta'lîmge muvafıq kitabdı özderi tabar. Tatar qarındastarmızdıñ mekteblerinde oqılğan ders kitablarınan bizge eli muñsız bolatuğın mezgil cetken coq.

3'ge cevap : Türli tilde gazet , kitâb cazuw men bir birimizden alıstap

ketbesbiz. (Naq osı künde bir şivede cazuw mümkün emesqoy.) Qayta caqındığımız artar. Tatar şivesin Qazaq, Başkurd tösüner, tösünüwge tırsar. Bu soñğılardıñ şivesin evvelgiler de çet körmis. Söytip Türk curtınıñ er bir uruwı bir biriniñ tilin, şivesin tösünse; sonansoñ ortağ ('umûmî) bir tildiñ carq etip dünyâğa çığa kelüwin ümit qıluwğa boladı. Biraq bul tez bolar dep aytuw qıyın. Tilimizdiñ edebiyâtqa cereytuğındağın körsetüwge , eli bizdiñ aramızdan Puşkin, Lermontoflar çıqqan coq. 'Ayaz İshaqof, 'Abdullah Toqayoflarmız da körinbeydi.

Bu tuwrada aytatın söz, oyğa kelgen fikirler cene bolsa da , jurnaldıñ köb ornın alar dep sözimdi osı menen bitirem.

Sayı 7 ,1912.

III.1.7. CAZUW TERTİBİ

Mircaqıp

DUWLATOĞLU

“Ayqap” dıñ 4-5 nömirlinde A.B. (Ahmed Baytursınoğlu) Qazaqça cazuwğa tertip körsetüp oquwçılardıñ sınına salğan ; köbçilik unatsa sol tertip menen elifbâ bastırmaqqı eken.Cazuwdı tertipke saluw degen oñay emes.“Oquwçılar sınasın” degenge her kim basına kelgenin cazatuğın bolsa heç waqıtta oydı bir cerge qorutup bolmaydı.Bul tuwralı sınavçılar da bayqap cazarğa kerek.Her kimniñ izine tūsüp quwğan-üyrengen bir isi boladı,sol isin ol basqalardan artıǵraq biledi.Eger oquw oqıtuwdı maşıqdap,ol oqutuwdıñ hem oqıtqan nerseleriniñ asıl tertibin,tüb negizin anıq biletin kisiler cazuw haqqında öz fikirlerin tūsünükti etüp cazsa sınavçı dep solardı aytuwğa caraydı.Qur çala - carpı estigen ya ki öziniñ közi üyregennen basqanıñ barı da teris dep bilüwçiler sınavtun bolsa birew tūgil toqsan toǵız tertipke de taban toqtatuw qıyun.

“Ayqap” dıñ 6nçı nömirinde Ş.Ciyaşef degen kisi A. B.dıñ cazuw tertibin tibdi basqaça tūsingen , durıs aytqanda tūsınbegen. Ol kisiniñ cazğan 7nçı nömirde tamâm bolmasa da sondaǵı cazğanlarınan-aq bul me’selege neçik qarawı bayqaldı.Bul kisi A.B.dıñ cazuw tertibiniñ durıs terisin öz aldına tekserüwden burun Noǵaylardıñ elifbâ cazuwçılarınan basqa col izdegeni üçün qatdı rencigen.A.B. Noǵay cazuwçıların catırqagandıqdan emes,Qazaq tilinde qança dıbıs bolsa sonça belgi körsetüp,artıq harfdardı kemitken.Sonı menen Qazaqça cazuw-oquwdı oñaylatqan.Sınavçı da osı arasın közderge kerek edi. A. B.dıñ bul körsetkeni de caña tertip , Noǵaylardıñ «usûl - i cedîde » si de caña tertip degen söz , ekewiniñ de közdegen maqsudı bir. Qazaqdıñ oquğandarı Qazaq balaların öz tilinde üyretüw üçün ceñildikti basqa ret menen tabsa Noǵay cazuwçıları ökpeler me eken?

Ciyaşefdiñ, bul küngi qoldanıp turğan Noǵay elifbâlarınıñ kemçiligi coq,sonıñ üçün oǵan qarsı kelgen can coq, dewi de hata. Usûl - i cedîd ya’ni Звуковой методъ menen oqutuw Noǵaylar arasına kirgenine köb zaman ötken coq. Nahv,sarf kitablardı soñǵı bir eki cıldıñ içinde ğına körine bastadı.Noǵay sözlerinde de ba’zı dıbısdardıñ özine arnağan belgileri coq ekeni ma’lum. Biz öz isimizdi basqaralıq.

Hazırgı elifbâların, oquw kitabların tertipsiz körüwçiler Noğaylardıñ da öz arasında coq emes, bar. Meselâ : Qazanda uçitel Ebu el Hânif ıǵarǵan « Usûl- i cedîdke qarsı birinçi adum » degen risâleler sekildi.

Ciyaşef , A.B.dıñ harflerdi dawıstı,dawıssızǵa bölüwini de hataǵa sanap 28 harfdıñ barını da cartı dawıstı deydi.Bul heç waqıtta esitilmegen caña haber. Kerek müselmança kerek Rusça oquǵandardı hürmetlü Ciyaşef sol harfdardıñ barı da cartı dawıstı,arasında dawıstı hem dawıssızları coq ekendigine sindirüp bolǵança men özim sinbey turam. Ap-anıq «آ, و , بی» lardıñ dawıstarı qalay qaralǵup qalǵanına hayrân qalamın.

A. B.dıñ tertibinçe Qazaq tilindegi her bir dıbısdıñ özine arnaǵan harfi bar.Ol harfdar menen ne aytulsa sonı cazuwǵa, ne cazılsa sonı oquwǵa boladı,bir türli cazılǵan sözdi burınǵıday neçe türli qılub oquwǵa bolmaydı.Bul tertip boyınça 14 harf kemitilgen : ث , ح , خ , ن , ص , ض , ط , ظ , ع , ف , ه , ز , و (ب), ش : Qazaq tilindegi sözlerdi bul harfdersiz anıq cazuwǵa mümkün bolǵandıqdan bular oralǵı bolup her kimniñ her türli cazatuǵın sebebi de sol. Orıs cazuwında ъ menen e niñ dıbısı bir,cazılátın orındardı basqa bolǵandıqdan calǵız ъ üçün imtihân vaktinde qança balalar ‘azâb çegeci! Bir harfdıñ orınsız artıq cürgendiginen munday qıyınçılıq bolǵanda 14 harf artıq cürgen Qazaq cazuwında qalayça çataq bolmasın!

Ciyaşefdiñ : « Birge qozǵalalıq ... ,Türk balaları ... ,Hâdî Maqsûdîniñ Elifbâsı..., Gaspirinskidiñ tôte colın Hindistan müselmanları da qabul qıldı...»degen sözlerinen (Ayqapdıñ 7nçi nömirine qalǵan söziniñ aǵırın oqup körmesem de) bizdiñ Qazaqlarda Türk balalarınıñ osı küngi qoldanıp kele catqan cazuw tertibinçe boluwın, maslahat köretindigin tüsinemin.Bul sekildi fikirler menen burında azraq tanıstıǵım bar.Durıs,Türk balası ekenimiz ras,bereke birlikde ekeni de ras.Biraq ceñildük üçün elifbânıñ bir neçe harfin özgertüwmen Türk kavminen ıǵıub qalamız ba?Onan din-dünyâǵa qarasımız özgere me? Qayta qalıñ Türk toqumınıñ bir tarawı bolǵan Qazaq curtı öziñiñ toqumdastarınan keyün qalmasqa tırısup,olar menen ayaǵın teñ basuwǵa taǵı da töterek col tawıb ülgeri umtulǵanı qıwanıç emes be?

Burıñıday kemçiligimizdi körmey , atamızdı tüzimey,qur «Biz de Türk balasımız»dep atanıñ arwağına süyenüwmen hazırgı hünér-bilimniñ qızuw zamanında baygege qosula alamız ba? Eger cazuw tertibi A. B.dıñ körsetüwinçe bolsa Türk,Tatar , 'Arab, Farisî cazuwların oquwğa bolmay ma? İbtidâ'î mektebde çet tilder özi de oqulmaydı ;Qazaqça ibtidâ'î mektebdi bitirgen şakird Noğaylardıñ orta mekteblerine tüsbekçi yaki 'Arabça- Farsîçe oqumaqçı bolsa Qazaq elifbâsındağı coq 5-10 harfdi eki-üç sabaqda üyrenüb bilüwge boladı.Cene de 3-4 cıday belgili tertibde Qazaqça oqup-cazup üyrenen soñ eligi soñınan tanış bolğan caña harflerdi Qazaq tilindegi sözlerge burıñıday qatınastırmaydı.

A. B.dıñ cazuw tertibin unatqanımnan basqa qosarım mınaw : Qazaq elifbâsına « ف » menen « ح » da kirse eken deymen.Taza Qazaq sözinde bolmasa da Qazaq tiline kirgen 'Arab,Farisî sözlerinde hem «Ahmed,Muhammedcan,Fazıl . . .» degen sekildi Qazaq atdarında bul eki harf köb uçıraydı. « ف » men « ح » elifbâğa kirgen menen cazuw tertibine qıyunçılıq keltirmeydi.Estilüwinde de cazuluwında da bulardan ayıra almastay uyqas harfdar coq.

Cazuw tertibi hakkında oquğandar (äsirese mu'allimler) çabandamay tezrek fikirlerin bildirse eken. Unatbağandarı sebebin körsetip,unatqandarı,qosarı bolmasa da , açıq hat menen unatqandığın bildirse, «Ayqap» olardıñ kimler ekenin basup turar edi.

III.1.8. ŞAHZAMAN MIRZAĞA

Ahmet BAYTURSINOV

Mırza! Köziñiz çatınap,çeke tamırıñız çığıp,awzıñız köpirip,talasqa ketip barasın.Talastan Qazaq balası fa'ide tawıw cürgen coq.Sabır menen otırup,oılasup is istelik. Qazaq tilindegi dıbıstardı köb,ya az dep körsetip, borıçıma bereyin dep otırғанım coq ğoy. Maqsud siz bolup,biz bolup, 'aqıldasup otırup ,dıbıs basına harf belgilep,cazuwumızdı bir cönge salalıq degen.Osı künde her kim her türli cazup cür ; bir cön menen cazılatuğın casuw coq. Cazғанımızdıñ hata ya durıstığın ayırarlıq imlâ coq.Onıñ coqdığı Qazaq tilindegi dıbıstarğa açıp arnağan harfler coq. Bir sözdi eki kisi eki türli cazadı.Hatta bir kisiniñ özi de bir sözi de eki türli cazadı. Meselâ : siz de « أوزه ن- عوزه ن » eki tür menen cazup körsetdiñiz ; sonıñ eki türin cazğança bir aq türin durıstap kesüp aytsaq bolmay ma? Sizdiñ cazğan söziñizden bayqaymın : Qazaqdıñ tilinde neçe hem nendey dıbıstar bar eken dep heç waqıtta oylanıp qaramağansız. Özgelerdiñ Qazaq tilindegi dıbıstar tuwrasında cazğanıñ oqumağansız. Dıbıs menen harf ekewin bir zatqa sanaysız.Men Qazaq tilindegi dıbıstardı aytamın , siz 'Arabdıñ harflerin alup kelüp körsetesiz.Sizdiñ qarawıñızça : 'Arab harflerine durıs keletin dıbıstar Qazaq tilinde bar bolmaqçı , durıs kelmeytin dıbıstar tibti coq bolmaqçı. Olay bolğanda 'Arabdıñ harfleri Qazaqğa kelmeytuğın waqıtta Qazaqda heçbir dıbıs bolmasqa kerek ğoy. 'Arab harfinen burın Qazaq söylemedi deysiz be? Biz oılaymız Qazaq 'Arab harfinen burın da söyledi dep ; söylegen soñ dıbıstarı da boldı dep;ol dıbıstarınıñ 'Arab harflerine tuwra keletini de bar,kelmeytini de bar dep ; barı tegis kelmeytin sebebi : 'Arab elifbâsı Qazaqğa dep arnap çıғarған elifbâ emes , 'Arab tiline arnap çıғarған. Her halıqdıñ tilindegi dıbıstardıñ içinde bölekdik boladı. Birinde bar dıbıs , birinde coq boluwğa ihtimal.

Meselâ: ه, ف, ض, ح, ث, دıbıstarı 'Arabda bar,Qazaqda coq; پ (ə), ب (ı), ع (ı) dıbıstarı Qazaqda bar , 'Arabda coq ; 'Arab elifbâsı öz dıbıstarına arnap çıғarған . Olardıñ dıbıstarnıñ arasında پ , ə, ı, o dıbıstarı bolmasa , bul

dıbıstarğa tuwra keletin harfleri de bolmasqa kerek. Siz qalay oylaysız? ‘Arab elifbâsında tuwra keletin harfi coq dıbıstarmızdı tibti coq qıluw kerek be?

Negizinen oylañızçı : til harf üçün ııǵarǵan nerse me? Bolmasa harf til üçün ııǵarǵan nerse me? Elbette harf til üçün ııǵarǵan nerse. Olay bolsa harfi coq dep tildegi dıbıstı coǵaltuw emes , ol dıbısqa coq harfdi izdep tabarǵa kerek.Ol calǵız bizde emes özge curtda da bolǵan. Harfke bola tildi buzmaydı, tilge bola harfdi buzup özgerledi.Öziñizdiñ körsetken harfleriñizdiñ içindegi پ , ژ , چ osınday tüsün buzuw menen tabılǵan harfler emes be?

Bul öziñizdiñ negizgi hatası. Negizi hata bolǵan soñ erman qaray basqası da hata bola beredi. Qazaq dıbısınıñ barı da cartı dawıstı deysiz.Onı da Qazaq sözın alup dıbısın qaramay , ‘Arab harflerine qarap aytasız ; meselâ : «baran» degen Qazaqda da , Rusda da söz bar ; «bor » degen Qazaqda da , Rusda da söz bar ; osındaǵı « a », « o » dıbıstarın Rustar cartı dawıstı dıbıstar demeydi .Olardıñ « a » « o » dıbıstarınan bizdiñ « a », «o» dıbıstarmızdıñ heç kimdigi bolmasa , biz qalay cartı dawıstı deymiz? Bul dıbıstardı cartı desek , qanday dıbıstı bütin dep aytarmız? Qazaq tilinde tibti «o» dıbısı coq deysiz: « (ол)اول, (жол)جول, (боз)بوز, (бор)بور » munan basqa da içinde « o » keletin sözder tolup catır , bulardı Qazaq sözi emes deysiz be? Biz bulardı Qazaq sözi deymiz , hem olardıñ içindegi dıbıstardıñ barı da Qazaq tilinde bar deymiz. « ы » dıbısı coq deysiz : « ى » - آرى, بار - بارى, جار - جارى, ياس - باسى : « ы » dıbısı Qazaqda « ې » emes « ۇ » ge caqın deysiz.Men Qazaq tilinde bul dıbıs qanday ekenin bek caqsı bilemin,biraq ‘Arabda tuwra keletin harf bolmaǵan soñ « ې » menen cazalıq deymın. Munan göre « ۇ » menen cazuw qolaylı deseñiz , olay da cazup körelik: «اير» degen sözdi sizçe « ئىر » dep cazuw qolaylı bolmaq, « كېسەك » degen sözdi sizçe « كئسەك » dep cazuw qolaylı bolmaq, « كېرەك » sizçe « كئرهك » deb cazılmaqçı. Qaysısun cazuw qolaylı hem ne üçün qolaylı,siz aytbasañız men aytalmaymın. Astına eki noqta qoyuwdı qolaylaǵanı burunǵı cazup cürgenimizden tım alıs bolmasun degen edi. «ئۇ» ya «پ» qolaylı köb unatqanı bolsun.

III.1.9.ŞAHZAMAN MIRZAĞA

Ahmet BAYTURSINOV

Sizdiñ aytqanıñızça “ف ,” ژ “ Qazaq dıbıstarı bolmaqçı.” ژ “dı Qazaq tilinde bar deysiz de , söziñizdi isbatlaw üçün “jurnal” degen sözdi körsetesiz. Bul söz Qazaq sözi emes, Fransız sözi ğoy.” ژ “ Qazaq dıbıs deseñiz Qazaq sözinen tawıp bererge kerek. Ängüme : Qazaq tilinde qanday dıbıstar bar hem olardı qanday harfler menen cazuw tuwrasında Fransız dıbıstarın qoya turup, evveli öz tilimizdegi dıbıstarğa harf arnap, sözdi bir cerge qoyalıqçı.” ف “ dıbıs Qazaq tilinde bar deysiz de qay sözderde cazılatuwnan körsetbey, azıraq ädis aytıp bultarup ketesiz. ”ف “ dıbıs bar sözder Qazaqda esesiz köb bolğandıqdan cazup körsetbeymin deysiz. Esesiz bolsa bärin cazuwğa mümkün emes. Biraq bir ekewin cazup körsetseñiz, Qazaq tilinde “ف “ dıbıs ras bar ekenin körer edik. Körsetbey turğanıñız köbdiginen emes, coqdıgınan bolar. Olay ädis cumsaytın bul esimiz Qazaqdıñ saylawı emes edi. Biraq öziñizge unağanı sol çığar.Öziñiz aytqan Ahmed Hadî Maqsûdî kitabında hem “Töte Oquw” kitabında osı eki dıbıstı ya Noğay ya Qazaq sözderinde bar dep körsetbegen ğoy :” ژ “ dı Rus sözderine cazğan ;” ف “dı Arap sözderine cazğan.

“چ “dı almas “ش “ dı üçün : Ne üçün “ش “ dı almas “چ “dı alğanımdı yazğanmın. Sonan basqa aytarım coq.Qazaqda “ش “dıbısı bar hem calğız : oğan “ش “ ya “چ “- ekewiniñ birewi –aq alınadı.Qaysısın aluw qolaylı köbdiñ unatuwı bolsun: چا نا ,چاك ,چكراق ,چال ,چالا ,قا نچا ,اقچا ,قا چاق . Osı sözderdegi “چ “ Qazaq aytqanda bärinde de birdey aytiladı, özgeçe aytilatını coq.Olay bolğanda : harfinde de öz basqalıq bolmay bări ya “چ “harfi menen cazıladı, ya “ش “ harfi menen cazıladı.Birewine “چ “ birewine “ش “ cazılmasa kerek.

(3) “ز “ dı Qazaq sözine kereksiz degenim mânisi mınaw: “ط “ menen “ص “ dıbısı Qazaqda birew bolsa “س “ (c) dıbısı da birew ; “د “ (d) dıbısı Qazaqda birew bolsa, “ت “ (t) dıbısı da birew. “c“ dıbısı hem “T “ dıbısı Qazaqda bir-birden bolsa, oğan eki - eki harfdan alup arnaw haceti ne? Siz aytarsız “ص “ menen “ط “ cuwan sözderge cazıladı ,” س “ menen “ت “ ciñiçke sözderge cazıladı dep.

Bulardıñ birewleri cuwan , birewleri ciñiçe. Cuwandarınan ciñiçkelerin ayıruw üçün ne tertipler salınğan, aytsañız eken. Meniñ “ء” ni “ا” niñ üstinen alup söz aldına qoyğanım mâ’nisi :”ء “ nı calğız “ ا “ niñ üstine qoysaq , calğız “ ا “ nı ciñiçkertüwge ğana caraydı.Özgelerdi ciñiçkertüw üçün onda tağı basqa belgi aluw kerek boladı. Men olarğa basqa belgi alınbay,osı “ء “ bärine de caraytun bolsun deymen.Olay boluwı üçün “ء “ calğız “ا“ niñ üstinde turmay , sözdıñ aldında tursun deymen.”ء “ qoyuwdıñ asıl ma’nâsı ciñiçkertüw ğoy , bolğanda “ء“ ciñiçkelik belgisi. Bul belgi söz aldında tursa , kelesi keyingi söz ciñiçe ekendigen bolup,ciñiçe oqurğa.Ahmed Hâdî de harfdi qalıñdatuw üçün üstine noqta qoymay ma? Ol ne qa’ide men qalınlıq , noqtasız qoyğan ?

Bulardan basqa sizge külki köringen mınaw bolsa kerek : ”meniñ aytqandarımdı durıs emes degender nahv sarf qa’idelernen isbat körsetüp durıs emes cerin aytsın.”degen söz.Nahv sarf degenimiz til zaqonınıñ ‘ilmi.Til bolsa onıñ zaqonı bolarğa kerek. Zaqonı bolsa , onıñ ‘ilmi bolarğa kerek. Suw toñsa muz bolmaqçı ; hılor menen natriy qosılsa , tuz bolmaqçı. Bular tabi’atdıñ zaqonı. Osınday zaqon tilde de bar. Hılor men natriy qosılsa,tuz bolatındıĝın bayqaw, qaraw, izdew men tabqan.Tildiñ de zaqonı sol colmenen tabıladı.Qazaq tilinde bir sözge cuwan dıbıs ben ciñiçe dıbıs aralasup kirmeydi. Bul tilimizdiñ zaqonı emes be ? Osınday zaqon tawıp cazsaq , aytsaq ol nahv sarfdıñ qa’idesi emes be? Nahv sarfdı men grammatika ma ‘nâsında tutınamın.Basqa curtda gramatika üçke bölinedi : fonetika (фонтика), morfologiya (морфология), sentaksis (синтаксия). Meniñ burınĝı cazğan sözim hem osı colı cazğan sözderim fonetikağa tiyisti sözder. Fonetikaniñ qarastıratını tilde qanday dıbıstar bar,olar qalay söz içinde baylasadı. Bizdiñ söylep qarastırıp oturğanımız Qazaq fonetikası.Sizdiñ oyıñızdıñ hatalıĝın men körseterge kerek.Fonetikadan isbat keltürüp ; meniñ oyımnıñ hatalıĝın siz körsetüwge kerek. Fonetikadan isbat keltürüp , bulay dep sizdi tağı “qorqutamın”. Sizdiñ qorqbaytın batır ekendigiñizdi kördim ; köre tura qorqutatınım , ötken colı çançıp alatın nayzañızben bultarıp ketetin aylañızdı körsetdiñiz ; bulardan basqa hünelerleriñizdi de körmek üçün.

III.1.10.TAĞI DA TİL TUWRASINAN

Mu'allim Müstakîm MALDIBAYEV

Bir curtdıñ bar bolmağı, halq sanalmağı dünyâdan atı coğalup bitpewi,öziniñ el curtdağın saqtawı : ol halqdıñ til saqtawı menen boladı. Bir el tilge qança bay bolsa, köñlindegi fikir oyın söylewge , matbu'ât (cazuw) arqılı añlatuwğa tili sonça oramdı keñ catıq bolup, bılğalaqdatbay halqğa tüsindire aladı. Tilin saқтаğan, cönge , colğa qoyğan halq öziniñ eldik curtdığın saqtay aladı.Tilin saqtay almay , onı cönge colğa qoymağan, qayğusı kelmegen halq eldik curtdığın saqtay almay özinen küçtilerdiñ arasında qağılup soğılup cürüp bitedi. Buğan Polşa Tatarları da misal bolsa kerek. Bütün dünyâda casağan halqdıñ her qaysısına öz tilderi süyikli, qadirli, basqa tilden özine artıq körinedi. Sonıñ üçün öz tilin cönge qoyuw, onı coğaltıwğa zor ğayret qıladı. Sol ğayreti arqasında, köb halq tilin saқтаğan ; cönge , colğa qoyup molaytqan. Halqdıñ aǵarmağı oquw-bilim taraluwı ,öz tilinde her kim añlarday gazet, jurnal, mekteb kitablardı taraluwımenen boladı.İlim, bilim caña kire bastağan waqıtta qay halq bolsada tilge bay, teb tegis bolmağan ; belki kem ketigi köb bolğan, soñınan cönge qoyup tüzegen molaytqan. Bizdiñ Rusyamız da basta solay bolup, til baylıǵına soñǵı kezderde cetken. Key bir halq özderiniñ tilderine basqa söz aralastırıp alup endi sol böten sözdi ıǵaralayıp onıñ ornına öz sözderin qoyalmay cür. Oı belâga duçar bolğan halqdıñ biri : bizdiñ Türk tuqımdarı.

Biriniñ tilin biri añlamaw derecesine cetken. Onıñ sebebide eski Türk tilin saqtay almay , basqa sözder aralastırıp qatıstırıp bitken. İstanbul Türklerinde Türk edebiyâtı, Rusyalılarda Tatar tağı basqa edebiyâtlar bar. Sol Türkdıñ bir tuqımı 6-7 milyon Qazaq halqı, erkin qonısta köçip cürüp basqa halqlarğa aralaspaǵandıqdan eski Türk tiline basqanı qatısdırmağan, öz tilin, eski 'âdetderin saqtap kelgen.

Caña tuwa bastağan Qazaq matbu'âtına basqa til qatıstırmaw, til saqtaw kerek degendey etüp 3nçi nömır «Ayqap» da öz fikrimni cazup, basqa Qazaq oquǵandarı ne aytasızlar dep üç su'âl qoyǵan edim. Bu surawımda Qazaq tili Qazaq balası üçün özge şive tilden artıq ba? Qazaqdıñ köbçiligi matbu'âtqa tüsinuw, gazet, jurnal oqup aǵaruw üçün Qazaqça artıq ba? Noǵayça layıq ba? Caña oqıy bastağan

Qazaq balasına qay tildegi kitâb tiyis? Bizniñ de Qazaq matbu'âtı boluw basqa tuqumdasdardan alısdawğa sebeb bolmas ba? degen edik. Buğan bir neçe cigitder öz fikirlerin cazdı. Sonıñ bastap cazğanı mu'allim müderris Feyzallin. Bu kisi Qazaqça kerek degen sözge qarsı turup, Qazaq tilin coğaltıw, saqtaw kerek degenim üçün mağan qattı baylanadı. Suralğan sözge etraflı cewab berüwdi qoyup menim şahsiyetime tiyedi. Eger de bilimdilik, cigitdik, pasıqdıq, kisi kekewde ,kebin çegerüwde, betden aluwda bolsa, bu cigit birinçi beygeni alar edi. Efendim ! Sizge Tatarlıq qanday süyikli (muqaddes) körinse, Qazaq balasına Qazaqlıq da solay çıǵar. Su'âl tuwralı cazsam da cewab bermeymin. Biraq beriletin cewabqa hükm etkendey cewab cazamın deysiz! 6-7 milyonlıq bir halqdıñ aldıñǵı küni, anıñ tili ve oyına hükm etüwge qanday haqqıñız bar? Munça asırıwunızǵa «Köçken eldiñ qonusı, awğan eldiñ qusı aytadı » degen sözden basqa ne aytuw kerek. «Müselman gazeti aǵartpay ma? » deysiz. Egerde müselmançılıq aǵartsa, din İslâm taralğan 'Arab tili bütün müselmanlardı aǵartar, terakki etdirer edi. Bu söziñiz bütün dünyâ fikrine qarsı ; nege deseñiz halqdıñ aǵaruwı 'ilim, bilim taralup, oquwlı bolmaǵı sol halqdıñ öz tili, öz edebiyâtı ile boladı. «Öziñ Tatar mektebinde oqudıñ, sonda oqup aǵardıñ, Qazaq mektebinde oqumadıñ, saǵan Qazaq nege kerek »deysiz. Hayır efendim! Oquğan eldiñ curtuǵın umıtuw üçün oquwçı bolsa edi, bu kündege Tatar muharrirleri 'âlimleri biride Tatarlıqqa hizmet etpes edi. Alarǵa Tatar mektebinde oqumadıñ, Tatarlıqını esine salma. Umut elindi, curtındı dep kim aytqan? Bu sözdi qara fikirli eski birew söylew layıq edi. Bir cas cigitdiñ söylewi bayaǵı Türk toqumınıñ bahtsızdıǵı çıǵar. Noǵay, Qazaq degen sözdi çaǵıstıruw dep öz basınızdaǵı hâlge qıyas qılasız. Birewden cem ayıruw üçün aytpadıq , halqdıñ aldıñǵı küni, eldikdiñ gamı üçün qayǵıruwçı mırzalardan suradıq, siz oǵan tarıqpañız! Qazaq, Qırǵız atı Milâddan neçe mıñ cıl burın ötken Oǵız Hannıñ nemeresine qoyılğan edi dep şecereler aytadı. Sonañ biri Qazaq, Noǵay degen at menen bir birinen alısdamasa, Qazaq balasına Qazaq tilinde oqıtuw menen de alısdamas, belki curtdıñ közi açılğan sayın eki tuwısqan caqındap keledi. Noǵay aǵayındarınıñ maddî ve ma'nevî zor cardemçi ekenin közdi (fikirli) Qazaq balasınıñ beri de biledi. Sonı menen birge Qazaq balasına Qazaqça keregin tüsinbey cürgen coq. Qazaq mektebi üçün Qazaqça kitâb coq, barı caramsız, öndi cöndi kitâb boluwı da ümitsiz dep Qazaqdıñ basına Yasin oqup qoymaqçı bolasız. Halqdıñ bitüwi coǵaluwı arasında cürgen bir eki adamnıñ fikri ile

bola qoymas. Medeniyetdiñ tüb ergesi bolğan 'ilmge Qazaqdıñ tırısuwı özine qaray heç kimnen kem emes. Bunan 25-30 cıl burun «Tercüman » ıǵa bastaǵan waqıtta Tatarlarda qança 'âlim muharrir bar edi? İsmâ'îl Efendi, taǵı eki üç adamnan basqa halq-millet üçün qayǵırǵan adam coq edi. Hazır Qazaq arasında destelep tabılıwı mümkün. «Tercüman » nıñ bastabqı zamanın eske túsirsek, siz sıqıldı bir eki adamnıñ fikri heçbir Qazaqdıñ balasın ümitsiz etpes. Qazaq casdarınıñ dertin söndire almas. Biz de halq qatarlı il boluwdan ümidlimiz, ümid menen isteymiz ,ümid menen dünyâda casaymız. «Suw içken quduǵuña tükirme » degen cardem caqsılıq etüwge sizniñ de qol bos. Biraq aldımızǵa kekeb kerte qura bermeñiz. Kekewden basqa es de tabılır. Caña ayaǵın basqan calǵız jurnalmıznıñ qaraytın, qayǵıratın basqa esderi de tolup catır.

Sayı 11 , 1912.

III.1.11.QAZAQ TİLİ TUWRALI

Ahmet BADIQOV

Törtinçi san « Ayqap » da mu'allim M. Maldıbayef Türk hem Tatar tilderiniñ buzılğandağın bir az cazup keledi de: « Basqalarğa aralasbağandıqdan buzılmağan eski Türk tili bar bolsa,o da Qazaq tili bolsa kerek» deydi.9nçı sanda Veli Halili Mırza da sonı aytağı.Tağıda 10 nçı san « Ayqap » da Ğ. Mırza « Til,Edebiyât» dep bastap köb kerekdi sözder cazıp kelgennen soñ söziniñ ayaq cağına taman kelgende : «Türk ruwları arasında Qazaq tiliniñ eski hem luğatke bay,eski bolğandıǵı üçün de nağız saf til ekendigi ma'lûm » deydi.Süytüp Qazaq tili böten til aralasbağan nağız eski Türk tili degendi aytqısı keledi.Qazaq tilin camandamasam da,men Qazaq tilin böten til aralasbağan nağız til dep ayta almaymın.Tipti Qazaq tiline böten til aralasbağan dep cazuwçılardı Qazaq tilin cete bilmewçiler ya ki bilse de cete tekserip cazbawçılar degim keledi.Öytkeni,men tört bes cıldan berli Qazaqıstannıñ keñ dalasında Qazaq tilin tekserip,eski sözderin terip cürmin.Az da bolsa üç oblustdağı Qazaqdı araladım.Sonıñ üstine Qıtayğa qarağan Qazaqdardıñ arasında da üç cıl cürdim.Çet til aralasbağan çın taza Qazaq tilin tabalmadım.Elgi mırzalarmızdıñ aytqanınça Qazaq halkınıñ özderi bötenderge aralasbay alısta tursa da,til carıqtıq alısta turmağan.Qazaq tilinede edevir cet til aralasqan.Ol aralasqan sözderdiñ key birewlerin buzup,key birewlerin buzbay hem olardı çet til dep çirkenbey,Qazaq halqı öz tilim dep iyemdenip cür.

Öte köb bolğandıqdan Qazaq tiline aralasqan çet tildiñ barın birdey cazıp körsetüw mümkün emes.Sonдықdan sözimniñ durısdigin bildirüw üçün Qazaq tiline aralasqan 'Arabça sözderdiñ buzılup ketkenderinen bir azın cazıp körsetemin :

« Köñlimdi qam qusa basıp tur » degenдеgi qam qusa « عم عصة » dan , « قور » sözi « عصة » dan, « أصا » sözi « نكاح » dan , « نيكه » dan , « سؤرقوت » « سارقوت » dan, « خر » sözi « آقل » dan, « خير » sözi « قاير » dan, « ازل » sözi « ايجيل » dan, « وعده » sözi « وه ده » dan , « لفظ » sözi « ليز » dan , « مضمون » sözi « مازمون » dan , « عقل » dan ,

«ضلال» den, «هزل» sözi «نُزل» dan, «معلوم» sözi «مه لم» den, «عدل» sözi «آدل» sözi «مهُكور» sözi «حلال» dan, «آدال» sözi «حرام» nan, «آرام» sözi «ضرر» dan, «ميصال» sözi «شريك» dan, «سيرك» sözi «فقير» dan, «فاقر» sözi «مكروه» dan, «حال» sözi «نهل» nen, «حاكم» sözi «نُكم» den, «فيل» sözi «پل» dan, «مثال» den, «ميكن» dan, «بخت» sözi «باق» den, «تعليم» sözi «تلم» dan, «مزا ح» sözi «ما زاق» sözi «نُديت» dan, «ارواح» sözi «ارواق» den, «ساعت» sözi «سعت» dan, «مكان» sözi «قوييه» dan, «منت» sözi «منده ت» den, «غرف» sözi «قور پ» den, «عادت» sözi «جُهر» «جاريه» den, «قمت» «قمبات» den, «هنر» sözi «نُهير» den, «خفيه» sözi «ايسهب» nan, «خلقوم» «آلم» den, «فائده» «فايدا» dan, «جه تدهو» dan, «حساب» dan buzılğan sözder ekenin kim ötirik der. Bul sözder Qazaq tiline aralasqan 'Arabça sözderdiñ buzılğandarıǵına. Buzılmağandarı taǵı adam aytar emes. Farısçe, Rusça sözdergi de Qazaq tili carlı emes.

Al endi, men älgı mırzalarǵa evveli Qazaq tilin, aralasqan çet tilderden tazartıp alıp, sonan soñǵına «Qazaq tili saf til» dep sayrawǵa kerek edi deymin. Men bul sözderim menen Qazaq tiliniñ tüzelüwine, alǵa atdawına sebebçi bolmasam, inşallah çegenip keyin qaluwına sebebçi bolmasam kerek.

III.1.12.CAZUW MES'ELESİ

Ğ.MUSA

Muhterem A.B. Mirza ötken cılığı 4-5nçi nömür «Ay-qap » da cazuwımızdı bir ter kibke qoyuw,Qazaq tilin bir qa'ide astına aluw tuwrasında bir talay söz cazdı.Her nerseni tübden oylawçı , közge çağlıqğan her bir qaranı alısdan bolcawçı A.B.Mirzaniñ qara qazanday basında qaynap ebden pisip çıqğan bul fikirge qarsı söz söylewge köb awzımız barmaydı.Sonda da köñilge kelgendi keri cutuwğa caramaydı;Şahzaman Mirzağa urıs qanı sıyaqdı köb bolğanda bizdi de bir qayta urısup tastar.

Mirzaniñ cazğan sözderiniñ eñ kerekdilerin osı tertip menen körsetüwge boladı :

- 1) Qazaq balaların oqıtuw üçün nağız Qazaq tilinde cazılğan kitabdar kerek.
- 2) Kitabdardıñ faydalı boluwı üçün cazuwdıñ tertipdi boluwı şart ; tildegi barça dıbısdın bas-basına bir belgi bolsa ,soğan «tertirdi cazuw » deb ayıladı.
- 3) Qazaq tilinde bolğan dıbısdardıñ sanı.
- 4) 'Arab harfleri Qazaq tilindegi dıbısdarğa cetbegendikden, onı cetkizüwdiñ çarası.
- 5) Dawısdı dıbısdardıñ bas,orta buwındardağı cazıluw rewışı.
- 6) Negizdi col : aytuluwı basqa bolğan sözderdiñ cazıluwları da basqa boluw kerek.
- 7) Qazaq tiline siñip , Qazaq sözi bolup ketken 'Arabça , Fârîsîçe cat sözderdi saqtap,saqtamawdı köbdiñ erkine tapsıruw.

A.B. Mirzaniñ 1-2 nçi nömür menen körsetken fikirlerine qosulamız, oğan qarsı : « Ras,aytqanñız tuwra » dewden basqa cevab coq. Biraq 3nçi nömür menen körsetilgen fikirlerine onça cıdam qosula qoymaymız.Qazaq tilindegi bar dıbısdardı üçke böledi : Bes dawısdı,eki cartı dawısdı,on ceti dawıssız dıbıs.Barılğan aparup 24ke toltıradı.Mirzaniñ; eki cartı dawısdı,on ceti dawıssız dıbıs bar degen sözi bir az aqılğa catsada bes dawısdı dıbıs bar degen sözün maqulday almaymız.Öyitkeni Qazaq tilindegi dawısdı dıbıs besew emes toğız.Osı ayılğan toğız dıbısdıñ Qazaq tilinde anıq esitiletuğın dıbısdar ekendigin B.Mirza özi de casıra almaydı.Öytkeni ا , و , ئ , ه harfleriniñ her qaysısı eki dıbısdan segiz dıbıs ornına cürgendigin ; onıñ

üstine Qazaq tilinde e dıbısı bolup barlıq dawısdı dıbısdıñ toǵızǵa tolǵandıǵın ol özi bek köb misâldar menen biktedi. Hem de onıñ bes dawısdı dıbıs üçün alǵan bes türli belgisiniñ özi de aslı da toǵızǵa qaytup qaladı. (بوز (توس) بوز (چوبېره ك) sözderindeki eki türli «و» nı bir türli dep ayta almaymız ; olardıñ birinçisine «qalıñ dayeksiz (و) » ekinçisine «ciñiçke dayekdi (و) » deymiz.Qısqası:Qazaq tilindeki dawısdı dıbısdardıñ,olardıñ belgileriniñ barı toǵız boluwçılıǵı Mirzanıñ barlıq misaldarınan her bir sözinen dirlik körinüp tur.Solay bola turubdap Mirzanıñ söz ayaǵında : «Qazaq tilindeki dawısdı dıbıs besew,onıñ belgileri de besew,solayça Qazaq tilindeki dıbısdardıñ belgileri barı 24 boladı dep öziniñ qalaǵan negizin özi bozup qoyuı ‘acebke qalarlıq es.»

1)'Arab harfdarın Qazaq dıbısdarına cetkizüwdiñ amalı : 'Arabdıñ dawıssız harfdEri bizge molınan cetse de,dawısdı harfdEri cetbeydi.Öytkeni bizde dawısdı dıbıs toǵız , 'Arablarda dawısdı harf üçün : « ی , و , آ ».Buǵan bir amal tabuw üçün B.Mirza bul waqıtqa çeyin köbirek y ornına cürütilgen «و» nı «o» üçün alup (y) ornına üstine bir ötür qoyılǵan « و » nı qabul etedi.Bul tört harf آ , و , ی , u bir de cuwan,qalıñ bir de ciñiçke,qısqa bolup ayıladı.Endi ciñiçkelerin,qalıñ hem cuwandarınan ayruw üçün sözdiñ basına « ء » dayekçisin qoyadı.Sözdiñ basında osı « ء » tursa sol sözdiñ içinde coǵarıda ayılǵan tört harfdıñ qaysısı kez kelse de ciñiçke oquladı.Söz basında « ء » bolmasa barıda qalıñ oquladı.Bul amaldıñ da bizge unamaǵan cerleri bar körinedi.

1) «و» menen « ی » dı o hem ы ornına qabul etüw maqul emes.Öytkeni bul waqıtqa çeyin,köbirek, «و,ی» ge (y , ы) dawısı berilüp cürüldi.Biz soǵan ‘âdetdenip dep , közimiz üyrenüp qaldı.Endi onı bozbasqa kerek.Biz caña bir harf ıǵarsaq «o, ы » dawısın berüw üçün ıǵaruw tiyis.

2) Dawısdı harfderdi ciñiçkertüw hem qısqartuw üçün qabul etilgen « ء » belgisin sol dawısdı harfdarden öz üsderine qoyuw tiyis edi.Meselâ: «كسى» sözindeki «ی» dı ciñiçke hem qısqa oqutuw üçün qoyulatuǵın « ء » belgisin «ی» dıñ öz üstine qoyup « كسى » revşinde cazuw kerek edi. « ء » nı sözdiñ basına qoyup « كسى » rewşinde cazuw ayaqdaǵı etikdiñ cartıǵına camaluwǵa tiyisdi bolǵan camawdı, sap saw turǵan basdaǵı bōrikke aparıp camaǵan sıyaqdı ünamsız bolup turadı.

Bul bir; ekinçiden :sözdiñ orta hem ayaq buwındarındağı bir dawısdı qalıñ ya ki ciñiçke oquw üçün söz basında « ء » niñ bar,coğına köz salup turuw kerek.Bul da az bolsun, köb bolsun oquwğa qıyındıq keltirgendikden usûl i ta'limge (pedagogige) onçama qolaylı bolup cetbeydi. (Öytkeni bizdiñ harf tüzetüwden birinçi maqsudımız üyrenüw,üyetüw ceñileytüwdir.

(Âhiri bar.)

Sayı 9 , 1913.

III.1.13.CAZUW MES'ELESİ

Ğ.MUSA

2) Key bir sözder bar basda «ء» belgisi bolatursa da oğan qarap dawısdı harf ciñiçkermeydi. Meselâ : «قېرادى» sözün alayıq. Munda «ق» dan soñğı «ى» ciñiçke ayılğandıqdan söz basına yerine bir «ء» qoyuw kerek. Biraq ol «ء» nıñ boluwına qarap «ر» dan soñğı «أ» menen «د» dan soñğı «ى» ciñiçkermeydi.

3) Cartı dawıs üçün alıñğan «ۇ» menen «ى» da onça unap cetbese kerek. Öytkeni «و» menen «ى» dı cartı dawısqa aynaldırıp üçün 'Arablardıñ qol etken sükûn «ه» belgisi bar. Bul unamdı hem köbdiñ qabûl etüwine de caqsı bolar. Meselâ: «باو, بلى, بايلار» rewşinde cazuwğa qarağanda «باو, بلى, بايلار» cazuw elbetde unamdıraq bolsa kerek.

4) Dawısdı dıbısdardıñ bas, orta buwındardığı cazılıw rewşi:

Bul tuwrada da aytatuğın bir az söz bar :

1) Basda «ى, و, ۇ» harfdari kelgen waqıtta olardıñ aldınğı çağına bir «ا» tayağı qosup cazuwdan kelir ne fayda bar? Onı cazbawdan kilir ni zarar bar? Meselâ: «اوز» degen sözderdi «وز, ُوز» dep cazsaq da bolmay ma? B. Mırzanıñ bulayça «ا» nı kereksenüwi calğız eski 'adetke erip bolsa kerek. Eytbese ol Mûsânıñ tayağı emes qoy.

2) «ۇ» sözdiñ basında buwınında anıq uzun esitilse onan soñ bir «ۇ» cazuwğa tiyis ; basqa cerde uzun, qısqa esitilse de barı bir cañğız «ۇ» cazıladı, degen sözün de biz onça uğa almadıq. Ne üçün bas buwında uzun esitilse onan soñ bir «ۇ» cazıladı da basqa cerde uzun esitilse de ol «ۇ» cazılmaydı? Onıñ sebebi ayılmağan. Bizge qalsa «ۇ» qayda bolsa da barı bir «ۇ». Onda heç bir ayırma coq edi. Meselâ : «بور, آچولانو» sözderindegi «ۇ» lar arasında ni ayırma bar? Ni üçün «بور» degendegi «ۇ» dan soñ bir «ۇ» qoyılardı da; «آچولانو» degendegi «ۇ» lardan soñ ol «ۇ» qoyılmaydı? Durıs key waqıt «ۇ» qısqa hem ciñiçke esitiledi eken, ol waqıtta onı qalıñ hem uzun «ۇ» dan ayırıp üçün onıñ üstine bayağı ciñiçkelik belgisi bolğan «ء» ni qoysaq bolmay ma? (Öytkeni biz «ء» ni hem qısqa hem ciñiçkelik belgisi dep bilemiz.)

Sonıñ üçün de biz «بوغون, قولاق» sözderin «بوغون, قولاق» revşinde cazuw maqul bolar edi dep oylaymız.

Efendiniñ: ы harfin sözdiñ ayağında ğına cazıp , basqa cerde cazbaymız dewi de qızıq emes be? «ы» ornına qabul etilgen «ى» diñ sözdiñ ayağında keregi bolğan sıyaqdı basqa cerlerde de keregi bolsa kerek. Meselâ: «قويغه قا سقر ئيدى» degendegi ئيدى menen «توقتادى» söziniñ ma'nâları qanday basqa bolsa aytiluwlarıda sonday basqa, birinçisinde «ت» dan soñ «и» ekinçisinde «ы» cazıluwğa tiyis. Sonıñ üçün biz «ы» ornına basda, ortada, ayaqdada cazılsun dep «ي, ي, ي» belgisin qabul etdik.

3) A.B. Mırza öziniñ cartı dawısdı dıbıs ornına qabul etken «ي» tuwrasında aytadı : eger «ي» dawıssız dıbısdan soñ kelse ol cerde bir cazılmaytın «ى» bolğannan , deydi. Bul azılmaytın «ى» qanday «ى» eken? Eger «onı burunğı cazuwçılardıñ köbi cazbağan» deseñiz , ol onça layıqdı cevab emes. Soñğı cazuwçılardıñ köbi: «تین, قین» cazbaydı, belki: «تیین, قیین» cazadı. Bir oydan munda cartı dawısdı «и» (и) coq dep ayтуwğa da boladı. Onda «и» (и) dawısınan da begrek «е» dawısı esitiledi. Çünki «и» her wakt sükûnlı bolurğa tiyis: «بايلار, آي قاپ» sıqıldı. Eger biz coğarıdağı sözderdi bir Rusdan cazdırsaq , ol heç bir waqıtta de: «тийнь» dep cazbas edi ; belki «тіень» cazar edi.

4) «е» ornına qabul etilgen «پ» belgisi de ayaq hem qosılmaytın harfderdiñ soñınan basqa cerdiñ barında da bir revişde cazıluw kerek. Meselâ: «چىلاک, ايسه ك» sözderin : «چىلاک, ايسىك» cazuw tiyis.

6) Negizdi col : aytaluwı basqa bolğan sözderdiñ cazuluwlarıda basqa boluw kerek.

Bul , imlânıñ tüzük boluwı üçün eñ kerekdi bir qa'idedir. Buğan qarsı ayтар söz coq.

Bizge «چ» menen «ش» harfderiniñ qaysısın qabul etüw tiyis? Buğan cevab sol: Qazaq tilinde tañdaydan çıғatın «ش» dıbısı anıq dıbıs. «چ» dawısı Qazaq tilinde tipti coq dep ayтуwğa da boladı. Qazaq tilinde qanday köbirek cürtiletin hem anıq esitiletin dıbıs bolsa sonı qabul etüw äriyne artıғraq. Birewdiñ köñline «چ» muwafıq bolsa, basqalardıñ köñline «ш» muwafıq çıғар. Biraq bir kisiniñ tilewine qarap til özgermeydi.

6) Qazaq tiline siñip , Qazaq sözi bolup ketken cat sözderdi saqtawğa ma , coq pa?

Bizdiñ öz sözimiz tabılup molınan cetip turğan vakitte ol cat sözderdiñ bizge bir tiyinge de keregi coq. Eger ol sözimiz kem tar bolup cat sözderge muhtâc bolsaq ol waqıt olardı saqtamayınça da çara coq. Biraq qay vakitte de ol cat sözderdi öz awızımızdan qalay esitilse solay cazuw kerek. Meselâ : « آدال , حرام , عاقل , عاقل » : « آدال , حرام , عاقل » dep cazuw tiyis.

A.B.Mırzağa aytaçaq sözimdi osı cerde toqtatdım.

Men bu colı özimdiñ qabul etken caña harfderim - belgilerimmenen cazbadım. Nege deseñiz, äli ol caña coldı curtdıñ maquldap maquldaması belgili bolmağandıqdan oquwçılar belki caratbay cürer dep oyladım.

B. Mırzanıñ körsetken colı menen meniñ colımnıñ arasında bir neçe ayırma bar :

1) Men «y» ornına «و» dı ; «o» ornına bir quyırqıdı ya'ni quyırğınıñ uçın tömen qaray burup qoyğan vavdı maqul kördim. Munıñ quyırğın buruwdıñ sebebi : «y» ornına cürtilgen «و» dan ayıruw üçün. Olardı birbirinden ayıruw «o» ornına cürtilgen «و» dıñ üstine bir ötir (و) ya ki med qoyuwmennen de bolar edi ; biraq bulayça evveli harfdi cazup , soñ onıñ üstine ötir ya ki med qoyup catuw qoldı körmip ,cazarğa qıyındıq keltiredi hem de eski İslavyan hem 'Arab cazuwları sıyaqtı harf üstine hareket,belgi qoyup catuw cazuwdıñ sının ketiredi. Qalemiñdi qağaz betinen almayınça vavdıñ quyırğın tömen qaray bura saluw oğan qarağanda köb ceñil.

2) «Ы» ornına bas,orta,ayaqda da cazılatun «ي, ي, ي» dı maqul kördim. B.Mırza «Ы» ornına «ى» belgisi aladıda calğız sözdiñ ayağında ğına cazıladı deydi.Men aytamın: «Ы» dawısı Qazaq sözderiniñ bas,orta,ayaq buwındarınıñ qaysısında da esitiledi, sonıñ üçün «Ы» ornına alğan belgimizdiñ de sol ayılğan orındarda cazılatuğın boluwı tiyis deymın.

3) «e» ornına noqtasız «د, د, د, د» nı maqul köremın.Onıñ sebebi de bayağı ceñildik : Astına türtüp catqança osılay caza qoysaq bolmay ma? deymın.

4) B.Mirza sözdiñ basında dawısdı harf kelse onıñ aldıñğı cağına bir «\» tayağın qoyadı. Men aytamın: ol tayaq bosqa cürgen tayaq, basda qanday dıbıs esitilse sonıñ öziñ cazuw kerek, deymın.

5) B.Mirza «ء» дәyekçisin sözdiñ basına qoyadı; men qanday harfdi cumsatuw kerek bolsa sonıñ öziñ üstine qoyuwdı maqul köremın.

Sayı 10 , 1913.

1. 14 . CAZUW TERTİBİNE QOSUMÇA

Ahmed CANTALİN

Ötken cılıǵı 4-5nçı nömır « Ayqap»da Ahmed Mirzanıñ « Cazuw Tertibi » dep bizdiñ Qazaq balasına arnap qozǵaǵan , süytüp köbdiñ sınawına bergen bir mes'elesin körüp edim. Caraydı, endi munan bulay bizde Qazanlılardıñ 20 türlü elifbâları sıyaqtı türlü türlü Qazaq elifbâsı hem oquw kitabları da bet betimennen onça köbeymey turǵanda, olardı bir izmenen ıǵartuwǵa col körsetüp cibereyinçi degen eken ğoy. Olay bolsa, oǵan öziniñ ehli bolǵan dameli cas mu'allimlirmiz tolıq tolıq cevabdarın özderi ornımenen berisüp turar. Eñ tübinde köbdiñ aqlın qorıtıp-qortıp naq aslın tıñdap alup meydanǵa tübdi qılup biraq ıǵarar dep olarǵa ol tuwrada öte sengendigimnen tösekdi qalıñ salup alańsız catqan cay bar edi.

Bu kün uyqım qanup tañ atqan soñ tösegimnen tura kelsem, ol tuwrada coba körsetüp söz caza qoyǵan Qazaqdan coq körindi. Calǵızaq bir Noǵay mu'allimi Ciyaşefdiñ orundı orunsız bir az tartısımenen bir cıldıñ tamam ötüp bitkeni hem ekinçi cıldıñ da tañı nedawir köterilüp qalǵandığı bilindi.

Osınday çabandap qılǵan bir küymenen, qalamdı mezgilsizdew ustap otırmın. Öytkenmenen Ahmed Mirzanıñ İnşallah cazuwuma az kem iltifatımenen köziniñ qırın saluwına senemin.

Men Ahmed Mirzanıñ olayça körsetken cazuw tertibin maquldaymın hem ol tuwradağı içtihadınıñ köbke unamdı bolup ıǵıuwına ıñ köñlimmenen tilekdesbin. Biraq bir az qosumçamenen eki –üç ornın tolıqtırǵım keledi :

1) « ۋ, یی » harflerin cartı dawısdı dıbısdar dep körsetüwi maǵan onça unap cetbey turadı. Nege deseñiz burunnan bizde cazılup kele catqan « ۋ » dıbısı Rusçanıñ «В» harfine tuwra keltürülüp cazıluwçıydı. Meselâ : ۋولوست (волость) sıyaqtı. « و, یی » harfleriniñ özi « ا, ه » dıbısdarınıñ soñında hemân sâkindi bolup oquladı: « طاو, صو, چا ی هم جہی » sözlerindeki « و, ی » ler sıyaqtı.

« یی » niñ özinen cartı dıbıs emes hatta eki dıbıs esitiledi: Evvelgi « ی » aslı (özinki), ekinçi « ی » izafe (qosu) 'alâmetidir. Meselâ : « او تکمن قس دك جایی کیم بولدی » «منا و بالانك طایی » sözlerindeki soñğı « ی » ler sıyaqtı.

Bul cerge qosumçam mınaw : Her bir dawıssız dıbısdarğa cartı ğına dıbıs beretin as,us, ötür (ا ُ َ) ‘alâmetlerin bizde cartı dawısdı dıbısdıñ belgisi dep aytuwğa bolmay ma? Carıb qarayıq: « (hasretli dıbıs) آن , (baruw) بارمق (uğuw), بل ».

Mine osı « ب, م, ا » harflerine tam tolıq emes, cartı ğına dıbıs berüp turğan ‘alâmetler (ا ُ َ) belgileridir.

Ekinçi - Özimiz ‘Arab harflerin qabuldap alup turup özimizdiñ tilde ap anıq söylenüp kele catqan « ص, ط » harflerin coq bar belgilerge süyenüp tastay berüwimiz unar meken? Ras, basqa harflerdiñ de ornına qarap key birewiniñ cuwan ciñiğe söylenüp ketüwi bar ğoy. Öytken menen onday harflerdiñ eki türli bolup esitilgen dıbısları üçün ‘Arablar eki türli harf tawıp qoya qoyğan coq edi. Biraq ondaylardı tecvid qa’idesi menen cönge qoyğandarı bar.

« ص, ط » harfleriniñ « س, ت » dıbıslarından böb bölek öz aldına ‘Arablarda cuwan ve coğarı hem saltanatlı mahrecleri (dıbıslarınıñ ornı) bolğan sıyaqtı, heç bir kemdigi coq bizde de mahrecleri solayça çıǵup turmay ma? Meselâ : (sozlu) تون , (kiyim) طون , (cazuw) صز , (muhatâb) سز .

Buğan qosumça mınaw : « ص, ط » harflerin « س, ت » dıbısları menen qana’atlanup coğaltup ciberüwge caramaydı. Nege deseñiz : (tös) صور , (tuz ornı) صر , (laydan toktaluw) طن , (kiyim) طون dep bularnıñ öz mahreclerinde eki türli söylenüwi sıyaqtı; « س, ت » harfleri de özleriniñ tömen ve ciñiğe mahreclerinde hem eki türli dıbıs menen söylenedi . Meselâ : (qarañǵı) تن , (sozılub qaraw) تون , (kepken et) سر , (qurt keptiretuǵın ornı) سورہ .

Mine osılarğa qarap bizdiñ elifbâda « س, ت » niñ bolğanı sıyaqtı, « ص, ط » niñ da boluwın tiyis tabamın. Eger « ص, ط » qoldanup Qazaq elifbâsına kiretuǵın bolsa , burunǵı « باص, طاص, آطا » dep basılıwğa tuwra keledi.

Üçinçi : « ه » dıbısı, men bilgende bizniñ mınaw sözlerimizde bar körinedi : Oh (Qayǵı ya ki çarçağan waqıtdaǵı bir dem alıs). Buğan misal etüp « Qırıq Mısal » niñ Qarğa men Tülki hikayesindegi mınaw öleñin cazıp körseteyin :

Oh ! Dedi köretin de kün bar eken

Cürüwçiyem sırttan caşıq bolıp ölip

Cene « Ah ! Ah! » dep sıyrını toqtatuw üçün qoyılğan dibis hem bar emes be? Bu orınğa qosumçam mınaw : « ه » Qazaq elifbâsında ornı menen basılsun deymın. Çünki « آر » dep cazuwdan « هر » , « ایچ » den « هچ » , « آمان » dan « هامان » dep cazuwlar hem tüsinimdirek emes be? Nege deseñiz bulayça cazuwğa barça Türk balasınıñ tegis tüsingeni sıyaqtı, olayça « ه » menen cazılğan sözlerge tüsinbegen bir Qazaq balası bolmas dep bilemin. « ایچ »'niñ te'kîd ma'nâsı menen qursaq ma'nâsınıñ qaysı ekendigin bile almawçılar 'umûm Türk balasında tügil, hatta Qazaq balasınıñ özinde de köb tabılar aw deymın.

Bulardı cay bir ülgı üçün cazdım ; bolmasa « ه » niñ kerek orınları tolup catır.

Sayı 12 , 1913.

III.1.15. İMLÂ MES'ELESİ

MUHAMEDCAN SERALİN

Bizdiñ Qazaqdıñ «baspa söz » tuwusı menen qolğa alınğan mes'eleniñ birewi «ımlâ» mes'elesi. Bul mes'ele tuwralı bir sıpiralar öz oyındağı fikrin aytdı ; bir sıpiraları «aytıp qalar » bolmayıq dep iske de kirisdi. Süytip Qazaq curtı üçün arnalğan bir qatar «elifbâ » kitablardı bastırılıp taratıldı.İmlâ mes'elesi tuwralı bolsın, «elifbâ » kitablardı tuwralı bolsın bir az sözler matbu'âtda cazıldı.

Bizden «ımlâ» tuwrasında sizdiñ fikriñiz qalay? dep awızeki surawçılar da, hat arqılı surawçılar da köb. Biraq bulardıñ hiç birewine «falan» dep açıq cevâb bere qoyğan coq edim ; sebeb « Her is çeberinen qorqadı. » degen edi ; cene tağı mes'ele açıla tüssin, ezirge asıǵarlıq orın coq qoy degen edi.

Endi «'âliye» şakirdleriniñ cazğan hattındağı ötinüwleri boyınça «ımlâ» hakkında bir eki awız söz aytuwdı tiyis körıp bul keñesimdi cazıp otırmın.Sözim birewge unar birewge unamas ; unamağan cerin körseter dep ardaqtı oquwçılarımızdan ümit etemin.

«İmlâ» mes'elesi bizdiñ müselman halqı üçün öte kerekti de mes'ele ; öte nezik hem qıyın da mes'ele ; bul mes'eleni açpaq bir iñǵaylamaq üçün Türkî-Müselman dünyâsında bir sıpira 'alim-bilgerler oy cürgizip beynetdenip catır. Bul mes'eleni curt faydasına qolaylı etib açamız degende, elbette munı müselmança hem caña oquwlarğa cetilgen,Türki curtınıñ türli-türli uruwındağı tilderge aşınâ , 'ilm-i pedagogiyadan tolıq haberi bar,filolog (til 'ilmin bilüwçi) adamlar kerek.

Yawrupa curtdarınıñ ol colda hıdmet etetin «akedemiya nauk»ları bar.Oğan çlen bolğan adamlar özlerine tiyisti mes'eleni qarawçı çin bilim iyesi cetik adamlar,sonıñ üçün «akedemiya nauk» dıñ her bir qolaylap çıǵarǵanı curtqa maqul boladı.Bizde ondaylar coq; cuwırda boluwı da güman.

«İmlâ» mes'elesi eki türge ayrıladı.Bir türı adamnıñ awıznan çıqqan dawısqa harf belgilew;Rusça aytqanda «alfavit» -müselmança- «elifbâ » casaw.Ekinci türı sol

belgilengen harflerdi qalay cazuw. (tüzüw cazuw – provapsanie.) Bastapqı harf ya ki «elifbâ » mes'elesi dünyâ cüzindegi zor mes'elelerdiñ birewi sanaladı. Curtıñ curtılğın saqtawçı sol harf, tilin saqtawçı, dinin saqtawçı sol harf. Cazuwı bar, harfi bar curt – medenî curt dep esepledi. Sonıñ üçün qay dindegi misyonerler bolsa da, bir eldi bir curtı öz dinine kirgizüw üçün, sol curtqa öz dinindegi qoldanıp cürgen harfleri qabılatpaqqa aldı menen umıladı. Munı esirese harfi, cazuwı coq curtqa qabılatuw cağına öte-möte küç saladı.

Piravaslavni misyonerler bul tecrübeni Qazaqqa da isdep qaradı. 1905nçi cıldan arğı cıldarda Qazaq üçün arnalıp basılğan bir qatar piravaslavni curtqa tegin taratılıp edi. Hatta müselmança bir qatar kitablar Rusça harf menen basıldı. Olar ol isderin isderde Rus harflerin Qazaq tiliniñ dıbısına (фонетика) tuwra keltiremez dep bir qatar belgi tüzep edi. Olardıñ tüzegen harfleri mınaw :

Dawıstı harfler : а , ä , е , ы , и , о , ö , у , ү .

Dawıssız harfler : б , г , ж , д , з , к , л , м , н , п , р , с , т , ш .

Misyonerlerdiñ bul beynetlerinen körinedi curtıñ curt bolmağı ya ki coğalmağı üçün harf degen zatdıñ qança sebepkerliğı kerilgi barlığı.

Dünyâ cüzinde üç cüz milyonnan artıraq müselman halq bar. Bular her türli cinsden, her türli til menen söyleydi. Sonda da barlığınıñ qabılap ustağanı «Kurân-ı Şerif» engen 'Arab harfi. Sol 'Arab harfin her curt öz tiline beyimdep isdegen; tilinde bar, 'Arab harfinde coq, dıbısdarğa layıqdap harf qosqan (Meselâ چ , ج , ژ) sekildi ;nemese bayağı 'Arab harfine bir türli qa'ide casağan; meselâ: o degen harfdi bildirüw üçün Farsî curtı « و » dan soñ bir « ا » qoyğanda o dep oquğan. (خواجا, خوان , درستا رخوان) Biraq heç birewleri 'Arab harfindağı bir harfdi öz tilinde ekinçi türli dıbısqa arnamağan, ekinçi türli orınğa cumasamağan ; meselâ Farsîlerde « ج » dıbısı da bar «ж» dıbısı da bar. Olar dıbısın «ж» oqumağan « ج » nı öz ornında qaldırıp «ж» dıbısqa muwafıq etip (ژ) degen harfdi qosqan.

Sol üç cüz milyon müselman halqıñ arasında biz Qazaq da barmız. Biz de sol üç cüz milyon müselmanlarça 'Arab harfin qabılap otırmız. Bizdiñ tilimizdegi bar dıbıstardıñ 'Arab harfinde coqtarı bar. 'Arab harfinde bar dıbıstardıñ bizdiñ tilimizde

coqtarı bar. Sonıñ üçün 'Arab harfin tilimizge döp kelerlik etip beyimdemek, cazuwdı her kim bet-beti menen caza bermey, belgili bir soqpaqqa salmaq bizge de mindet. Burun bul mes'ele eskerilmese de , endi eskeriletuğın körinedi. Soqpaq salamız degende eskeriletin cerler :

Biz Qazaq halqı müselman dinindemiz ; müselman boğanımız üçün, bizler müselman dinin üyrenüwge, şeri'at hükümlerin bilüwge İslâm dininçe 'amel qıluwğa borçdımız.İslâm dininçe 'amel qıluw üçün biz «Kur'ân» oquwğa, üyrenüwge mindetdimiz ; sonıñ üçün biz özimizge arnap imlâ tüzegende sol İslâm dinin üyrenüwden alıstanarlıq imlâ qoldanbawımız kerek.Balalarmız dini ruhda terbiye alsın.Curtdıñ beriniñ birdey balaların zor medreselerge ciberip İslâm 'ilmin tügel oqıtuwğa firsatı bola qoymaydı ; bir qatarları balaların tizrek hükûmet mektebine beredi;bir qatarları namazlığın tanıp,cazuw - sızuw biletuğın bolğansoñ üy çaruwalıǵına aynaldıradı: Sonıñ üçün de balalarmızdıñ casınan-aq din 'ilmine tûsinip Kur'ân oquwğa üyrenüwi 'Arab harflerine catdıǵuwları tiyis.Qazaqça «elifbâ » cazuwçılar osı cağın öte eskerüw kerek.Osı küngi qalıpda hükümet mekteblerinde oqıp cürgen Qazaq şakirdleriniñ köbi aq bul ayılğan qalıpqa kelip cetpeydi.Aralarında Kur'ân ayatınan eki col qosıp oqıy almaytındarı da tolıp catır bul bir.

Ekinçi harf caña «elifbâ» curtdı qosuwğa da , ayıruwğa da sebebkâr bolğandıqtan ; bizdiñ tutınğan harfimiz basqa Türkî balalarınıñ harflerinen uzaqtap bolıp ketpeske tiyis ; atalarmız «ayaq cürseñ tayaq cersin » debdi ğoy.Biz özimiz nâdân,özimiz köçpeli,üstimizdi neçe türli bult qaptap turğan bir halkımız.Burunğı atalarımızdan qalğan ewelgi önegemiz coq .Üç cüz milyon müselman cürgen coldı tastap cañadan col salamız dep azaptanuwmız kelisdi is bolıp tabılmas is qılıp çıǵara da almas. Biz ne de bolsa bizden köri medeniyet dünyâsına burın ayaq basqan,bizden köri yawraq dindes-qandasımız Noğay curtınan alıs cürmelik.Solar menen urandasıp birimizge birimiz çılbr berisib birge qımıldalıq .

Elifbâ cazuwçılarımız osı eki türli cospardı nısana qılıp sol eki türli cosıqqa layıqtı etip «elifbâ » kitabların çıǵaruw, «imlâ » (durıs cazuw) retin ret dewleri kerek.Osulardı isdep çıǵaruwğa çaması kelgen talebkerler qılımğa carmassın. Bolmasa «qas casaymın dep köz çıǵarıp aluwdıñ » kebi kelip cürer.

III.2. METİNLERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIMI

III.2.1. İMLÂ ESASLARI

Ahmet BAYTURSINOV

Eğitim gereklidir ! Hiç kimse okumanın gereksiz olduğunu söylemiyor. Bu sebeple, anlaşmazlık çıkan konular hakkında toplum anlaşınca kadar, üzerinde anlaşmaya varılan tahsili, sistemli bir yola sokma konusundaki fikrimizi halkın önüne sunalım.

Kazaklara lâzım olan tahsil iki çeşittir : Biri İslamî tahsil, diğeri Rusça tahsil. Bugün 6-7 yıl Rusça tahsil görenlerimiz, doğru bir şekilde Rusça konuşamıyor ve yazamıyor. Rusça'yı iyi öğrenmek için 10 -15 yıl lâzımdır. Halkın bu kadar zaman okumak için imkanı yoktur : bu sebeple Rusça tahsile göre halka hem daha gerekli olan hem de halkın gücünün yeteceği tahsil hakkında bilgi vereyim.İslamî tahsil için,Kazakça Kazakça İslami tahsil için bu kadar çok yıla gerek yok. Niçin diyorsanız; Rusça tahsilde zamanın çoğu dil öğrenmeye gidiyor. Kazakça tahsilde dil öğrenmeye harcanacak vakit , başka şeyleri öğrenmek için harcanıyor;bundan dolayı Rusça 6-7 yıl okuyup öğrenilen bilgiler Kazakça üç yıl okunup öğrenilebilir. Rusça tahsilde doğru bir şekilde yazı yazabilmek için en az 8-9 yıl lâzım. Kazakça doğru dürüst yazı yazabilmek için sadece iki yıl lâzımdır. Kazakça tahsil derken ben bugünkü İslamî tahsil yoluyla eğitimi değil Kazakların diliyle eğitimi kastediyorum. İslamî tahsilin gereksiz yönleri çok ; bu yol ile yazı yazmayı öğreninceye kadar ,Rusça tahsilden az zaman harcanmaz. Sebebi, Kazak diliyle okutmayıp , Tatar , Türk , Fars, Arap dilinde yazılmış kitaplar birbiriyle karışıp, çocukları şaşırtıp onların kafasını karıştırıyor.Bu sebeple tahsilin gerekli olduğu tartışmasız olduğu gibi tahsil için gerekli ders kitaplarını hazırlamak gerektiği de tartışmasızdır.İyi malzeme ile çalışıldığında zorlanılmaz; ders kitapları da böyledir, zor olmazsa iyi olur. Her işin başı zordur. Başında zorlanmazsa sonrası iyi olur. Onun için her şeyden önce okuma kitabının iyi olup insanı zorlamaması gerekir. Bunu konuşsak !

Ders kitaplarının en önemlisi çocuğa okumayı öğretecek olan kitaptır ; onun iyi olup çocukları zorlamaması için imlânın düzenli olması şarttır : Düzenli imlâ diye söylüyoruz : Dildeki her ses için ayrı bir harf olsa. Bugünkü yazımızda her ses için ayrı bir harf yok ; bir harf ile bazen birkaç sesi gösteriyoruz. Meselâ ; “و” ile beş türlü sesi , “ي” ile üç türlü sesi gösteriyoruz . Çocuklara farklı farklı okunan bir kelimeyi , « bir türlü yazıp farklı farklı okumanız gerek » dememiz zorluk değil mi? « Bir şekilde yazılan kelimeyi farklı farklı okursam nasıl doğru olur. » deyip çocuk zorlanmaz mı? Bu sebeple okuma kitaplarını hazırlamadan önce yazımızın imlâsını düzenleyip bir yola koymalıyız. Bundan sonra bu yol ile okuma kitabı hazırlamalıyız. İmlâ esasları benim düşündüğüm gibi olursa yararlı olur diye halkın değerlendirmesine sunuyorum.

Kazak dilindeki sesler ve onların harfleri : Kazak dilinde 24 ses var.Onların beşi ünlü, on yedisi ünsüz , ikisi yarı ünlüdür.

Ünlüler : آ (a) , و (o) , ұ (y) , Ы (ı) , е (e) . Ünsüzler : , غ , ز , س , ر , د , ج , چ , ت , پ , ب . Yarı ünlü : ئ , ي .

Bu seslerin içinde ق ile غ daima kalın söyleniyor ; ك , گ ve ي daima ince söyleniyor. Diğer 19 sesin her biri iki şekilde söyleniyor : Bir yerde kalın,bir yerde ince söyleniyor. Eğer bu 19 sesin kalın söylenene bir harf , ince söylenene bir harf gereklidir dersek , meselâ ; ط, ص-س gibi, o zaman 19 ses için , 38 harfe gerek duyulurdu. Buna daima kalın söylenen ق ile غ lar , daima ince söylenen ك , گ ve ي ler ilave edildiğinde hepsi için 43 harfe gerek duyulurdu. Arap alfabesinde 43 sese karşılık gelebilen harf yoktur. Diğer milletlerin alfabelerini de Kazak kabul etmiyor : Arap alfabesi, Kazaklar arasına din ile girmiş ; din ile bağlanan alfabeyi kaldırıp başka bir alfabeyi kabul etmek zor iştir. Bu yüzden Arap harflerini Kazak seslerine yeterli hale getirme yolunu bulmak gerekir. Arap harflerinin şeklini tamamen bozup değiştirmeden nasıl bir yol bulunması gerek ? Bence bunun yolu şudur:

Ünlülere ünsüzler tâbi olacak. Yani ünlüler kalın söylenirse onların yanındaki ünsüzler de kalın söylenecek ; ünlüler ince söylenirse ünsüzler de ince söylenecek. Böyle olursa ünlüleri gösteren harflerin kalın ya da ince söyleneceğini belirlersek, ünsüzleri gösteren harflerin de kalın ya da ince söyleneceğini ayırt etmiş oluruz.

Ünlülerimiz : آ , و , ұ , Ы lerin ince söylenmesi için aldığımız işaret şudur : « ء » . Bu işaret , inceltme işareti olup kelimenin önüne koyuluyor. Kelimenin önünde durmakta olan inceltme işaretini görüp o kelimenin içindeki ünlülerin harflerini de ince

III.2.2. İMLÂ ESASLARI

Ahmet BAYTURSINOV

« Ĭ » yazılan kelimenin önünde « ء » olursa « Ĭ » ince söylenir. آبدأن، آء، سان
kelimelerinde olduğu gibi.

«و» nin sonunda işitilmekte olan sesin işaretidir. «و» Kazak dilinde açık , tam ünlüdür.Onu kaldırmadan yazmalıyız.«و» yazılan kelimelerin önünde « ء » olursa, « و » ince okunuyor : gibi. kelimelerindeki اوت - ء اوت, تور- ء تور, بوز- ء بوز

« ؤ » nin , ز nin , ب kelimelerinde « ؤ » قارۇ , جابۇ « ؤ » işaretidir. « ؤ » kelimenin ilk hecesinde kısa ve açık olmayan bir şekilde işitilir : قۇراق , قۇلاق , قۇرغا ق kelimelerinde olduğu gibi. Kelimenin başka yerinde uzun ve açık söyleniyor. « ؤ » dan « ژ » ı ayırmalı. « ژ », yarı ünlü bir sestir. Bu ünlü seslerin sonunda söyleniyor : « ؤ » kelimelerinde söylendiği gibi. « ؤ » kelimenin ilk hecesinde açık ve uzun söylenirse o « ؤ » ile « ژ » birlikte geldiğinden orada « ؤ » ve « ژ » 'nin ikisini de yazmak gerek. Kelimenin ilk hecesinin dışında « ؤ » ya da « ژ » uzun ya da kısa söylense de yalnız « ؤ » yazılır: تاتۇلاق, تاتۇلاسۇ « ؤ » uzun ve açık söylense de kelimelerindeki gibi. Kısacası kelimenin ilk hecesinde « ؤ » uzun ve açık söylense de iki harf ile yazılır : « ؤ » dan ayırmak için üstüne « ؤ » koyuyoruz. Sebebi « ؤ » ile « و » ın yazımı benzer olsa da söylenmesi uygun değildir. Meselâ ; (چاى قۇى) قۇى kelimesi ile (قوى مال) قوى kelimesinin anlamları nasıl başkaysa , aynı şekilde telaffuzu da başkadır. « ؤ » kelime içinde kısa söylense de bu ses kaldırılmadan yazılır. « ؤ » yazılan kelimenin önünde « ء » olursa ince söylenir : « ء » kelimelerinde olduğu gibi.

« ى(بى)» sesine karşılık gelen harf Arap alfabesinde yoktur. Bunun için noktasız « ى» işareti alıyoruz. Onu kelimenin yalnız sonunda yazıp, başında, ortasında yazmazsak bir eksiklik olmaz. Meselâ : قن, قر, قرغن, جلم, جلتر : kelimelerinde « ى» yazsak da yazmasak da bir okuyoruz. Sonunda « ى» açık söyleniyor ; orada yazmazsak olmaz : قنى, جانى, مالى, آرى, آدى, آرتى : kelimelerinde « ى» yi yazmayıp

« ш »'i almayıp « ч »'i almamızın sebebi de şudur : Kazakça yazılmış kitaplar ve dergilere bakarsan « ш »'in yazıldığı Kazak kelimeleri çok az yok gibidir. Çoğunlukla « ш » yerine « ч » yazılmıştır. Diğer Türk dillerine bakarsan : Bizde « ш » gelen kelimelere onlarda çoğunlukla « ш » geldiği görülür. Bizde « ш » gelen kelimelere onlarda « ч » geldiği görülür. Meselâ : تاش , آقشا- آقچا , قانشا-قانچا , شارا- چارا : « ч » geldiği görülür. « ш » sesi hangi dilde olursa olsun « ш » e göre « ч » e yakındır. Bu sebeple « ш » sesinin harfi olarak « ч »'i aldım. Bunu almaktan kötülük gelmez, daha uygun olur. Meselâ : ايكنشى diye yazmak ايكنشى diye yazmaktan daha uygun ; قانشا diye yazmak قانشا diye yazmaktan daha uygundur. « ق » ve « غ » yazılan kelimelerin önüne « ء » koyulmaz. Bunu koymakla bu harfler ince söylenmez. İçinde « ك » ve « گ » bulunan kelimelerin önüne « ء » koyulmaz ; o koyulmasa da bu harfler ince söylenir.

Aslı yabancı olsa da , Kazak diline yerleşmiş , Kazağın kendi kelimesi olmuş olan Arap ve Farsça kelimeler var. Meselâ : آرام- حرام, ء آل- حال : Arap'tan alınan : خواجه - قوجا , قوجا - خواجه ; ادال- ء آن- آهن , قوجا - خواجه ; ادال- ء آن- آهن kelimeleri gibi. Bunlar önceki kalıplarındaki gibi değil , değişmiştir. İşte buna benzer kelimeleri Kazak dilinden çıkarıp atalım mı? Yoksa onları koruyalım mı? Buna çoğunluk karar versin! Ben korumak taraftarıyım. Diğer milletlerden bozup alınan kelimeler muhafaza ediliyor. Bu plâna göre alfabe yayınlayacağız. Bu sebeple okuyuculardan beğenmedikleri yerleri gösterip, beğendikleri şekilleri söylemelerini rica ediyorum.

III.2.3. DİL HAKKINDA

Mu'allim MALDIBAYEV

Dil , ağızdaki bir yaprak kırmızı ete denildiği gibi konuştuğumuz sözlere de “dil” denilmektedir. Meselâ ; Rus dili, Çin dili, Alman dili denildiğinde ağızdaki dil değil, onların söyledikleri kelimelere denilir. Aynı nesilden gelen halkın dili de aynı oluyor. Aynı atadan dağılmış olan halkların dilinde farklılıklar olsa da bu durum onların diğer milletlerle karışmasına göre bazı kelimeler ilave edilmiş bazı kelimeler eksiltirmiştir. Fakat bundan dolayı dil başka bir dil sayılmaz.

Tatarlar “kişi” diyorlar, biz “kisi” diyoruz. Dili bir olan halkların atalarının da bir olmasına bütün dünya katılmaktadır. Türk, Tatar , Özbek ve Kazakların aynı atanın çocukları tarihten bilinmese de dillerimizin birliği bir atadan olmamızın delili olmalıdır.

Fakat ülkelerinin farklı olması, başka halklarla karışmalarına bağlı olarak bunların dillerini değiştirmiş ; asıl Türk kelimelerinin yerine Farsça , Arapça kelimeler karışmıştır.Özellikle Arap ve Farslara yakın yerde oturan Türkler eski Türk dilini kaybedecek hale gelmişlerdir. Bugün Türklerde çıkarılmakta olan gazete,dergi ve çeşitli kitaplarda yer alan kelimelerin üçte biri Türkçe değildir.

Rusya'daki Tatar kardeşlerimiz Türkler gibi olmasa da bunların dillerine de yabancı kelimeler karışmıştır. Kendilerine ait olan kelimeyi yabancı dille söylemeyi ihanet sayan efendiler de yazılarında Arapça , Farsça kelimeleri karıştırıyorlar. gönderiyor. En sade dilde yazılmakta olan “Vakit” gazetesinin bir sayısını okusanız bir hayli yabancı kelime görürsünüz. O kelimeleri orta mektebi (rüştiyeyi) bitirmeyen halkın okuması çok zordur. Halk okumayınca gazeteden bir tat alamıyor,gazete okuyup dünyadan haberdar olamıyor. Şimdi bir Türk çocuğu olan Kazak'a gelelim : Bunlar göçebe yaşayıp,başka halklarla karışmayıp, okumaya ve bilgiye fazla heves etmeden geniş bozkırlarda hür ve serbest yaşayan bir halk idi. Zamanın sıkıştırması ve her bakımdan geçimin zorlaşmasıyla 20. asrın aydınlanma ışığı bunların da gözüne ilişmeye başladı. Rusça ve İslamî tarzda okumuşlar çoğalarak, kendi durumlarına kaygılanan Kazak gençleri ortaya çıkmaya başladı. Yaşlanmış , kaygıdan gözü kör, göğsü dertli olmuş ihtiyar Kazak'a yanılmaması için Allah geçen yıl onlara iki oğul verdi. Kazak'ın “Kazakistan”, “Aykap” isimli iki oğluna , birisi baş birisi göz olur diye herkes sevindi. Bu Kazak çocuklarının dilinin de Kazakça olması,

başka dilin karışmaması gerekir. Öldürücü hastalıktan nasıl kaçırırsak, yabancı kelimeyi dile karıştırmaktan da öyle kaçmalıyız. Fakat kendimizde bulunmayan kelimeleri kabul etmekten başka çare de yoktur.

Yabancı dillerle karışmadığı için , bozulmamış eski Türk dili varsa, o da Kazak dili olmalı. Batıdaki bir Kazak , doğudaki bir Kazak'a yaklaşmadan sözlerini anlatabilir.Böyle olunca Kazakça gazeteler çıkarmak,risale ve okul kitapları yazmakla diğer Türk çocuklarıyla uzaklaşmaz , yakınlaşırız. "Körün aradığı iki göz" sözünde olduğu gibi hepimize gerekli olan Türk dilidir.

Yine Kazak çocukları için ilk dört yıl okutulan kitaplar Kazak dilinde olmalıdır. Ondan sonraki yıllarda Tatar mekteplerinde okutulmakta olan kitaplar okunsa da artık çok zor olmaz diye düşünüyorum. Bu, kendi düşüncem ; başka geniş düşünceli efendilerin nasıl düşündüğünü bilmiyorum. okunsa da diğer efendilerin nasıl düşündüğünü bilmiyorum. Onun için dil ve yazı meselelerinde ön safta olan okumuşlarımızdan şu soruma cevap vermelerini rica ediyorum :

1) Kazakları aydınlatmak için Tatarların gazete ve dergileri yararlı mı? Onları Kazak halkı anlıyor mu?

2) Kazak çocuklarını Tatar mekteplerinde okutulan kitaplar ile okutmak uygun mudur? Veya Kazak dilinde düzgün yazılmış kitaplar faydalı mı?

3) Türk nesilleri olarak çeşitli dillerde gazete ve kitap çıkarsak, birbirimizden uzaklaşmaz mıyız?

III.2.4. BİRLİKTE HAREKET EDELİM !

Şahzaman CİYAŞEV

Aykap dergisi gün yüzüne çıktığından beri bir yığın kelime,bir yığın düşünce yazıldı.Fakat orada yazılan kelimelerin,düşüncelerin çoğu iş hayatı hakkında idi. Okumak, okutmak hakkında bugüne kadar bir kelime bile yazıldığı yoktur. Bunun üzerine düşündüm: "Bu konuda Kazak bilginleri niçin bir araya gelip tartışmıyor? Yoksa o Tatarların ilk dört yıla ait yeni mekteplerinin bütün programlarını kabul ederek tek o yöndeki kitaplar gibi Kazak dilinde okul kitapları yayınlar mı?" diye. Çok gecikmeden tam düşündüğüm gibi Tatar alfabesiyle Kazak dilinde alfabe ve diğer kitaplar meydana gelmeye başladı. Bu kitaplar tartışılmadan, düşünülmeyen meydana gelirken "Aykap"ın 4. sayısında (A.B.) "İmlâ Esasları" başlıklı bir yazı görüldü.

Ancak, o mirzanın düşüncesi bizim düşüncelerimize yakın görünmüyor. Çünkü o,yazısında en az 8-10 yıl Rusça gerekli olan bilginin alınmadığını söylüyor , Kazakça eğitim alındığında ise iki yılda da yazıp okunduğunu söyleyerek : "Kazakça eğitim denildiğinde ben bugün yapılmakta olan İslâmî eğitimi kastetmiyorum. Bugünkü İslâmî eğitimin zorlukları çoktur.Bu tarzda Rusça öğrenmek için harcanan zamandan daha az vakit harcanmaz." diyerek, kendisinin hocası önünde «.....» dediği boşunadır. En fazla üç ayda çocuklara okuma ve yazmayı kavratan Tatarca söylenişi "Usûl i cedîde" , Kazakça söylenişi "Töte Oquw" yolunu sanki bilmiyor.

Ben , Ahmet Baytursınoğlu « bu kadar bilgisiz » diye düşünmek istemiyorum. Sadece Türkçe eğitimi düzene koyan muhterem İsmail Gaspıralı bir Tatar olduğu için, belki de Tatarların üstatlığını kabul etmek istemiyor , diyorum. Çünkü o, Arap harfleri din ile birlikte benimsendiği için çaresizce almaya zorlandığını anlatıyor. Fakat,ne yapmak gerek , «ağzın eğriyse aynaya kızılmaz».Sadece Tatarlar ile Kazaklar tarafından değil, o kıymetli İsmail Babanın koyduğu imlâ esasları, Hindistan'a da gidip kabul edildi. Bana göre her milletin kendine has bir üstünlüğü var. Bugün eğitim yönündeki üstünlüğün Tatarlarda olması gibi , Kazaklarda Türklüğün gerçek âdeti, dili ve diğer değerlerinin muhafaza edildiğine hiç kimse itiraz etmiyor.

Tatarlardaki alfabeler, bunlar arasında Rusya'da çoğalmakta olan Müslüman Türk mekteplerinin çoğunda kabul edilen Ahmet Hadî Maqsudî'nin « Mu'allimü'l - evvel » isimli alfabesi, o Tatar alfabeleri usulünde tertip edilen Ufa Medrese-i 'Âliyesi'ndeki Kazak öğrencilerin "Töte Oquw" u da Tatarda ve Kazakta Ahmet Baytursınoğlu'nun söylediği gibi 24 ses var demeyip , 28 ses ile çevrede kabul edildi. Buna karşı çıkan kimse yok. Çünkü her Türk çocuğu düşündüklerini o 28 ses ile yazarak başkalarına anlatabiliyor . O 28 ses : ئ , ت , د , خ , چ , ج , ز , ر , د , خ , چ , ج , ت , د , ئ , ن , س , ژ , ز , ر , د , خ , چ , ج , ت , د , ئ . Fakat Ahmet Baytursınoğlu Mirza'nın söylediği gibi beş tanesi ünlü, on yedi tanesi ünsüz, iki tanesi yarı ünlü değil. Belki yirmi sekizi de yarı ünlüdür. Çünkü Arap harfleri gerek Türkçe kelime gerekse Arapça kelime olsun hiç birisinin başında Rusların ünsüz sesleri gibi : « . . . ر , ب , ص , ت » olarak okunmuyor. Belki kelimenin başına geldiğinde hepsinin üstüne küçücük « و » (vav işareti) koyularak « . . . بُ , تُ , دُ , نُ , سُ » şeklinde okunuyor.

Rusların « Степанъ» dediği kelime Kazakça «ستپان» şeklinde yazılırsa , okuma yazma bilen her Kazak , kelimenin önünde bir «ئ» sesinin gerekli olduğunu söyleyecek. Bu yarım ünlü 28 sesin içinde , ikinci bir sesle birleşip ünlüye dönüştürenler dört tanedir. Üçü tam ünlü,biri kısadır.Tam ünlünün birisi «آ» dir. Bu sesi dıştan baktığında çoğu kişi tek ses diye anlar. Ama o , aslında « ئا » denilen iki sestten meydana gelmiştir. Yani bir « ئ » sesine ikinci bir «ا» sesi katılıp ünlü olmuş. «آ» nın üstündeki bu «~ » işareti, yazıya kolay ve uygun olduğu için , yine önünde yazılmayan bir «ء» nin var olduğunu bildirmek için koyulmaktadır. Bu sır Arapça bilen kimselere gizli olmasa gerek. Başka seslerde « آ » gibi «با , تا , جا , غا» şeklinde «ئ» i ünlü yapıyor. O « او » daki «و» , «ئى» daki «ى» ikinci bir sese katılırsa, öncesine bir

sey, وی, ئى : her zaman sesli okunur (Kazak kelimelerinde de) Türkçe kelimelerde

بو، تو، ئو، يو، وو، تى، ىى gibi. Dördüncüsü, kendine eğilen sesi üstlü gösteren «ه» hâ-i resmiyedir. Bu harf her zaman sesleri üstlü yapıp birazcık uzatmaktadır :

«به , جه , ئه , ره . . .» gibi.

Bu yüzden Rusların gırtlaktan gelen «ئ» sesini а, у, и, і, ы, о şeklinde yedi çeşit yazmasının ve «یى» sesini е, ъ, я, ю şeklinde dört çeşit yazmasını zor görmeyenler için bizdeki iki türlü «ى, ی» ile dört türlü boğaz seslerinin «آ, ا, ئ, ه» olarak yazılmasında hiç bir zorluk olmamalı. Çünkü bu kadarcık başkalık Rusların baş ve orta harflerinde de vardır. (Devamı var.)

Sayı 6 , 1912.

III.2.5. BİRLİKTE HAREKET EDELİM !

Şahzaman CİYAŞEV

Ahmet Baytursınoğlu 28 sesi şu şekilde sıralıyordu : آ, ا, ب, پ, چ, د, ج, ه, و, ز, ر, س, غ, ع, ف, ق, ك, گ, گ, ك, ق, Bu “ء” ye , sesi inceltme işaret diyor . Ama “ف, ق, ك, گ, گ, ك, ق” sesleri için, bunlar Arap, Fars ve başka Türklere lazım olsa da bizim Kazaklara hiç de lazım değil diyerek onlardan vazgeçiyor. Arapların başka seslerini kabul edince kendi dilimizde söylenmekte olan “ف, ق, ك, گ, گ, ك, ق” ile yabancı dilden gelmiş “jurnal” gibi yeni kelimeleri yazmak için Fars’ın “ژ” harfinden nasıl vazgeçilir? Başka dillerde bir sesin beş, altı çeşit yazıldığı bir çağda , bizde bir sesin iki veya üç türlü yazılmasını zor görüp , kendince Türk dünyasından ayrılıp « biz Türk değiliz , Kazak’ız » deyip kendi kendini daraltmanın ne faydası var? Ahmet Baytursınoğlu’nun kabul etmediği bu seslerin hepsi Kazakça kelimelerde var. “Şańıraq” kelimesini alalım.Yine ipek kumaşların bir türüne “çey” denilmektedir. Bu “çey” kelimesini “şey” diye yazmak nasıl uygun olmazsa “şañıraq” diye yazmak da uygun olmaz. Yine طون gibi Kazakça kelimeleri şüphesiz kendi sesleriyle yazmak gerekir. Şimdi (ف) sesi Kazak dilinde açık bir şekilde söylendiği için ben benzerini gösterip üzerinde pek fazla durmuyorum.

Bu durumda bir ses iki şekilde yazılarak, iki sesi karşılasa da Ahmet Baytursınoğlu’nun inceltme işareti hiçbir zaman yazıya zorluk getirmemiştir. Düşünerek bakalım ! İnceltme işareti kabul edilsin. Fakat hiçbir kaideye dayanmadan koyulan inceltme işaretinden ne anlam çıkar? İnceltme işareti , koyulduğu zaman harfin üzerine bakıldığında kalınlık ve inceliğini kendiliğinden düşündürecek bir işaret olmalı. Böyle olmayan inceltme işareti, inceltme işareti değil ; sopa olacak. Hem bugün seslerimizin her birisinin kalınlık ve incelik işaretleri çok iyi düzenlenmiş. Meselâ : “اوراق” kalın, “أوزه ن” veya “ئوزه ن” incedir. Yine “و” sesindeki farklılıkların işaretleri : “سويليدم” kelimesinde “و” sesi tam ünlüdür , onun için kendi yerinde yazılıyor. “سۆزه ك” kelimesinde , ince okunsun diye üzerine (ۇ) yazılır.

Şimdi ben Ahmet Baytursınoğlu’nun ses tespitindeki yanlışlıklarını göstereyim : O “ؤ” sesini Rusça “y” diye düşünüyor. Hayır,mirza “ؤ” hiçbir zaman “y” olmaz. Belki her zaman “в” yerine kullanılıp ۋالگون, ۋارشاو, ۋولس gibi kelimelerde

yazılacak. O , yine “э” sesini (یه) diye kabul ediyor. O da “یه” değil , bize göre “نه” ye yakındır. Yine “ы” yı “у” diye kabul ediyor. Bu ses Kazak kelimelerinde hiç yok. Hem bunun gibi “о” da bizim “а” ile “او” arasında çıkan bir ses olduğundan onu da “а” veya “او” ile karıştırmamalı. Ahmet Baytursınoğlu’nun kendi dilimizde olan : ص , ط , ش , ف , ژ harflerine ihtiyaç duymamaya hakkı olduğu gibi Arapların kendi dilimizde olmayan her bir harfinden yaka silkmeye bizim de hakkımız olduğundan , onun söylediği gibi 42 sesin değil, 28 sesin kabul edilmesinde hiçbir tartışma olmamalı.

Ayrıca onun enteresan bir sözü daha var :

«Benim bu sözlerime karşı çıkan olursa sözlerini sarf ve nahv ile ispat etsin!» diyerek insanları korkutuyor. Vay be! Henüz yeni çıkıp toprağı örtmekte olan “Bana bu ekinden ekmek pişir!” diye söylemek nasıl çok komikse , kelimeleri oluşturan seslerin nasıl olması gerektiğini sarf ve nahv ile ispat etmeyi istemek de o kadar komik olmaz mı?

İyi veya kötü olsa da elimizde Kazakça birkaç kitap bulunurken onlara bakmamak yanlış olur. Önce o kitapları gözden geçirip, eksiklikleri varsa göstermeliyiz. Onları değerlendirmeden söz söyleyen kimsenin sözleri , o kitapların taraftarı kimselerin nezdinde değer kazanmaz. İşte bunun için , birlikte kımıldanalım , birlikte harekete geçelim!

Sayı 7 , 1912.

III.2.6 .DİL HAKKINDA

Muhammedğali ESENGELDİN

Mu'allim Maldıbayef Efendi « Aykap» dergisinin dördüncü sayısında Türk dili konusunda söz açıp biraz söyledikten sonra aşağıdaki şu üç soruya cevap istiyor. Herkes kendi fikrini söylemekte serbest olduğu için ben de dil hakkında kendi fikrimi söylemek istiyorum.Soruları:

1) Kazakları aydınlatmak için Tatar gazete, dergileri faydalı mı? Onları Kazak halkı anlıyor.

2) Kazak çocuklarını, Tatar mekteplerinde okutulan kitaplar ile okutmak uygun mudur? Veya Kazak dilinde düzgün yazılmış kitaplar faydalı mı?

3) Türk nesilleri olarak çeşitli dillerde dergi ve kitap çıkarsak,birbirimizden uzaklaşmaz mıyız?

Birinci soruya cevap : Kazakları aydınlatmak için gerekli olan yalnız Tatar kardeşlerimizin gazete ve dergileri değil.Bugün “Tatar edebiyatı” ve “Tatar matbûâtı” diye adlandırılan Tatar matbûâtına âşinâ olup Tatar dilini kendi ana dilimiz gibi bilmenin gerekli olduğunu düşünüyorum. Sebebi : Bugün Tatar kardeşlerimizin basın ve edebiyatı bir hayli gelişmekte, dilleri iyice işlenip çok sayıda ilmî,fennî ve edebî kitaplar yayınlamaktadır. Hali hazırda bizim Kazak halkının onlardan çok faydalanması gerek. Kazak dili ile yazan yazarlar ve şairler olduğu sürece Tatar kardeşlerimizin hazırladıkları meyveyi yesek olmaz mı? Kazak halkı önceleri anlamasa da okuya okuya yavaş yavaş anlar, diyoruz.Ne yaparsa yapsın bizim Kazak'ın , Tatar edebiyatına tam yaklaşması gerek. Ondan kaçmak doğru olmamalı.

İkinci soruya cevap : Kazak dilinde düzgün yazılmış çocuk okuma kitapları olsa , elbette o kitaptan okutmanın gerekli olduğunu biliyoruz. Fakat okumak ve okutmak işinde her halde kitaptan önce öğretmenleri eğitmek gereklidir.Eğer Kazak'ın kendi yetiştirdiği öğretmenler i olursa , onlar hangi kitap olursa olsun okutabilir ve

“usûl- i ta’lîm”e uygun kitabı kendileri bulur.Tatar kardeşlerimizin mekteplerinde okutulan ders kitaplarının henüz bizim için faydasız olacağı vakit gelmemiştir.

Üçüncü soruya cevap : Çeşitli dillerde gazete ve kitap yazmak ile birbirimizden uzaklaşmayız.(Bugün aynı şiveyle yazmak mümkün değil.) Tam tersi kardeşliğimiz artar. Tatar şivesini Kazak ve Başkurt anlar, anlamaya çalışır. Bu sonuncuların şivesini evvelkiler de yabancı olarak görmüş. Böylece Türk halkının her uruğu birbirinin dilini, şivesini anlarsa ondan sonra ortak bir dilin dünyaya parlayarak çıkmasını ümit edebiliriz. Fakat bu çabucak olur , demek zordur. Dilimizin edebiyata müsait olduğunu göstermek için bizim aramızdan daha Puşkin ve Lermontov gibileri çıkmadı. Ayaz İshakî ve Abdullah Tukaylarmız da daha görünmüyor. Bu konuda daha söylenecek söz ve akla gelecek fikirler varsa da “ derginin çok yerini alır” diyerek sözümü bu cümle ile bitiriyorum.

Sayı 7 ,1912.

III.2.7. İMLÂ ESASLARI

Mircaqıp DUWLATOĞLU

“Aykap”ın 4. ve 5. sayılarında Ahmet Baytursınoğlu, Kazakça imlâ için bazı esaslar tespit edip bunu okuyucuların tenkidine sunmuş , bu halk tarafından beğenilirse o esaslar ile bir alfabe yayınlayacakmış. İmlayı sistemleştirmek kolay değildir. ” Okuyucular tenkit etsin. ” dediği zaman herkes aklına geleni yazacak olursa hiçbir zaman düşünce bir araya toplanmaz. Bu konu hakkında tenkit yapanlar da dikkatli yazmalıdır. Herkesin takip ettiği , alıştığı bir işi vardır.O işi diğerlerinden daha iyi bilir. Eğer eğitimde tecrübe sahibi hem de eğitimin ve okuttuklarının esasını ve temelini iyi bilen kimseler ,imla hakkındaki düşüncelerini açık olarak yazarlarsa bu kimseleri tenkitçi diye adlandırmak doğrudur. Sadece oradan buradan duyduklarını veya kendi öğrendiklerinin dışındaki her şeyi yanlış gören kimseler tenkit edecek olursa , bir değil doksan dokuz esasın da dayanması zordur.

“Aykap”ın altıncı sayısında Şahzaman Ciyaşef adlı kişi , Ahmet Baytursınoğlu’nun imlâ esaslarını tamamen ters anlamış, daha doğrusu anlamamış. O kişinin yazdıkları yedinci sayıda tamamlanmamış olsa da o sayıda yazdıklarından bile bu konuya nasıl baktığı anlaşıldı. Bu kişi , Ahmet Baytursınoğlu’nun imlâ esaslarının doğruluğunu ve yanlışlığını değerlendirmeden önce Ahmet Baytursınoğlu’na Tatar alfabe yazarlarından başka yol aradığı için çok kırılmış. Ahmet Baytursınoğlu Tatar yazarlarını yadırgadığından değil, Kazak dilinde kaç ses varsa o kadar harf bırakıp , fazla harfleri çıkarmış. Böylece Kazakça okuma yazmayı kolaylaştırmış. Tenkitçi de bu konuyu göz önüne almalıydı. Ahmet Baytursınoğlu’nun gösterdiği de yeni esas, Tatarların «usûl-i cedîde»si de yeni esas demektir, ikisinin de maksadı aynıdır. Kazakların okumuşları Kazak çocuklarını kendi dilinde okutmak için gerekli olan kolaylıkları farklı metotla bulursa,acaba Tatar yazarları kızarlar mı?

Ciyaşef “ bugün kullanılan Tatar alfabelerinin eksikliği yok; onun için ona karşı gelen kimse yok” demesi de hatadır. Usûl-i cedîd yani Звуковой методъ

ile okutmak , Tatarlar arasına çok uzun yıllar önce girmede. Sarf ve nahiv kitapları da ancak iki yıldır görünmeye başladı. Tatar kelimelerinde de bazı seslerin kendisine has işaretlerinin olmadığı malûmdur. Biz kendi işimize bakalım. Hali hazırdaki alfabelerini ,okuma kitaplarını düzensiz görenler , Tatarların kendi aralarında da yok değil, var. Meselâ : Kazan'da öğretmen Ebu el Hanif 'in çıkardığı “ Usûl i cedîde' ye karşı birinci adım” isimli risâleler gibi.

Ciyaşef, Ahmet Baytursınoğlu'nun harfleri ünlü ve ünsüz olarak ayırmasını hata kabul edip 28 harfin hepsine yarı ünlü diyor.Bu hiçbir zaman duyulmamış yeni bir bilgidir.Gerek dini eğitim alanlar gerekse Rusça okuyanlar, sayın Ciyaşef'in o harflerin hepsinin yarı ünlü, arasında ünlü ve ünsüz yok demesini sindirse de ben bunu sindiremem.Çok açık «آ, و, بی» ların seslerini nasıl bir araya geldiğine hayranım.

Ahmet Baytursınoğlu imlâsına göre Kazak dilindeki her ses için ayrı bir harf var.O harfler ile ne söylenirse o yazılabilir , ne yazılırsa o okunabilir.Bir şekilde yazılan kelime , önceki gibi farklı şekillerde okunamaz.Bu esaslara göre 14 harf alfabeden çıkarılmıştır : ش , و , ژ , ف , ه , ع , ط , ظ , ن , ص , ض , خ , ز , ح , ث . Kazak dilindeki kelimeleri bu harflersiz yazmak şüphesiz mümkün olduğundan bu harfleri herkesin farklı şekillerde yazma sebepleri de budur. Rus yazısında ъ ile e'nin bir , yazıldıkları yerler farklı olduğundan yalnız ъ için imtihan sırasında ne kadar çocuk çile çekiyor! Bir harfin fazlalığı böyle zorluk çıkarıyorsa 14 fazla harf kullanılan Kazak yazısında nasıl karışıklık çıkmasın!

Ciyaşef'in : « Birlikte hareket edelim ..., Türk çocukları..., Hâdi Maksûdî'nin Alfabeti..., Gaspıralı'nın Hindistan Müslümanları da kabul etti...» sözlerinden (Aykap'ın 7.sayısına kalan yazısının sonunu okuyup görmesem de) bizim Kazaklarda, Türk çocuklarının bugün kullanmakta olduğu imla esaslarına göre hareket ettiğini ve iş gördüğünü anlıyorum. Böyle fikirler ile önceden az da olsa tanışıklığım var. Doğru , Türk çocuğu olduğumuz gerçek, bereketin birlikte olduğu da gerçek. Fakat kolaylık için alfabenin birkaç harfini değiştirmekle Türk kavminin dışına mı çıkarız? Bundan dolayı dine ve dünyaya bakışımız değişir mi? Yine kalabalık Türk soyunun bir bölümü olan Kazak halkının kendi soydaşlarından geri kalmamak için gayret edip onlarla birlikte yürümesi ve daha kısa yol bulup ileri atılması sevindirici bir

olay değil mi? Önceki gibi eksiklerimizi görmeyip , hatalarımızı düzeltmeyip sadece « Biz de Türk çocuğuyuz.» deyip atalarımızın ruhuna dayanarak sanat ve bilginin hızlandığı bugünde yarışa girebilir miyiz? Eğer imlâ esasları Ahmet Baytursınoğlu'nun gösterdiği gibi olursa Türk , Tatar , Arap ve Fars yazıları okunamaz mı? İlk mektepte zaten yabancı diller okutulmuyor. Kazakça ilk mektebi bitiren öğrenci , Tatarların orta mekteplerine girmek veya Arapça-Farsça okumak isterse , Kazak alfabesinde olmayan 5-10 harfi 2-3 derste öğrenebilir. Ayrıca 3-4 yıl belirli esaslar dahilinde Kazakça okuma-yazmayı öğrendikten sonra , demin söylenilen daha sonra öğrendiği yeni harflerle kelimeler arasında eskisi gibi bir ilgi kurmaz.

Ahmet Baytursınoğlu'nun imlâ esaslarını beğenmemin dışında ekleyeceklerim şunlardır : Kazak alfabesine « ف » ile « ح » de girse derim. Temiz Kazak kelimelerinde olmasa da hem Kazak diline girmiş Arap ve Farsça kelimelerde hem de «Ahmed , Muhammedcan,Fazıl . . .» gibi Kazak isimlerinde bu iki harf çok geçiyor. « ف » ile « ح » nın alfabeye girmesi imlâ esaslarına bir zorluk getirmez. İşitildiğinde de yazıldığında da bunlardan ayrılmayan benzer harfler yok.

İmlâ esaslarını okuyanlar (özellikle öğretmenler) ağırdan almayıp fikirlerini daha çabuk bildirseler. Beğenmeyenler sebebini gösterip ; beğenenler ilave edecekleri olmasa da açık mektupla beğendiklerini bildirirlerse , “Aykap” da onların kim olduklarını yayınlardı.

III.2.8. ŞAHZAMAN MİRZA'YA

Ahmet BAYTURSINOĞLU

Efendi ! Kaşınız çatılıp, şakak damarınız şişip, ağzınız köpürüp tartışıyorsunuz. Kazaklar tartışmadan bir fayda elde etmiş değil. Sabırla oturup, düşünerek iş yapalım. Kazak dilindeki sesleri çok veya az gösterip, borcumu verin demiyorum. Maksat bir araya gelip , birbirimize akıl danışıp her ses için bir harf belirleyip yazımıza bir yön vermektir. Bugün herkes her türlü yazıyor; bir esasa göre yazılan yazı yok. Yazdıklarımızın yanlış veya doğru olduğunu ayıracak bir imlâ yok. Onun yokluğuna sebep, Kazak dilindeki sesler için yapılmış harflerin olmamasıdır. Bir kelimeyi , iki kişi iki şekilde yazıyor. Hatta bir kişi bile bir kelimeyi iki şekilde yazıyor. Meselâ : siz de « أوزه ن- عوزه ن » iki şekilde yazdınız. Onun iki şeklini yazacağımıza bir şeklini doğru deyip kesip atsak olmaz mı?

Sizin yazdığınız kelimelere dikkat ediyorum : “Acaba Kazakların dilinde kaç tane ve nasıl sesler var” diye hiç düşünmemişsiniz. Başka kimselerin Kazak dilindeki sesler hakkında yazdıklarını okumamışsınız. Ses ile harfin ikisini de aynı şey sayıyorsunuz. Ben kazak dilindeki sesleri söylüyorum, siz ise Arap harflerini getirip gösteriyorsunuz. Sizin görüşünüze göre : Arap harflerine uygun olan sesler Kazak dilinde var olacak , uygun olmayan sesler hiç olmayacaktır.. Öyleyse Arap harfleri Kazaklara gelmeden önce Kazaklarda hiç bir ses olmaması lâzım. Arap harflerinden önce Kazak konuşmadı mı diyorsunuz? Biz düşünüyoruz « Kazaklar Arap harflerinden önce de konuştu » diye , « konuşunca sesleri de oldu » diye , « o seslerin Arap harflerine uygun olanı da var » diye .Hepsinin uygun olmamasının sebebi : Arap alfabesinin Kazaklar için yazılmaması, Arap diline göre yazılmasıdır. Her milletin kendine özgü sesleri vardır. Birisinde olan sesin diğerinde bulunmaması ihtimaldir.

Meselâ : ه, ف, ض, ح, ن, ث sesleri Arapçada var, Kazakçada yok. پ, (ا), (ب), (و), (o) sesleri Kazakçada var, Arapçada yok. Arap alfabesi kendi seslerine göre yapılmıştır. Onların seslerinin arasında پ, ا, ب, و sesleri yoksa , bu seslere karşılık olan harflerin de olmaması gerekir. Siz nasıl düşünüyorsunuz?

Arap alfabesinde karşılığı olmayan seslerimizi tamamen yok etmemiz mi gerekir?

Temelinde düşününüz : Dil harf için yapılmış bir şey mi? Yoksa harf mi dil için yapılan bir şeydir. Elbette harf dil için yapılan bir şeydir. Öyleyse « harfi yok » diye dildeki sesi atmak değil, o sesi karşılayan harfi arayıp bulmak gerekir. Bu durum yalnız bizde değil diğer halklarda da vardır. Harf için dili bozmazlar , dile göre harfi bozup değiştirirler. Kendi gösterdiğiniz harflerin içindeki پ, ژ, چ bu şekilde şekli bozularak bulunan harfler değil mi?

Bu sizin temel hatanız. Temeli hata olunca ona bağlı olarak diğerleri de hata olmaya devam eder. Kazak seslerinin hepsi de yarım ünlü diyorsunuz. Onu da Kazak kelimelerini inceleyip, seslerine bakmadan Arap harflerine göre söylüyorsunuz. Meselâ : “Baran” kelimesi Kazakçada da, Rusçada da bar, “bor” kelimesi de Kazakçada da, Rusçada da var. Buradaki “a”, “o” seslerine Ruslar yarı ünlü sesler demiyorlar. Onların “a”, “o” seslerinden bizim “a”, “o” seslerimizin hiç bir eksikliği yoksa , biz nasıl onlara yarım ünlü diyoruz? Bu seslere yarım dersek, hangi sese bütün deriz? Kazak dilinde hiç “o” sesi yok diyorsunuz : «(ол)اول, (жол)جول, (боз)بور, (бор)بور». Bunlardan başka da içinde « o » bulunan çok sayıda kelime var, sizce onlar Kazak kelimesi değil mi? Biz onlara Kazak kelimesi diyoruz, üstelik onların içindeki seslerin hepsi de Kazak dilinde vardır , diyoruz. “Ы” sesi yok diyorsunuz : سى . Bu kelimeler , Kazak kelimeleri değil mi? «Ә» sesi Kazakçada «په» değil «ه» ‘ye yakın diyorsunuz. Ben Kazak dilinde bu sesin nasıl olduğunu çok iyi bilirim, ama Arapçada uygun harf olmadığı için «په» ile yazalım , diyorum. Buna göre «ئه» diye yazmak kolay diyorsanız, öyle de yazıp görelim : «اير» kelimesini sizce «ئر» diye yazmak kolay olacak , «كېسهك» kelimesini «كېسهك» diye yazmak kolay olacak, «كېرهك» sizce «كېرهك» şeklinde yazılacak. Hangisini yazmak kolay , hem niçin kolay, siz söylemezseniz ben söyleyemem. Altına iki nokta koymayı kolay görmem , daha önceki yazmakta olduğumuz şekilden çok uzaklaşmasın , diye idi. «ئه» veya «په»nin hangisi kolay ? Çoğunluğun beğendiği olsun.

III.2.9. ŞAHZAMAN MİRZA'YA

Ahmet BAYTURSINOĞLU

Sizin söylediğinize göre « ژ ve ف » Kazak sesleridir. « ژ » Kazak dilinde var diyorsunuz da söylediğinizi ispatlamak için “jurnal” denen kelimeyi gösteriyorsunuz. Bu kelime , Kazak kelimesi değil , Fransız kelimesidir. « ژ » ya Kazak sesi diyorsanız örneği de Kazak kelimesinden bulup vermeniz gerekir.Sohbet : Kazak dilinde hangi sesler var ve onları hangi harflerle yazma konusunda Fransız seslerini bir yana bırakıp , ilk önce kendi dilimizdeki seslere harf tahsis edip sözü bırakalım. « ژ » sesi Kazak dilinde var diyorsunuz da hangi kelimelerde yazıldığını göstermeyip biraz metot gösterip aniden dönüş yapıyorsunuz. « ف » sesi olan kelimeler Kazak'ta pek çok olduğundan yazıp göstermiyorum , diyorsunuz . Çok sayıda ise hepsini yazmak mümkün değildir. Fakat bir iki tanesini yazıp gösterseniz , Kazak dilinde « ف » sesinin gerçekten var olduğunu görür idik.Göstermemeniz çokluğundan değil , yokluğundandır. Böyle metot uygulanan bu işimiz , Kazak'ın seçimi değildi. Fakat sizin beğendiğiniz bu olmalı.Sizin söylediğiniz Ahmet Hâdi Maksûdî'nin kitabında ve “Töte Oquw” kitabında o iki sesi hem Tatar hem de Kazak kelimelerinde var diye göstermemiştir. « ژ » yı Rus kelimelerine yazmış, « ف » yi de Arap kelimelerine yazmıştır.

“ش” چ “ hakkındaki sözlerim daha önce söylendi : Niçin « ش » yı almayıp « چ » yi aldığımı yazdım. Ondan başka söyleyeceğim yok . Kazak'ta “ش” sesi var da “چ” ikisinden birisi alınır. Hangisini almak uygun? Çoğunluğun beğendiği olsun : « چ » Kazak söylediğinde hepsinde de aynı söylenir , başkaca söylenişi yok. Öyle olunca harfinde de değişiklik olmayıp , hepsi ya « چ » harfiyle yazılır veya « ش » harfiyle yazılır.Birinde « چ » birinde « ش » yazılmamalı.

“ ز ” sesi Kazak dili için gereksiz görmemin sebebi şudur : “ ط ” ile “ ص ” Kazak'ta bir tane ise , “ س ” sesi de bir tanedir ; “ د ” sesi Kazak'ta bir tane ise “ ت ” sesi de bir tanedir. “ ت ” sesi ile “ س ” Kazak'ta birer tane ise , onları ikişer harfle göstermeye ne hacet var ? Siz söylüyorsunuz: “ ط ” ile “ ص ” kalın ünlü kelimelerde

yazılıyor ; “س” ile “ت” ince ünlü kelimelerde yazılıyor diye. O zaman neden ط ile ص yı kalın ünlü kelimelerde yazıyoruz? Meselâ : آتو, آتو, جاتو : باس , با سقا , جاس , جاقس ; آتو, آتو, جاتو : باس , با سقا , جاس , جاقس . Bunların hepsi de kalın ünlü kelimeler ; bunlarda neden “ط” ile “ص” yazmayıp “س” ile “ت” yazıyoruz. Kalın ünlülü kelimeye giren ses kalın olarak söylenir. Bu “س” ile “ت”nın yalnız ince değil, kalın olarak da söylendiğini gösteriyor. Bir ses kalın da ince de söylense onun iki türlü söylenişi için iki ayrı harf almıyoruz. Bu şekilde seslerin kalın veya ince söylenmesi isteğe bağlı olan ünlüler de oluyor. Bu yalnız bizim dilimizde değil, başka dillerde de böyledir. Kendiniz düşünüp görünüz! Bugün yazmaktayız : باس, با سقا , با صقارو , با صطرو , آناو, طاو , آیتو , طوؤرا : Baştaki dört kelime “س” sesi iki türlü yazılmakta , söylenişi iki türlü değil , sadece bir türlü ; İkinci dört kelime “ت” sesi iki türlü yazılmakta , söylenişi iki türlü değil , sadece bir türlü. İki türlü yazmamızın filan şekilde önemi var , diye söyleyiniz ! ط ile ص Kazak kelimesinden çıkarmayalım.

Kazak'ta ses iki türdür : biri kalın, ikincisi incedir. Kalın kelimenin içindeki seslerin hepsi kalın olur ; ince kelimenin içindeki seslerin hepsi de ince olur. Tek şekilde söylenen sesler iki çeşit kelimenin sadece bir çeşidinde yer alır. Sadece kalın söylenen “ك” ile “غ” ince kelimeye hiçbir zaman girmez. Sadece ince söylenen “ك” ile “ك” kalın kelimeye girmez. “س” ile “ت”nın kalın ünlü sözlere de ince ünlü sözlere de girmesi , kalınlık – inceliğin ikisine de uygun olduğunu gösterir. Bundan başka diyorsunuz ki : “Kaidesi olmadan konulan “ع” inceltme işareti ne anlama geliyor? Siz hangi kaide ile “ا” in üstüne “ع” koyuyorsanız , ben de o kaide ile koyuyorum. Siz yalnız “ا” in üstüne inceltmek için koyuyorsunuz. Ben yalnız “ا” in üstüne değil , başka ünlüleri de inceltmek için koyuyorum. Siz inceltme işaretinin çok sık kullanıldığını söylüyorsunuz. Bunu ispatlamak için de “اوزه ن” veya “ئوزه ن” kelimesini gösteriyorsunuz. Bu gösterdiğiniz doğrudur. Eğer “ö” sesi daima kelime başında gelirse , kelimenin ortasında gelirse nasıl yazıldığını söylemeniz gerekir idi. (بوله كته) kelimelerini ele alalım. Bunların bazıları kalın , bazıları incedir . Kalınlarından incelerini ayırmak için hangi kaideler koyulmuş ? Söylese idiniz . Benim “ع” yi “ا” in üstünden alıp kelimenin önüne koymamın mânâsı : “ع” yi yalnız “ا” in üstüne koyarsak sadece “ا” i inceltmiş oluruz. Diğerlerini inceltmek içinse başka işaretler almak gerekir. Ben onlara

başka işaret alınmayıp , bu “ء “ işareti , hepsini de etkilesin , diyorum. Böyle olması için “ء “ yi yalnız “ا “ in üstüne değil, kelimenin önüne koyalım , diyorum. “ء “ koymanın asıl mânâsı inceltmektir , “ء “ inceltme işaretidir. Bu işaret kelime önündeyse bu kelimenin ince okunacağını bilip ince okumak gerekir. Ahmet Hâdi de sesi kalınlaştırmak için harfin üstüne nokta koymuyor mu? O hangi kaideye göre kalınlaştırmak için noktayı koymuş?

Bunlardan başka size tuhaf görünen şu olsa gerek : “Benim söylediklerime doğru değil diyenler gramer kaideleriyle ispat edip doğru olmayan yerini söylesin”. Gramer dediğimiz , dil kaidelerinin ilmidir. Dil varsa , onun kanunu olması gerek . Kanunu varsa onun bir ilmi olmalıdır. Klor ile sodyum birleştiğinde tuz olacağını dikkat , gözlem ve izleme ile bulmuşlar . Dilin kanunları da bu yolla bulunur. Kazak dilinde bir kelimedede kalın ve ince ses bir arada bulunmaz.Bu dilimizin kanunu değil mi? Böyle bir kanun bulup yazsak,söylesek o gramerin kaidesi olmaz mı? Nahv ve sarfı, ben , gramer anlamında kullanıyorum. Başka ülkelerde gramer üçe ayrılır : fonetik , morfoloji , sentaks . Benim önce yazdıklarım ve bu sefer yazdıklarım fonetiğe aittir. Fonetikğin konusu , dilde hangi sesler var , onlar , kelime içinde nasıl bağlanırlar ? Bizim konuşup incelediğimiz Kazak fonetiğidir. Sizin düşüncenizin yanlışlığını benim göstermem gerekir . Fonetikle ispat edip benim fikrimin yanlışlığını göstermeniz gerekir. Fonetikle ispat edip , böyledir , deyip sizi yine korkutacağım.Sizin korkmayan bir kahraman olduğunuzu gördüm; gördüğüm halde korkutmamın sebebi , geçen sefer , saplayabileceğiniz mızrağınız ile gizlediğiniz hileyi gösterdiniz , bunlardan başka hünerlerinizi de görmektir.

III.2.10. YİNE DİL HAKKINDA

Mu'allim Müstakîm MALDIBAYEV

Bir halkın var olması , halk sayılması , adının dünya yüzünden silinmemesi , kendi varlığını muhafaza etmesi ; o halkın dilini muhafaza etmesi ile olur. Bir halkın dili ne kadar zengin olursa , gönlündeki fikirlerini söylemek ve yazıyla anlatmak için o kadar kabiliyetli , zengin ve yatkın olup , apaçık bir şekilde halka anlatabilir. Dilini muhafaza eden , onu bir düzene sokan halk kendi varlığını koruyabilir. Dilini muhafaza edemeyip , ona bir düzen ve istikamet vermeyen , böyle bir kaygısı olmayan halk , varlığını koruyamayıp kendisinden güçlü olanların arasında itilip kakılıp yok olur. Buna Polşa Tatarları misal olabilir. Dünyada yaşayan milletlerin hepsine kendi dilleri sevimli , değerli ve diğer dillerden üstün görünür . Onun için kendi diline düzen vermek ve onu kaybetmemek için büyük gayret sarf eder. O gayreti sayesinde çok sayıda halk dilini muhafaza etmiş , düzene sokup zenginleştirmiştir. Halkın aydınlanması , tahsil ve bilginin yayılması , kendi dilinde herkesin anlayacağı gazete , dergi ve mektep kitaplarının yayılması ile olur. İlim ve bilginin yeni girmeğe başladığı günlerde hangi halk olursa olsun dili zengin ve eksiksiz değildir. Belki de eksiği gediği çok olmuş , daha sonra düzen verip sistemleştirmiş ve zenginleştirmiştir. Bizim Rusya'mız da başlangıçta böyle olup , dil zenginliğine son zamanlarda ulaşmıştır. Bazı halklar kendi dillerine başka kelimeler karıştırmış , şimdi ise yabancı kelimeleri çıkaramamakta ve onların yerine kendi kelimelerini koyamamaktadır. Bu belaya uğramış halklardan birisi , bizim Türk nesilleridir.

Birinin dilini diğeri anlamaz dereceye gelmiştir. Bunun sebebi de eski Türk dilini koruyamayıp, başka kelimeler alıp karıştırmaktır. İstanbul Türklerinde Türk edebiyatı, Rusya'da ise Tatar ve başka edebiyatlar var. Bu Türklerin bir boyu olan 6-7 milyon Kazak halkı, hür ülkede göçebe yaşatarak başka halklarla karışmadığı için eski Türk diline başka şeyler karıştırmamış , kendi dilini ve eski adetlerini muhafaza etmiştir. Yeni doğmaya başlayan Kazak basınına başka dil karıştırmamak ve dilimizi korumak gerekir , diyerek "Aykap"ın 3. sayısında kendi fikirlerimi yazıp, diğer Kazak okumuşları ne dersiniz ? diye üç soru sormuştum. Bu sorularımda « Kazak dili, Kazak

çocuğu için başka şive ve dilden üstün müdür ? Kazakların çoğunluğunun basını anlaması , gazete ve dergileri okuyup aydınlanması için Kazakça mı daha iyidir ? Tatarca mı ? » Yeni okumaya başlayan Kazak çocuğuna hangi dilde kitap gereklidir? Bizim de Kazak matbuatımızın olması diğer kardeşlerimizden uzaklaşmaya sebep olmaz mı?, demiş idik. Bu sorulara bir hayli genç cevaplarını yazdı . Onlardan ilk önce yazan muallim , müderris Feyzullin'dir. Bu kişi Kazakça gereklidir , sözüne karşı çıkıp, Kazak dilini kaybetmemek , korumak gerek ,dediğim için benimle sert şekilde takıştı. Sorulan soruya etraflıca cevap vermek yerine şahsiyetime saldırdı. Eğer bilgili olmak , yiğit olmak , açıkğöz olmak ; alay etmekle , böbürlenmekle ve kalp kırmakla olsaydı , bu genç birinci olurdu. Efendim ! Size Tatar olmak nasıl mukaddes görünüyorsa , Kazak çocuğu için de Kazak olmak aynı şekildedir. Soru hakkında yazsam da cevap vermiyorum. Fakat verilen cevabı kabul etmiş gibi cevap yazacağım , diyorsunuz ! 6-7 milyonluk bir halkın geleceği , dili ve düşüncesi hakkında hüküm vermeye ne hakkınız var ? Bunca aşırı gitmenize « Göçen halkın konakladığı yer , giden halkın kuşu söyler. » sözünden başka ne söylemeli ? «Müslüman gazetesi aydınlatmıyor mu ? » diyorsunuz.Eğer Müslümanlık aydınlatsaydı ; İslam dininin yaydığı Arap dili bütün Müslümanları aydınlatır ve yükseltirdi. Bu söyledikleriniz bütün dünyanın görüşüne karşıdır.Niçin dersiniz, halkın aydınlanması, ilim ve bilginin yayılması ve okumuş olmak , halkın kendi dili ve edebiyatıyla olur. «Kendin, Tatar mektebinde okudun ,orada okuyup aydınlandın, Kazak mektebinde okumadın , sana Kazak ne gerek » diyorsunuz. Hayır,efendim! Okuyanlar, kendi halkını unutmak için okumuş olsalardı ; bu günkü Tatar yazarları ve öğretmenlerinin hiç biri Tatarlığa hizmet etmezdi. Onlara Tatar mektebinde okumadın , Tatarlığı aklına getirme .Halkını , ülkeni unut , diye km söyledi ? Bu söz ,cahil ve eski fikirli birisine lâyıktı. Bir gencin söylemesi , bu Türk neslinin bahtsızlığıdır.Tatar ve Kazak kelimesini kötülemek , diyerek kendi kafanızdaki durumla kıyas ediyorsunuz.Birisinden yiyecek ayırmak için söylemedik ; halkın geleceği ve derdini düşünen efendilere sorduk , siz onun için sıkıntıya girmeyiniz . Kazak, Kırgız adı , Milattan nice bin yıl önce yaşayan Oğuz Hanın torununa koyulmuştu , diye tarihler söylüyor. O zamandan beri Kazak ve Tatar isimleriyle birbirlerinden uzaklaşmamışlarsa , Kazak ocuğunu Kazak dilinde okutmakla da uzaklaşmazlar. Belki milletin gözü açıldıkça iki akraba , birbirlerine yakınlaşırlar.Tatar akrabaların

maddi ve manevi yardımının büyük olduğunu açık fikirli Kazak çocuklarının hepsi de biliyor . Bununla birlikte Kazak çocuğuna, Kazakçanın lazım olduğunu anlamayan yok. Kazak okulları için Kazakça kitaplar yok , var olanı faydasız.Sistemli kitap olması için de ümit yok , diyerek Kazaklara Yasin okumak istiyorsunuz. Halkın bitmesi ve yok olmasını düşünen bir iki adamın fikri , bütün halka ait olamaz. Medeniyetin temeli olan ilim için Kazakların gayret etmesi , bakılırsa hiç kimseden aşağı değil. Bundan 25-30 yıl önce «Tercüman » gazetesinin çıkmaya başladığı vakit Tatarlarda kaç âlim yazar vardı? İsmail Efendi ve daha iki-üç kişiden başka, halkı , milleti için kaygılanan kimse yoktu. Şimdi Kazaklar arasında onlarca olması mümkün. «Tercüman»'ın ilk zamanlarını hatırlarsak , sizin gibi bir-iki adamın fikri , hiçbir Kazağı ümitsiz yapmaz. Kazak gençlerinin ateşini söndüremez. Biz de halk sırasına sayılan ülke olmak için ümitliyiz , ümit ile dünyada yaşıyoruz . « Su içtiğin kuyuya tükürme . » şeklindeki yardım ve iyilik etmeye sizin de imkanınız yok. Fakat alay edip önümüze engel çıkartmayınız.Alaydan başka akıl da bulunur . Yeni adı atan yegane dergimizin kendisini düşünecek başka akılları da çok vardır.

Sayı 11 , 1912.

III.2. 11. KAZAK DİLİ HAKKINDA

Ahmet BADIQOV

Aykap'ın dördüncü sayısında mu'allim M.Maldıbayef hem Türk hem Tatar dillerinin bozulduğundan biraz bahsedip « başkalarıyla karışmadığından, bozulmamış eski Türk dili varsa , o da Kazak dili olmalıdır. » diyor. Dokuzuncu sayıda Veli Halili Mirza da bunu söylüyor. Ayrıca Aykap'ın onuncu sayısında da Ğ.Musa Mirza «Dil,Edebiyat» diye başlayıp çok gerekli sözler yazdıktan sonra sözlerinin sonuna doğru : «Türk boyları arasında, Kazak dilinin hem eski hem de kelime bakımından zengin olduğu, eski olduğu için de asıl saf dil olduğu bilinmektedir. » diyor. Böylece Kazak dili,yabancı dil karışmamış , asıl eski Türk dilidir, demek istiyor. Kazak dilini kötülemesem de ben Kazak dilinin yabancı dil karışmamış asıl dil olduğunu söyleyemiyorum. Bilhassa Kazak diline yabancı dil karışmamıştır, diye yazanlar, Kazak dilini yeterince bilmeyenler veya bilseler de yeterince inceleyip yazmayanlardır, demek istiyorum. Çünkü ben dört beş yıldan beri Kazakistan'ın geniş bozkırında Kazak dilini inceleyip eski kelimelerini derlemekteyim. Az da olsa üç eyalette yaşayan Kazaklar arasında dolaştım. Ayrıca Çin'e bağlı Kazakların arasında da üç yıl dolaştım.Yabancı dil karışmamış gerçekten saf Kazak dilini bulamadım. Yukarıda adı geçen efendilerin söylediği gibi Kazak halkı yabancılarla karışmayıp uzak dursa da dil hazretleri uzakta durmamış. Kazak diline bir hayli yabancı dil karışmış. Kazak halkı o karışan kelimelerin bir kısmını bozup bir kısmını bozmayıp , hem de onları yabancı dil diye çirkin bulmayıp kendi dilim deyip sahiplenmektedir.

Çok fazla olduğundan Kazak diline karışan yabancı dilin hepsini aynen yazıp göstermek mümkün değil . Onun için sözümün doğruluğunu bildirmek için Kazak diline karışan Arapça kelimelerin bozulup değişenlerinden birazını gösteriyorum:

« Gönlümü gam keder kaplamakta » sözündeki qam qusa « عم عسه » dan , « آصا » , « نکاح » « نیکه » , « سؤرقوت » « سارقوت » dan, « خر » « قور » sözünü , « ازل » « ایجیل » dan, « وعده » « وه ده » dan, « عسا » « قایر » sözünü

لفظ « sözü » لیبیز , dan « مضمون » sözü « مازمون » dan « عقل » sözü « آقل » dan, « خير » « هزل » sözü « ئەزل » , dan « معلوم » sözü « مه لم » den, « عدل » sözü « آدل » dan, « ل » dan, « حلال » sözü « آدال » dan, « حرام » sözü « آرام » dan, « ضرر » sözü « ضلال » dan, « شريك » sözü « سيرك » dan, « فقير » sözü « فاقر » , dan « مكروه » sözü « مەكور » sözü « ئەل » nen, « حا كم » sözü « ئەكم » dan, « فيل » sözü « ئل » dan, « مثال » sözü « ميصا » dan, « بخت » sözü « باق » dan, « تعليم » sözü « تەلم » dan, « مزاح » sözü « ما زاق » dan, « ارواح » sözü « ارواق » dan, « ساعت » sözü « سەت » dan, « مكان » sözü « ميكن » قوپيه , dan, « منت » sözü « منده ت » dan, « غرف » sözü « قورپ » dan, « عادت » sözü « ئەديت » « جاريه » , dan « قمت » « قمبات » , den « هنر » sözü « ئەنير » dan, « خفيه » sözü « ايسەب » , « خلجوم » « آقم » , « فائده » « فايدا » , dan « جەدلم » « جه تدمو » dan, « جھرا » « حساب » dan bozulan kelimeler olduğuna kim yalan der ? Bu kelimeler Kazak diline karışan Arapça kelimelerin sadece bozulanlarıdır. Bozulmayanları ise insan söyleyemez. Farsça, Rusça kelimeler de Kazak dilinde az değildir.

Şimdi ben deminki mirzalara ilk önce Kazak dilini yabancı dillerden temizleyerek ondan sonra «Kazak dili saf dildir.» diye şakımak lazımdı, diyorum. Ben bu sözlerimle Kazak dilinin düzelmesine, ilerlemesine sebep olmasam da , inşallah geri kalmasına da sebep olmamam gerekir.

III.2.12. İMLÂ MESELESİ

Ğ.MUSA

Muhterem Ahmet Baytursınoğlu , geçen yılki 4 ve 5 numaralı «Aykap»' ta yazımızı bir düzene koyma ,Kazak dilini bir kaide altına alma konusunda bir hayli söz yazdı.Her şeyi derinden düşünen, göze ilişen her karaltıyı uzaktan tahmin eden Ahmet Baytursınoğlu'nun kara kazana benzer kafasında iyice pişmiş olan bu fikre karşı söz söylemeye dilimiz varmıyor. Öyle olsa da akla geleni söylememek olmaz. Şahzaman Efendi ile dövüştüğü gibi , fazla konuştuğumuzda bizi de bir şekilde döver. Baytursınoğlu'nun yazdıklarının en önemli olanlarını şu şekilde sıralayabiliriz :

1)Kazak çocuklarını okutmak için temiz Kazak diliyle yazılan kitaplara ihtiyaç vardır.

2)Kitapların faydalı olması için yazının imlâ esaslarına uyması şarttır ; dildeki her ses için ayrı bir harf olursa , «imlâlı yazı» denir.

3)Kazak dilinde var olan seslerin sayısı.

4)Arap harfleri, Kazak dilindeki sesleri karşılamaya yetmediğinden,onu yeterli hale getirmenin çaresi.

5)Ünlülerin kelimenin başında ve ortasında yazılışının kâideleri.

6) Temel kâide : Söylenişi farklı olan kelimelerin yazılışları da farklı olmalıdır.

7)Kazak diline yerleşip Kazak kelimesi haline gelmiş Arapça ve Farsça kelimeleri muhafaza edip etmemeyi çoğunluğun kararına bırakmak.

Ahmet Baytursınoğlu'nun 1. ve 2. numara ile gösterdiğimiz fikirlerine katılıyoruz ; onlara karşı «Hakikaten söyledığınız doğru» demekten başka cevabımız yok. Fakat 3. numarada gösterilen fikirlerine hemen katılmıyoruz.

Kazak dilinde bulunan sesleri üçe ayırıyor : Beşi ünlü, ikisi yarı ünlü, on yedisi ünsüzdür. Hepsini birden yirmi dörde tamamlıyor. Mirzanın iki yarı ünlü, on yedi ünsüz sesi var , demesi, bir az akla yatsa da beş ünlü var, demesini kabul edemiyoruz. Çünkü Kazak dilindeki ünlü beş değil, dokuzdur. O söylenen dokuz sesin Kazak dilinde açık duyulan sesler olduğunu Mirza'nın kendisi de gizleyemiyor. Çünkü « Ě , ı , ı , ı » harflerinin her birisinin ikişerden sekiz ses yerine geçtiğini ; onun üstüne

Kazak dilinde e sesi olup , bütün ünlülerin dokuza çıktığını , onun kendisi birçok misaller ile tasdik ediyor. Ayrıca onun beş ünlü için aldığı beş çeşit harf de esasta dokuza ulaşıyor. بوز (توس) بوز (چوبیره ك) kelimelerindeki iki çeşit «و»'ı aynıdır , diyemeyiz. Bunların birincisine «kalın dayeksiz (و) » , ikincisine «ince dayekdi (و)» diyoruz. Kısacası , Kazak dilindeki ünlülerin ve onların karşılığı olan harflerin dokuz olduğunu, Mirza'nın bütün misallerinden ve her sözünden denecek kadar görünmektedir. Ayrıca Baytursın Mirza sözünün sonunda : «Kazak dilinde ünlü beş tane ,onların harfleri de beş tanedir. Böylece Kazak dilindeki karşılığı olan harflerin toplamı da 24 oluyor » diyerek kendi koyduğu esası bozması , şaşılacak bir şeydir.

1) Arap harfleriyle Kazak seslerini karşılamaktan gaye : Arapların ünsüz harfleri bize bol bol yetse de ünlü harfleri yetmiyor. Çünkü bizde ünlü ses dokuzdur.Araplarda ünlü harf üç tanedir : « آ , و , ی ». Buna bir çare bulmak için B.Mirza , bu vakte kadar daha çok y yerine kullanılan « و »'ı « o » için kullanıp, (y) yerine üstüne bir ötre konulan « وُ »'ı alıyor. Bu dört harf « آ , و , ی , وُ » bazen kalın bazen de ince olarak söylenir.Şimdi inceleri,kalın olanlarından ayırmak için kelimenin başına , « ء » işaretini koyuyor. Kelimenin başında bu « ء » varsa , kelimenin içinde yukarıda söylenen dört harfin her birisi de ince okunacaktır. Kelime başında « ء » olmazsa , hepsi kalın okunacaktır. Bu çarenin bizim beğenmediğimiz tarafları var görünüyor :

1) «و» ile «ی»'yı o ve ы yerine kabul etmek uygun olmaz.Çünkü bu zamana kadar daha çok çoğunlukla « و ve ی »'ye (y ve ы)sesleri verildi. Biz onu âdet edinip, gözümüz ona alıştı.Artık onu bozmamak lâzım. Biz yeni bir harf çıkarırsak «o ve ы » seslerini vermek için çıkarmamız gerek.

2) Ünlü harfleri inceltip kısaltmak için kabul edilen « ء » işaretini o ünlü harflerin kendilerinin üstüne koymak gerekir idi. Meselâ: «كسى» kelimesindeki «ی» yı ince ve kısa okutmak için koyulan « ء » işaretini «ی»'nın üstüne koyarak «كسىء» şeklinde gerekirdi. « ء »'ı kelimenin başına koyarak «كسىء» şeklinde yazmak , ayaktaki çizmenin yırtığına yamamak için gerekli olan yamayı,götürüp sapasağlam olan baştaki börke yamamak gibi çirkin olur.

Bu birincisi ; ikinci olarak kelimenin orta ve son hecelerindeki bir ünlüyü kalın veya ince okumak için kelime başında « ء »'nin var olup olmadığına daima bakmak gerekir.Bu da okumaya az çok zorluk çıkarttığından, öğretim metoduna o kadar da kolaylık getirmiyor.(Çünkü bizim harf düzenlememizdeki birinci maksadımız ; öğrenme ve öğretme metodunu kolaylaştırmaktır. (Devamı var.)

Sayı 9 , 1913.

III.2.13. İMLÂ MESELESİ

Ğ.MUSA

2) Bazı kelimelerin başında « ء » işareti olsa da ünlü harf incelmiyor. Meselâ : « قېرادى » kelimesini alalım. Bu kelimedede « ق »'tan sonra gelen « ى » ince söylendiğinden kelime başına elbette bir « ء » koymak gerekir. Fakat o « ء » bulunsa da « ر »'den sonraki « ا » ile « د » dan sonraki « ى » incelmiyor.

3) Yarı ünlü için alınan « ژ » ile « ى » de pek fazla uygun olmasa gerek. Çünkü « و » ile « ى » yı yarı ünlü haline getirmek için Arapların kabul ettikleri sükûn « ه » işareti var. Bu, uygundur ve halkın kabul etmesini kolaylaştırır. Meselâ : « باڭ , باڭى » şeklinde yazmaya göre « باو , باى , بايلار » şeklinde yazmak, elbette daha uygun olmalı.

4) Ünlülerin baş ve orta hecelerde yazılış şekli : Bu konuda söylenen birkaç söz var :

1) Kelime başında « و , ژ , ى » harfleri bulunduğunda onların önüne « ا » dayanağı koymaktan gelecek fayda nedir ? Onu yazmakla gelecek zarar nedir? Meselâ : « اوز » kelimelerini « ووز , اوز » şeklinde yazsak olmaz mı? Baytursinoğlu'nun bu şekilde « ا »'i gerekli görmesi, sadece eski alışkanlığa uymak olmalı. Yoksa o , Musa'nın asâsı değildir.

2) « ژ » kelimenin baş hecesinde açık ve uzun duyulursa ondan sonra bir « ژ » yazmak gerek ; başka yerde uzun ve kısa duyulsa da hepsi yalnız bir « ژ » ile yazılır şeklindeki, sözünü de biz anlayamadık. Neden baş hecede uzun duyulsa « ژ » yazılıyor da başka yerlerde uzun duyulsa da « ژ » yazılmıyor? Onun sebebi söylenmemiş. Bize göre « ژ » nerde olursa olsun hepsi bir « ژ » , hiçbir fark yok. Meselâ : « بورا , آچولانو » kelimelerindeki « ژ »'lar arasında ne fark var? Neden « بورا » kelimesindeki « ژ »'dan sonra bir « ژ » koyuluyor da , bazen « آچولانو » kelimesindeki « ژ » lardan sonra o « ژ » koyulmuyor? Doğru. « ژ » kısa ve ince işitiliyormuş. O zaman onu kalın ve uzun « ژ » dan ayırmak için üstüne deminki inceltme işareti olan « ء »'yi koysak olmaz mı? (Çünkü biz « ء »'yi hem kısaltma hem de inceltme işareti biliyoruz.) Onun için de biz

«بوگون, قۇلاق» kelimelerini «بوگون, قۇلاق» tarzında yazmak uygun olur idi, diye düşünüyoruz.

Efendi, ы harfini sadece kelimenin sonunda yazıp başka yerde yazmıyoruz, demesi de enteresan değil mi? «ы» yerine kabul edilen «у», kelimenin sonunda gerekli olduğu gibi başka yerlerde de gerekli olmalıdır. Meselâ: «قويغه قا سقر ئيدى» sözündeki ئيدى ile «توقتاتدى» kelimelerinin anlamları ne kadar başka ise söylenişleri de o kadar farklıdır. Bir kısmında «ت»'den sonra «и», ikincisinde «ы» yazılmalıdır. Onun için biz «ы» yerine başta, ortada ve sonda yazılsın diye «й, и, ы» işaretlerini kabul ettik.

3) Ahmet Baytursınoğlu yarı ünlü sesin yerine kabul ettiği «й» hakkında şunları söylüyor : Eğer «й» ünsüz sestten sonra gelirse , orada yazılmayan bir «у» olduğundan, diyor. Bu yazılmayan «у», nasıl bir «у» imiş ? Niçin o yazılmıyormuş ? Eğer « Onu önceki yazarların çoğu yazmamış.» dersiniz, bu, tam bir cevap olmaz. Son zamanki yazarların çoğu «تين, قين» yazmıyor, belki bu kelimeleri «تيين, قيين» diye yazıyor. Bir düşünceden hareketle burada yarı ünlü «й» (и) yoktur, diye söylenebilir. Orada «й» (и) sesinden daha çok «e» sesi duyulmaktadır. Çünkü «й»'nin her zaman sükunlu olması gerekir : «بايلار, آي قاپ» gibi. Eğer biz yukarıdaki kelimeleri bir Rus'a yazdırsak, hiçbir zaman «тийнь» diye yazmazdı, belki «тиень» şeklinde yazardı.

4) «e» yerine kabul edilen «ё» işaretinin de kelimenin sonunda ve birleşmeyen harflerden sonra hariç, her zaman aynı şekilde yazılması gerekir. Meselâ: «كچيليك, ايسيك» kelimeleri «كچيليك, ايسيك» şeklinde yazmak gerekir.

5) Temel kaide : Söyleniş başka olan kelimelerin yazılışları da başka olmalıdır. Bu, imlânın düzenli olması için en gerekli bir kaidedir. Buna karşı söylenecek söz yoktur.

Bizde «ч» ile «ш» harflerinin hangisini kabul edilmeli? Buna cevap şudur: Kazak dilinde damaktan çıkan «ш» sesi varlığı kesin olan bir sestir. «ч» sesi ise Kazak dilinde hiç yoktur da denebilir. Kazak dilinde hangi ses daha çok ve açık bir şekilde kullanılıyorsa, elbette onu kabul etmek daha uygundur. Birinin gönlüne «ч» uygun düşse, başkalarının gönlüne uygun gelebilir. Fakat bir kişinin isteğine göre dil değişmez.

6)Kazak diline yerleşip, Kazak kelimesi haline gelmiş yabancı kelimeleri muhafaza etmeli mi? Etmemeli mi?

Bizim kendi kelimelerimiz varken ve rahat bir şekilde yeterli iken , o yabancı kelimelere hiç ihtiyacımız yoktur. Eğer kendi kelimelerimiz yetersiz olur da biz yabancı kelimelere muhtaç olursak, o zaman onları muhafaza etmekten başka çare yoktur. Fakat, her zaman o yabancı kelimeler, bizim ağızımızda nasıl söyleniyorsa, o şekilde yazmak gerekir. Meselâ: « لالحل -آدال, حرام - آرام, عقل - آقل » şeklinde yazmalıdır.

Ahmet Baytursınoğlu'na söyleyeceklerimi burada bitirdim.

Ben bu defa kendi kabul ettiğim harflerle-işaretlerle yazmadım. Neden dersiniz , henüz o yeni yolu halkın uygun görüp görmediği belli olmadığından okuyucular belki uygun görmezler, diye düşündüm.

Ahmet Baytursınoğlu'nun gösterdiği yol ile benim yolum arasında birkaç farklılık var:

1)Ben «y» yerine «و» ı ; «o» yerine bir kuyruğu, yani kuyruğunun ucunu aşağı doğru burduğum vavı uygun buldum.Bunun kuyruğunu burmanın sebebi, «y» yerine kullanılan «و»'dan ayırmak içindir. Onları birbirinden ayırmak, «o» yerine kullanılan «و» ın üstüne bir ötre (و) veya med koymakla da olur idi. Fakat bu şekilde evvela harfi yazıp,sonra onun üstüne ötre veya med koymak,ele bakmadan yazmamayazorluk çıkarır ve eski İslav ve Arap yazıları gibi harf üstüne hareke ve işaret koymak,yazının görünüşünü bozar. Kalemimi kağıttan kaldırmayıp vavın kuyruğunu aşağı doğru burmak,ona göre çok kolaydır.

2) «Ы» yerine kelimenin baş,orta ve sonunda yazılan «Ы, ы, ы»'ı uygun buldum. B. Mirza, «Ы» yerine «Ы» işaretini alıyor ve sadece kelimenin sonunda yazılır,diyor. Ben «Ы» sesi Kazak kelimelerinin baş,orta ve son hecelerinin her birisinde de iştilir,diyorum. Onun için «Ы» yerine aldığımız işaretin de o söylenen yerlerde yazılması gerekir, diyorum.

3) «e» yerine noktasız «е, ы, ы»'ı uygun buluyorum. Bunun sebebi de normal bir yenilik.Altına dürtünceye kadar böyle yazsak olmaz mı ? , diyorum.

4) Baytursinoğlu, kelimenin başında ünlü harf olursa, onun önüne bir «\» dayanağı koyuyor. Ben, o dayanak boşuna kullanılan bir dayanaktır, başta nasıl bir ses işitilirse,onun kendisini yazmak gerekir,diyorum.

5) Baytursinoğlu «ء»'yi kelimenin başına koyuyor.Ben hangi harfi kullanmak gerekiyorsa, onun üstüne koymayı uygun buluyorum.

Sayı 10 , 1913.

III.2.14. İMLÂ ESASLARINA EK

Ahmed CANTALİN

Geçen yılki Aykap'ın 4.- 5. sayılarında Ahmed Mirza'nın "İmlâ Esasları" başlıklı bizim Kazak halkı için yazdığı, böylece halkın kontrolüne sunduğu bir meseleyi görmüştüm. Tamam, artık bundan sonra bizde Kazanlıların 20 çeşit alfabeleri olması gibi çeşit çeşit Kazak alfabesi ve okuma kitapları henüz çoğalmamışken, onları aynı anlayışla çıkartmak için yol göstersem demiş. Öyle ise, buna ehliyetli olan genç muallimlerimiz dolu dolu cevaplarını yerli yerince vereceklerdir. En sonunda halkın fikirlerini özetleyerek esasını alıp halka bir tane açıklar, diye onlara çok güvendiğimden yatağı kalın yapıp, endişesiz yatacak bir durum var idi.

Bugün uyum kanıp tan attıktan sonra yatağımdan kalktığımda, o konuda Kazaklardan yol gösterip söz yazan olmadığı anlaşıldı. Sadece bir Tatar muallimi olan Ciyaşef'in yerli yersiz biraz tartışması ile bir yılın geçtiği ve ikinci yılda da bir hayli dile getirildiği görüldü.

Bu şekilde acele etmeyip, kalemimi zamansız bir şekilde ele alıyorum. Böyle yapmakla Ahmet Mirza'nın, inşallah yazımla ilgilenip dikkate alacağına inanıyorum.

Ben Ahmet Mirza'nın o şekilde gösterdiği imla esaslarını makul buluyorum ve o konudaki görüşünün çoğunluğun beğenisini kazanacağına bütün kalbimle inanıyorum. Fakat birkaç ilave ile iki üç yerini tamamlamak istiyorum:

1) « ى » harflerini yarı ünlü sesler diye göstermesi niye dersiniz? Evvelden beri bizde yazılmakta olan « ۇ » sesi, Rusçanın « В » harfine karşılık yazılmaktaydı. Meselâ : ۋرلۋست (волость) gibi. « ۋ » harflerinin kendisi « ۋ » seslerinden sonra sakinli olarak okunmaktaydı. « ۋ » kelimelerindeki « ۋ » ler gibi.

« ى » nın kendisinden yarım ses değil, hatta iki ses olarak iştilir : Evvelki « ى » asıl, ikinci yazılan « ى » ise izâfe yani ek işaretidir. Meselâ: « تكمين قسدىك جايى كيم بولدى » «منا و بالانك طايى, او» kelimelerinin sonundaki « ى » lar gibi.

Buraya yaptığım ilave şudur : Ünsüz seslerin her birisine sadece yarım ünlü ses verecek as, üs, ötür (َ ُ ِ) işaretleri bizde yarım ünlülerin işaretidir,demek mümkün değil mi? Açıp bakalım :

Bu « ب, م, ا » harflerine tam değil , sadece yarım ses vermekte olan işaretler ; َ ُ ِ işaretleridir.

2)Kendimiz Arap harflerini kabul ederken,acaba kendi dilimizde açıkça söylenmekte olan « ص,ط » harflerini, belli belirsiz özelliklere dayanarak bırakmamız uygun olur mu? Doğru, diğer harflerin bazılarının da yerine göre ince ve kalın söylenişi vardır.Bu yüzden böyle harflerin iki türlü olarak işitilen sesleri için Araplar iki farklı harf kullanmamışlardır.Fakat böyle harfleri tecvid kaidesi ile düzelttikleri de mâlûmdur.

Araplarda « ص,ط » seslerinin « س, ت » seslerinden tamamen farklı kendilerine ait kalın ve yukarı hem de saltanatlı mahreçleri olması gibi , bizde de mahreçleri aynı değil mi? Meselâ : تون (kiyim) طون (cazuw) , صز (muhâtab) سز .Buraya ekleyeceğim şudur: « ص,ط » harflerini « س, ت » sesleri ile yetinip atmak uygun olmaz. Niçin derseniz: صر(tüs) , صور(tuz ornı) , طن(laydan toktaluw) (kiyim) طون şeklinde bunların kendi mahreçlerinde iki türlü söylenmesi gibi « س, ت » harfleri de kendi aşağı ve ince mahreçlerinde iki çeşit ses ile söylenir. Meselâ : تن (qarañğı) , تون (sozılup qaraw) , سر(kebtet) , سور(kebtiretuğın) .

İşte bunlara bakarak bizim alfabemizde « س, ت »nin olması gibi, « ص,ط »ın da olmasını gerekli buluyorum..Eğer « ص,ط » harfleri kullanılıp Kazak alfabesine girecek olursa,daha önce « طاص, آطا » şeklinde yazılmakta olan kelimelerin « طاص, آطا » şeklinde yazılması doğru olur.

3) « ه » sesi,bildiğim kadarıyla bizim şu kelimelerimizde var görünüyor : Oh! (Üzüldüğümüz veya yorulduğumuzda aldığımız bir nefestir.). Buna örnek olarak « Qırıq Mısal (Kırk Fabl) »'ın Karga ile Tilki hikayesindeki onu, şu şiiri yazayım :

Oh! dedi göreceğ günümüz de varmış,

Dışarıdan sana âşık olup ölmekteyim.

Yine « Ah! Ah ! » diye sığırları durdurmak için kullanılan seslenmede yok mu? kelimelerinde bu ses yok mu? Buraya eklemek istediğim şudur : « ه » Kazak alfabesinde yerini alsın,diyorum. Çünkü « آر » diye yazmaktan « هر », « ایچ »den « هچ »

« آمان »dan « هامن » diye yazmak daha açık değil mi? Niçin dersiniz ; böyle yazıldığında bütün Türkler anladığı gibi, aynı şekilde « ه » ile yazılan kelimeleri anlamayan bir Kazak çocuğu olmaz diye biliyorum.

« ايج »'in kuvvetlendirme ile kursak manasının hangisini karşıladığını bilemeyenler değil bütün Türklerde, hatta Kazaklar arasında da çok bulunur,diyorum. Bunları örnek olması için yazdım.Yoksa « ه » nin gerekli olduğu yerler çoktur.

Sayı 12 , 1913.

III.2.15.İMLÂ MESELESİ

Muhamedcan SERALİN

Bizim Kazakların matbaanın ortaya çıkması ile ele alınan meselelerinden birisi, imlâ meselesidir. Bu mesele hakkında birkaç kişi kendi fikrini söyledi;birkaç kişi «söylemekle kalan » olmayalım , diyerek işe de girişti.Böylece Kazak halkı için bir hayli «alfabe » kitapları bastırılıp dağıtıldı. İmlâ meselesi hakkında da «alfabe » kitapları hakkında da bir miktar sözler basında yazıldı.

Bizden imlâ hakkındaki düşünceniz nedir? Diye sözlü olarak soranlar da ,mektup vasıtasıyla soranlar da çoktur.Fakat bunların hiç birisine «falan » diye açık cevap vermiş değildim.Çünkü «Her iş ustasından korkar. » denmişti ve «mesele daha da açılsın , şimdi acele edecek durum yok. » denmişti.

Şimdi « Âliye Medresesi » talebelerinin yazdıkları mektuptaki ricaları konusunda birkaç söz söylemeyi gerekli görüp, bu tavsiyemi yazmaktayım.Sözlerimi birisi beğenir ,diğeri beğenmez .Muhterem okuyucularım beğenmedikleri yerleri gösteriri diye ümit ediyorum.

İmlâ meselesi bizim Müslüman halk için hem çok gerekli hem de çok nazik ve zor bir meseledir.Bu meseleyi açıklamak ve bir düzene sokmak için Türk –İslâm dünyasındaki bir kısım âlimler fikir yürütüp uğraşmaktadır.Bu meseleyi halkın menfaatine uygun açıklamamız için,elbette İslâmi ve yeni bilgilerle mücehhez ,çeşitli Türk uruklarının dillerine âşına ,pedagoji ilmini iyi bilen filologlara ihtiyaç vardır.

Avrupa ülkelerinde bu yolda hizmet etmekte olan « İlimler Akademileri » var.Onlara üye olan kimseler,kendileri ile ilgili meseleleri incelemiş, gerçek bilgi sahibi yetkili kimseler.Onun için « İlimler Akademisi »nin düzenlediği şeyler halk için doğru olur.Bizde böyle kuruluşlar yok.Yakında olması da şüphelidir.

« İmlâ meselesi» ikiye ayrılır :

1-Bir çeşidi insanın ağzından çıkan sese harf bulmak ; Rusça söylediğimizde «alfavit» - İslâmi tarzda – «elifbâ » yapmak.İkinci çeşidi ,tespit edilen bu harfler nasıl yazılacak (doğru yazmak).Birincisi olan harf veya alfabe meselesi , yeryüzündeki bütün meselelerden birisi kabul ediliyor.Halkın halk olmasını sağlayan bu harftir,dilini muhafaza eden bu harftir.Yazısı olan , harfi olan halk,medeni halk sayılıyor.Onun için

hangi dinin misyonerleri olursa olsun , bir halkı ,bir ülkeyi kendi dinlerine sokmak için,ilk önce o halka kendi dininin kullanmakta olduğu harfleri kabul ettirmek için harekete geçer.Bunu , özellikle harfi ve yazısı olmayan halka kabul ettirmek için daha çok gayret sarf eder.

Ortodoks misyonerleri Kazaklara da bu tecrübeyi uyguladı.1905 yılından evvelki yıllarda Kazak halkı için basılmış Ortodoks risaleleri parasız dağıtılmıştı.Hatta bir hayli İslâmi kitaplar Rus harfleriyle basıldı.Onlar bu işleri yaparken Rus harflerini Kazak dilinin seslerine (fonetiğine) uyduruyoruz,diyerek bir dizi işaret (harf) hazırlamış idi.Onların düzenlediği harfler şunlardır : Ünlü harfler : а , ä , е , ы , и , о , ö , у , ё . Ünsüz harfler : б , г , д , ж , з , к , л , м , н , п , р , с , т , ш .

Misyonerlerin bu çalışmalarından görünüyor halkın halk olması veya yok olması için harf denen şeyin ne kadar tesirli olduğu.

Dünyada üç yüz milyondan daha fazla Müslüman halk var.Bunlar türlü türlü cinstendir ve türlü türlü dillerle konuşurlar.Öyle olsa da hepsinin kabul edip kullandığı « Kur'ân-ı Şerif»in indirildiği Arap harfleridir. Bu Arap harflerini her halk kendi diline uygun hale getirmiş.Dilinde var olup,Arap harflerinde olmayan seslere uygun harfler ilave etmiş.(Meselâ پ , چ , ژ gibi.) Veya normal Arap harfi için bir çeşit kaide koymuş. Meselâ « o » harfini bildirmek için Fars halkı , « و »'dan sonra bir « ا » koyduğunda « o » diye okumuş. (درستارخوان , خوان , خواجا) . Fakat hiçbirisi Arap alfabesindeki bir harfi,kendi dilindeki ikinci bir sesniğin kullanmamış,ikinci bir mevkide kullanmamış. Meselâ Farslarda « ج » sesi de var , « ж » sesi de var.Onlar sesini « ж » okumadığı « ج »'ikendi mevkisinde bırakıp « ж » sesine karşılık olarak « ژ » harfini ilâve etmişler.

O üç yüz milyon Müslüman halkın arasında biz Kazaklar da varız.Biz de o üç yüz milyon Müslüman gibi Arap harflerini kabul etmişiz.Bizim dilimizde var olan seslerin Arap harflerinde karşılıkları yok.Arap alfabesinde var olan sesler,bizim dilimizde yok.Onun için Arap harflerini dilimize tam mânâsıyla uygun hale getirmek,yazıyı herkesin kendi bildiğine göre yazmayıp bir düzene sokmak bizim üzerimize de vazifedir.Bu mesele daha önce akla getirilmese de , şimdi gündeme gelmiş görünüyor.Düzen vereceğiz dediğimizde hatırladığımız konular :

Biz Kazak halkı Müslüman dinindeyiz ; Müslüman olduğumuz için bizler Müslüman dinini öğrenmeye , şeri'ât hükümlerini bilmeye , İslâm dinine göre amel

etmeye borçluyuz. İslâm dinine göre amel etmek için biz, Kur'ân okumaya,öğrenmeye mecburuz ; onun için biz kendimiz için imlâ düzenlediğimizde İslâm dinini öğrenmekten uzaklaştıracak imlâ kullanmamamız gerekir. Çocuklarımız dini ruhta terbiye alsın.Halkın hepsinin çocuklarını yüksek medreselere gönderip İslâm ilmini bütünüyle okutmaya fırsatı olamıyor ; bir kısmı çocuklarını hemen Hükümet mektebine veriyor ; bir kısmı ise namaz kılmayı öğrenip yazmayı çizmeyi öğrendikten sonra ev işlerine döndürüyor.Onun için çocuklarımızın daha küçük yaşta din ilmini anlayıp , Kur'ân okumayı öğrenmeleri , Arap harflerine alışmaları gerek.Kazakça alfabe yazanlar işin bu yönünü çok düşünmeleri gerekir.Bugünkü durumda Hükümet mekteplerinde okumakta olan Kazak öğrencilerin çoğu , bu istenilen duruma gelmiyor. Aralarında Kur'ân ayetlerinden iki satırı bir araya getirip okuyamayacak olanlar çok sayıda ; bu bir.

İkincisi,harf ve yeni alfabe halkı birleştirmeye de ayırmaya sebep olduğundan bizim kabul edilen harflerimiz diğer Türk boylarının harflerinden uzak olamamaları gerekir.Atalarımız « Tek olursan, dayak yersin.» demişlerdir.Biz ;câhil, göçebe , üstümüzü türlü türlü bulutlar kaplamış bir halkız. Atalarımızdan kalan eski örneğimiz yok.Üç yüz milyon Müslümanın yürüdüğü yolu bırakıp « Yeni yol yapıyoruz.» diye zahmet çekmemiz, doğru bir iş görülmez.İşi başaramazlar da. Biz ne olursa olsun bize göre medeniyet dünyasına bizden önce ayak basmış , bize göre daha uyanmış olan dindaş ve kandaşımız Tatar halkında uzaklaşmayalım.Onlarla söz birliği edip, birbirimize yardım edip birlikte hareket edelim.

Alfabe yazanlarımız bu iki ölçüyü hedef alıp , bu iki esasa uygun hale getirip «alfabe» kitaplarını çıkarmayı ve imlâyı düzenlemeleri gerekir.Bunları yapmaya gücü yeten istekliler işe sarılsınlar.Yoksa « Kaş yaparken göz çıkarmak» sözü gerçekleşir.

**V. AYKAP DERGİSİ İMLÂSİ İLE BUGÜNKÜ KAZAK İMLÂSININ
KARŞILAŞTIRILMASI**

V. AYKAP DERGİSİ İMLÂSIYLA BUGÜNKÜ KAZAK İMLÂSININ KARŞILAŞTIRILMASI

1) Bugünkü Kazak imlâsında I ş I ünsüzüyle yazılan kelimeler , Aykap dergisinde I ç I ünsüzüyle gösterilir : күш - کوچ (küç) / қазақша - قازاقشا (Kazakça).

2) Aykap dergisinde I ج I harfiyle gösterilen ses bugünkü Kazak imlâsında I ж I harfiyle gösterilir : жыл - جیل (cıl) / жер - حیر (cer).

3) Aykap dergisinde Arapça kelimelerde bulunan I ع I 'lar bugünkü Kazak imlâsında I ғ I harfiyle yazılır : علم , عرب .

4) Aykap dergisinde yabancı dillerden geçen I f I 'ler aynen korunur. Bugünkü Kazak imlâsında ise I f I 'ler I n I harfiyle gösterilir : فکر (fıkr) / شفقتسز (şefkatsiz).

5) Aykap dergisi imlâsı ıslah edilmiş bir imlâ olmadığı için Çağatay imlâsı gereği olarak bütün ünlüler ayrı bir harfle gösterilmemiştir. Ama bugünkü Kazak imlâsında bütün ünlüler ayrı harflerle gösterilmiştir : سوز (сөз), سو (cy), تاتار (Tatar).

6) Aykap dergisinde Arapça , Farsça kelimelerde Kazak Türkçesi söylendiği şekilleriyle değil Arapça , Farsça imlâlarıyla yazılır. Ancak bugünkü Kazak imlâsında Arapça , Farsça kelimeler Kazakların söylediği şekilde yazılır : علم (ғылым) , فکر (pikir)

VI. METİNLERİN ASILLARI

چوبايىز. اولاي بولسه کوچوب جووردىڭ
فائىدەسى قايدە؟! صايطاي، صوبەي، صانن
كوبەيتوب، نىئوسن كورگانىگە مەز بولغان
مالىز اوصىبە؟ بارلىق قزاق بىر جلدە جوطاب
قالماس، بىراق غېرت كوزىز مېنىن قازاق
كېرەك. ايلگارگى كوزىز اوچون باسقەلرداي
بىزاردە دايالانومىز كېرەك. م. م.

جازو تىرتىبى

اوقو كېرەك. اوقو كېرەك ايمىس دېي
ھېچ كىم آيتىلدى: صوندىقتان داۋلى نىسەلر
طوراسىندە جورۇت بىر اتفائىقە كېلۇپ جىنكەچە،
داۋسىز نىسە اوقودى تىرتىبىدى جولقە توسىر
جاپىنداغى اۋىمىزدى جورۇت آلدېنە ساللاق.
قزاققە كېرەك اوقو ايكى تورلى: بىرى
مىسلەنچە اوقو، بىرى روسچە اوقو. اۋىسى
كونى ۷-۶ جىل روسچە اوقو غانىدارمىز
دورستاب روسچە سويلەي آلمايىدى ھىم جازا
آلمايىدى: روسچە جاقسى بىلگە ۱۵-۱۶ جىل
كېرەك. بولساى وقت اوقوغە جالپاق
جورۇتدۇڭ بارىنىڭ قولى جېتە آلمايىدى
صوندىقتان روسچە اوقودىن گورە جالپاق جورۇتقە
كېرەك ھىم قولى جېتەرك اوقو جالپاق
آيتامىن. مىسلەنچە اوقوغە، مىسلەنچە بولساى
قزاقچە اوقوغە اونچامە كۆپ جىل كېرەك ايمىس.
نى اوچون دېسەك، روسچە اوقو غانىڭ وقتىڭ

كۆپى نىل اۋىرەنۈگە كېتەدى. قزاقچە اوقو غانىڭ
نىل اۋىرەنۈگە كېتە توغىن وقتىدار باسقە نىسەلر
لردى اۋىرەنۈگە كېرەك وقتقە اۋىسادى:
صوندىقتان روسچە ۶-۷ جىل اوقوب بىل توغىن
بىلمەردى قزاقچە اوچ جىل اوقوب بىلگە بولادى.
روسچە اوقوب دورستاب خط جازا بىلگە از
بولسا ۸-۹ جىل كېرەك. قزاقچە دورستاب
خط جازا بىلگە بىر-ايكى آق جىل كېرەك.
قزاقچە اوقو دېگانە مېنى اۋىسى كوزىگى
مىسلەنچە اوقوب جورگەن جولى مېنىن اوقودى
آيتايىمىن: قزاقنىڭ نىل مېنىن اوقودى آيتامىن.
بىل كوزىگى مىسلەنچە اوقوب جورگەن جولىڭ
بىلقالاق-چىرالاقى كۆپ، اۋىسى مېنىن جورۇپ
خط جازا بىلگە جىنكەچە روسچە بىلۋدىن وقت
كىم كېتەيدى. سېنى قزاق نىل مېنىن اوقوتىپ،
نوعاي، تىرك، فارسى، عرب تىلىدە جازالغان
كتاىدار آراسىلار. باس قاتوپ، مى آچوب،
بالالار آورە-تاورە بولادى. صوندىقتان اوقو
كېرەككى داۋسىز بولسا، اوقوغە كېرەك
قورالداردى صايلار كېرەككى دە داۋسىز.
جاقسى قورال مېنىن اس ايمەگەندە كۈچكە
تېيۇب جاندى قىنامايدى: اوقو قوراليدە
صونداي، جان قىناماى توغىن بولسا، جاقسى
بولادى. ھىر اسىڭ باسى قېيىن. باصىندە
قىناماى كېتسە، اونان آرخىنىڭ كېتەدى.
بولاي بولساىڭ اۋلى اوقو قورالى جاقسى
بولۇپ جان قىناماسىنە نى كېرەك؟ سويلە
سويلە

گ، ک، ل، م، ن. جارطی داوستی دبستار:
ۋ (۷)، ی (۸).

بول دبستارداق اچنە ق ھم غ دائم جوان
آيتلادی: ك گ ھم به دائم جگچكە
آيتلادی. اوزگە ۱۹ دبستارداق ھرقايسى ابكى
نورلى آيتلادی: برده جوان آيتلادی، برده
جگچكە. اگرده بول ۱۹ دبستارداق جوان آيتلغانينە
بر ھرف، جگچكە آيتلغانينە بر ھرف كيرەك
ديسەك، مثلا: ت - ط، ص - س صقلىدى، اونده
۱۹ دبستار ۳۸ ھرف كيرەك بولار ايدى: بوغان
دائم جوان آيتلا توغن ق منين غ لردى،
دائم جگچكە آيتلا توغن ك ي گ ھم پە اردى
قدوصقانندە ھمەسنە ۴۳ ھرف كيرەك بولار
ايدى. عرب الفباستندە ۴۳ كە جيتە توغن

ھرف جوق. اوزگە جورطداق الفبا لرن فزاق
قبول آلمايدي: عرب الفباسى فزاق آراسينە
دين منين برگە تارالقان، دسيگگەن: دين
منين برگە بايلاسقان الفبانى آلوب ناستاب باسقە
الفبانى آلورو قمين جومص. بولاي بواھانصوڭ
عرب ھرفلرن فزاق دبستارينە جيتكرو آمالن
طا بو كيرەك. عرب ھرفلرينڭ تورن طم
بوزب اوزگەرتوگە بولماسە، قالاي آمالن تاپايق
كيرەك؟ مونڭ آمالي ميني اويلاويچە مناو:

داوستى دبستارغە داوس سز دبستار
باغناقچى، يعنى: داوستى دبستار جوان آيتلسە
اولارداق قطارنداقى داوستى دبستاردا جوان
آيتلماقچى: داوستى دبستار جگچكە آيتلسە،
داوستى دبستاردا جگچكە آيتلماقچى. بولاي

اوقو قورالى نڭ ابىڭ اولويغى بالا اوقونا
توغن كىتاب: اونڭ چاقى بولوب بالاردىڭ
جاتن قىناماسينە جازودىڭ تىرتىبى بولويى
شېرت. تىرتىبى جازو دىب آيتامز: تلىدەگى
بار دبستارداق باص - باصنە آرنالغان بىلگىسى
(ھرفى) بار بولسە. اوصى كونگى جازوومزده
دېس باصنە آرنالغان بىلگىمىز جوق: بىر
بىلگى منين ئەلدە نيچە نورلى دبستاردى
جازامز: مثلا «و» منين جازامز بىس نورلى
دبستى، «ي» منين جازامز اوچ نورلى دبستى.
بالا ارغە ھر نورلى آيتلا توغن سوزدى،
بر نورلى ايتوب جازب قويوب ھر نورلى
ايتوب اوقو كيرەك دېگەنمىز زوراق ايمەسپە؟
«بردهى جازالغان سوزدى قالاي ھر نورلى

اوقوسام دورس بولادى» دىب بالا قىنالمايە؟
صوندقان اولاي اوقو قورالان صابلاودن بورون
جازوومزداق تىرتىبىن نوزەتوب جونگە صالو
كيرەك. صونانصوڭ صول جون منين قورال
صابلاو كيرەك. جازو تىرتىبى ميني اويلاويچە
بولسە جازار ايدى دىب جورط آلدنە صالامىز.

فزاق تلىدەگى دبستار ھم اولاردىڭ جازو
بىلگىلرى (ھرفلار) فزاق تلىدە ۲۴ دبس
بار. اونڭ بىسەوى داوستى، اون جىسى
داوستىز، ايگەوى جارطى داوستى.

داوستى دبستار: آ (a)، ب (b)، ۋ (v)،
ی (y)، ۋ (w)، ۋ (w)، ۋ (w)، ۋ (w)،
ت، ج، چ، د، ر، ز، س، غ، ق، ك،

بولغاندە داوستى دېستاردىڭ ھەرلىرىنىڭ جوان
يا چىچىككە آيتىلغان بىلگىلەپ آيتىلغان
داوستى دېستاردىڭ جوان يا چىچىككە آيتىلغان
آيتىلغان داوستى دېستاردىڭ جوان يا چىچىككە
داوستى دېستاردىڭ جوان يا چىچىككە
«ء» (знакъ предупреждающей) بول بىلگى
دايەكچى بولوب سوز دىڭ آلدىنە قويىلدى.
سوز دىڭ آلدىنە تورغان چىچىككە بىلگىسىن
كورب، اول سوز دىڭ اچىندە كى داوستى
دېستاردىڭ ھەرلىرى چىچىككە اوفىمىز داوستى
دېستاردىڭ چىچىككە اوفولسى، اولار مەنن قىزار
داوستى دېستاردە چىچىككە اوفولادى، مىثلا:
آرمان، ارمان؛ تور، تور؛ تۇر، تۇر؛
تۇرى، تۇرى. چىچىككە اوفولدىن بىر
بىلگى آلساق، ۴۳ تۇرلى دېستى دورىستاپ
جازو اوجون ۲۸ بىلگى (ھەرفى) جەتەدى،
سۈندە قىزاق سوزىنە جازلا توغىن ھەرفى -
بىلگىلەر مەن بولادى: ا، ب، پ، ت، ج،
چ، د، ر، ز، س، ش، ق، ك، گ، ل، م،
ن، و، ۋ، ئ، ي، ې، ە، ۈ، بولاردىڭ قىز
غەسپە، ە لۇدىن باشقا ھەرلىرى چىچىككە بىلگىسى
«ء» طورىدە چىچىككە اوفولادى، اول طورىدە
ھېردە ھەن جوان اوفولادى

مۇنەن باشقا ھەرفلىرىنى -
قارمىنى يا باشقا تۈركى تىلدە ھەرلىرىنى
بولسەدە، قىزاق سوزىن جازو اوجون كىرەك
چوق، ەن قارمىنى باشقا ھەرفلىرىنى

۴۳ تۇرلى دېستى ۲۸ ھەرفى - بىلگى
مەنن قىزاق جازىب قىزاق اوقو جازىب آيتىلغان:
۵ داوستى دېستاردىڭ اوجون كىرەك مىثلا
چىتى بىلگى: آ (a)، و (o)، ۋ (y)، ى (ы)،
بە (ə)، اولاردىڭ چىچىككە آيتو اوجون بىر
بىلگى «ء» ھەم اولارغە سۈيە بول توغىن بىر
بىلگى ا (ئاياق) «آ» سوز دىڭ باسندە «ء»
مەنن طورىدا آ (a) بولوب اوفولادى (مىثلا آى
луна قىز) «آ» جوق بولسە، آ (a) بولوب
اوفولمايدى؛ اوتىدە سۈيە ھەسەپىدە باسقا
ھەرف قاسىنە قويىلغان. مىثلا: اور (كاناۋ)
آور (подъемъ горы)، اچم، اير، دىگەندە
اورىنداردە، «آ» سوز دىڭ اورتاشىدە «ء»
جوق بولسەدە «آ» بولوب اوفولادى؛ مىثلا
قازاق، قالماق، قازاق، قازاق، «آ» اچىق، آنق
دېست: اوقى قالدىروب جاز دىڭ تېتە جولى
جوق، «آ» نى قالدىروب جازىساق، باسقا
تۈرلى اوقوب، باسقا مەن بىرۈپ خىتالاسوغدا
اھتەن: مىثلا: «تاماق» (طعام) دى - «تاماق»
دېب جازىساق؛ قارادى - قارادىب جازىساق؛
آدام دى - آدم دېب جازىساق، ھەسل كلام،
مەنن اۋىم: سوز جازلو كىرەك آيتلا توغىن
تۈرۈنچە يەنى سوز اچىندە نى دېست ايسىنلىدە،
سۈل دېستىڭ ھەرفىن جازو. ايسىنلىگەن
دېستىڭ ھەرفى جازىماي، باشقا ھەرف جازو
كىرەك بولسە، نە اوجون اول كىرەككى علم
تۈرۈنچە يەنى سوز جولى مەنن اثبات ايتىلسون.
(آخىرى كىرەككى) ا. ب.

آرتی دیگن سوزدەردە «ی» دى جازباى -
فانى، جانی . . . دىب اوفوغە بولمايدى
«ی» اوزى سوز باسندە جازماسادە سويەنج
تاباغى «ا» جازلادی: اققن، انتق، ارغاق،
ازغار، اسقرو، اچقنو دیگن سوزدەر صقلىدى.
«ی» جازلغان سوزدەك آلدندە «ء» طورسا،
«ی» چىكچەك آيتلادی: بارى - بارى، سانى
- سانى، بوزى - بوزى دیگەندەى.

«ی» دن «ی» دى آيسرو كىرەك. «ی»
«ۋ» صقلى داوستى دبستاردەك موكتان آيتلا
توغن جارقى داوستى دبس. مثلاً: آي، بوي،
كوي، قى، كى، «ی» داوستى دبستاردەك
موكتە كىلسە، اول چىردە جازلماى تىن «ى»
بار بولغاننان؛ مثلاً: قىقم، قىين، قىين.
«ی» دى قالدیرماى جازا تىن بولساق، بول
سوزدەردى بولای جازار ايدىك: قىقم، قىين،
تىن.

«ب» دبستا طوراً كىل تىن حرفى عرب
الفاسندە جوق بول دبستى اوصى كىزدە

دیگن سوزدەردەك معنالىرى فاندای باسقه
بولسە، آيتلوی هم صوندای باسقه. «ی» سوز
اچندە قصە ایستلسەدە قالدیرماى جازا توغن
دبس. «ی» جازلغان سوزدەك آلدندە «ء»
طورسا «ی» چىكچەك آيتلادی: اؤر - اؤر،
تور - تور، بؤر - بؤر دیگەندەى.

ی (ا) دبستا طوراً كىل تىن عرب الفاسندە
حرف جوق. صوندقتان مونك نقطەسز «ی»
بىلگىسن آلامز. اونی سوزدەك آياغندەغندە
جازب باسندە، اورناسندە تىدە جازبايمز.
جاز باساقدا بولادی دەيتنەز: «ی» سوزدەك
باسندە اورناسندە بىك قصە هم كومهسكى
آيتلادی - بارلقى جوقدغى آز سىزلادی،
صوندقتان سوزدەك باسندە اورناسندە جاز باساق،
اوتان كىلەر كىچك آز؛ مثلاً: قن، قر،
قرغن، جلم، جلتر دیگن سوزدەردە «ی»
جاز باساقدا - جاز باساقدا بىردەى اوقىمىز.
آياغندە «ی» انتق آيتلادی؛ اوندە جاز باسقه
بولمايدى: فانی، جانی، مالی، آری، آلىدى،

اوغان جان كوردى اول بوژىق ایزنه كىلیردە
آيتلەندای كونی كىچىق باصى طاز، مورىنان
يوق اققان، اوستى باصى چىكى قوطر
بىر جامان جان بىدى بىر سىلەكندى، اون
دورنىدەگى آبىداى، اولدە مېن بولیدەگە
اورانغان، جاڭا بوى مېنكىن بىر قىز بولدى.
قىس بويى تونون، صاصقەك آراسندە
لوروغا چالغىب چققان دالا بالاسى، اودا
پىلىدى. اصعب صاصب قىدايى زەندىمىن

(مەدەن) فارا كفى صاصق اوين تاستاب فاجى
چىر اوين تىگب كوك اوراى چالغىقا بارب
قوتى قىزى قازك كوپى، اور طوماغىن تاستاب
چىلەن قاقىدى، بىدەن بايلادی بىر جاغىنان
سوزىن جىب، ايرىنىكى كىچ صاپىر صارى
قىزىن اىدە باستادی. اول بىر جىلەب غالىدى.
سوزىن جىب اويندەك اوطاغىلارلى آستارىدە
بىر، بىر تىرى صالب آلب، فولدارىدە طاباغىن
اوستاب، ايسك آلتىنا - كولىككەگە جىلەب

سوز باسنده بولای «پ»، سوز دك آياغنده
اورناتسده بولای «ه» بولای «ه» جازب
جورمز. مونی اوصی جونی منین جازب، براق
قائیسسی قای اورننه جازلادی، ترتیبکه توشرب
هم باسقه دبستان آیتلوی باسقه بولغانصوڭ
حرفیده باسقه آیرلسه ایکدن دیب اویلایمین.
سول اوچون بولای «ای» جازلا توغن دبس
ایندی بولای «اپ» جازلسه دهیمین. مونان
عرب حرفن اوزگرتب تورن بوزا تونمز آز،
جاز دك ترتیبی بولماغنه فائده كوب؛
آسرهسه بالا اوفوتقانده اویره توگه هم اویره توگه
چېكلدگی بیک زور بولار ایدی.

نېگزگی جول: آیتلوی باسقه سوز دهردی
باسقه جازو؛ بولای بولغانده: «ایت» دیگدن
سوز منین «ایت» دیگدن سوز دی بردهی
جاز ساق، جولسزدق بولمايمه؟ بول ایکی
سوز دك معناسی فائدهای باسقه بولسه،
آیتلوی هم صوندای باسقه.

«کیچه بهلین چېگیم بهلیندهی بوب اویب
ایدی. «دیب قیچک کیسکه کرسدی جاستار
اویده جوق: بای بالالاری، نه قسرافك
ایفرن، نه کویلی چققان بئر قسز، بید بودی
میب آلیب قسدا - جلقیدا، کیده بالالاری
صولاردك فاسنا ایرب، دهنیکه اویندا جوق»
آصار طایه قونان بایطالدارن اویر جوق
بوب اودا مهن بوب جور، جاس کیلنچك،
قشردار اولاردا شاد. آسرهسه قص بوی

«پ» سوز دك باس بوونداغنه جازلادی.
اوزگه اورندارده «ه» جازلادی، قوسلمای تن
حرف صوکنان «ه» اورینه «ه» جازلادی.
«پ» جازلا تن اورندار: اهر، کبر، جیم، نېڭ
وباسقه لر، «ه» جازلا تن اورندار: اېسهك،
چېلك، کېمه، توبه، کېل، که. «ه» جازلا تن
اورندار: کره، تزه، کېرهك، کېدی، کېرهوت.
«پ، ه، ه» جازلان سوز دهر دك آلدنا «ه»
قویلمایدی، سببی: بول اولسزده چېککه آیتلا
توغن دبس.

داوسسز دبستار اوچون بیز مناو حرفلردی
آلوب نورمز: ب، پ، ت، ج، چ، د، ر، ز،
س، غ، ق، ک، گ، ل، م، ن. مونان
کورندهی اوصی کوننه قازاق سوز نه کوبندهسه
جازلوب جورگدن ص منین ط - لاردی آلمانغیمز
جوغاردا آیتدی: ایکی تورلی آیتلا توغن
دبستار دك حرفن «ه» تورماسا جولن اوقیمز
دیب. بولای بولغانده «ت» ن «ه» تورماسا
«ط» سغیلدی جوان اوقیمز. «س» ن «ه»

بوزاو صووارام دیب، قارطاص، بوق کوریب
جودیب چققان، آرقی کونديگالماغان جاڭا
توسکین کیلنچیکدیر جومسدان بوساغاندارینا
قوانب: جاسطاو قزدار چیچه سینك قص بوی
اویده فور اص فلاسك دیب کیگز بیگین جاڭا
تیککین تورانسز کویلیك، کومس طانفان
طافبالارن کیب قوانب، قوانچدار یوینینه
صیایندی، کیسکه قزدار، بوز بالالار ایلدك
جهیلوی، بیهك بایللوی، جورطدك جیین

تورما
«ت»
«س»
فازاق
فارا
تبد
اورن
قازاق
اولا
بزد
«ج»
قاس
قاند
بول
سول
آل
قایتا
جانی

بولا
رینه
کو
جال
چو
اچ
بلمه
اول

دنيادىن خېردار بولا آلمايىدى. ايندى توركدىڭ
 بىر بالاسى قزاققا كېلىسەك: بۇلار كوچىلەك
 كۆن كۆرپ، باشقا خەلققە آراصبىلىش
 بىلىمگە آرتىق قىزىقماي، ايىن دالادە ايرىكچە
 جورگەن بىر خەلق ايدى. زىماننىڭ تاراپىدى،
 ھەر جاقىدىن چارواننىڭ قىلغۇسى ھەم ۲۰ نىچى
 خەلقنىڭ جارق سولەسى بۇلاردىكىدە كۆزىنى
 ايلەستەي باستادى. روسچە، سەئەنچە، ئۇيغۇر-
 چىلەر كۆپەيىپ اوز حالەتلىرىنى قايترا توغۇن
 قزاق جاسكارى كۆرۈنە باستادى. قارىيغان،
 قايتىغان كۆزى كۆر، كۆكرەگى چىرى بولغان
 چال قزاقنىڭ آداستىمۇ سەئە، اللە تەئالى اوتىنكان
 چىل ايكى اول بىردى. قزاقنىڭ «قزاقستان»
 «آي قاپ» آتلىنى ايكى اولى بىرى باس
 بىرى كۆز بۇلار دىي ھەر آدم قىوانىدى.
 بول قزاق بالالىرىنىڭ تىلىدە قزاقچە بول، باشقا
 تىل آراسىدا تىيىس. جوغا توغۇن آوروودىن
 قانداق قاقساق، باشقا سوزدى آراشتىرودىن
 سونداق قاقو كېرەك. اوز قىزدىن ئايلىماغان
 سوزىگە چارەدە جوق.
 باشقا قىزىق آلاستىغاندىن بوزىلماغان
 ايكى تورك تىلى بار بولسا اودا قزاق تىلى
 بولسا كېرەك. كۆن ياپىقماقنى بىر قىزاق
 كۆن قىزىقماقنى بىر قزاققا بىر چاتىماق سوزىن
 لوغىتىدا آلاى. بۇلاى بولغانىدە قزاقچە
 گازىمەلەر چىقارو، رسالە، مەكتەپ كىتابلىرى
 جازو مەنىن باشقا تورك بالالىرىنان آلداتماي

قايتە جاقىنماق كېرەك، «سوفىردىڭ ازىدەگىنى
 ايكى كۆزى» دېگەننى سىقلىدى بارمىغە كېرەگى
 تورك تىلى ايدىغۇسى.

جەنە قزاق بالالىرى اوچون باستىق
 دورت جەلدە اوقۇلا توغۇن كىتابلىرى قزاق تىلىدە
 بولۇغە لايىق، اوتان سۆيگى جەلدە نوغاي
 مەكتەپلىرىدە اوقۇلا توغۇن كىتابلىرى اوقۇلسەدە
 آرتىق ضرر بولماس دىي اويلايمىن. بول اوز
 اويىم؛ باشقا كىيىڭ اويلىماق مەكتەپلىرىدە
 قانداق اويدا ايكىن بىلەيمىن؛ سونىڭ اوچون
 تىل، جازو مەكتەپلىرىدە آلداتماق قىلارداق
 اوقۇغانىدارمىز. مەن بىر نىچە سۆيلىمەكچى جواب
 بىرولۇن اوتىنمىن:

(۱) قزاقلىرى آغارتى اوچون نوغايلىرىدە
 گازىت، ژورنالدارى جازايمە، اولارغە قزاق
 كۆپچىلىگى توسۇنمە؟
 (۲) قزاق بالالىرىن اوقۇتۇغە نوغايلىرىدە
 مەكتەپلىرىدە اوقۇلا توغۇن كىتابلىرى مەنىن اوقۇتۇ
 لايىق بولامدە؟ ياكە قزاق تىلىدە تۈزۈ جازالغان
 كىتابلىرى قانداقلىمە؟

(۳) تورك مەكتەپلىرى تۈزۈ تىلە گازىت،
 كىتاب جازماق، بىر بىرەمىزىن آلداتماق
 كېتىمەنمىز؟

جانداردى كۆپەيتكىچە، مەكتەپ، مەدرەسە سال-
مىروب آق بىن فاراننى آيرىلىق، كېلەسى كۈن
جورۇققا چول باستارلىق بىلدى، چن آدامدار
كۆپەيتەيك.

سول موللار، سوللار، مەكە بارام دىب
چورتان چلو جىناوچى ھاجىكەلىر آق، طازا
مىسلمان بولسا، پېغمبەردىڭ وارثلىرىم دېگىنى راس
بولسا نېگە پېغمبەردىڭ قىلغان قىلمىدى! پېغمبەر،
سولاردى كىسەنڭ موينىنا چوڭ بوبيا؟ بىر يۈدۈڭ
اۋاگىن آڭىد كىسەنڭ چاڭبىيا؟ پېغمبەر،
پېغمبەر باقى مىننن صوغىداردا بولۇپ تىسن
سندىرقان چوقىدى؟ اوز قولىمىن نگو نگو
كۈنى تونى آدامدار كەسكە قىزىغان
چوقىدى؟ مەكە، فاراننىڭ ايشان- صوفى-
لارى، موللار، شەكرىدىرى!

انصاف قىلىپ، اوصونداى اورنىز چىڭ

جانقان صدقەلاردى جىناط اوقو، بىلم چولپى
چومىصايى. اوصى ايسكە آلاطين نەرسەلىرىڭ
جورۇقدى ناداندىقن چىقار، چارقا آياق
باصدرو ار قايسىڭىڭ موينىنا فرض ايكىن
آنى بىلىڭ

اىرىسە اكمىدىر، جورۇقا بىسى مرزالار!
سزدر مالكن مىنن نلكن مىنن جورۇقدى
چاقىلىققا باصداماساڭز اس بولمايدى. توب
طوطقا سزىڭ قولىدا. مەكتەپ مەدرەسە كۆپەيتىپ
جورۇقدى آغارطوغا سزىدىر كىرىسكىزىدىر،
قوز كۆڭل كوزى آچىق بولغان مىنن قولى
قىصقا آدامداردىڭ اولاي ايتەك، بولاي ايتەك
دېگىنى مىنن اس بىتەيدى. آفچاسز ھىچ
نەرسە بولماى توغنى بىلىگىلىق.

حبيب الله لىكوف

بىرگە قوزغالالىق!

پىروغراملارن قبول قىلىپ، تىك سول جۈنەگى
كىتابلاردى قىزاق تىلدە مەكتەپ كىتابلارى
چىقارمىكەن؟ دىب. كۆپ كىچىككەندە
چوق ناق سول اويلاغانچا تانار الفبالارنىڭ
چولچا قىزاق تىلدە الفبا و بايقە كىتابلار
مايدانقەدە چىقارمايدى. بول كىتابلار
مايدانقەدە كىچىككەن سىز تىسز كىلىپ جانقاندا،
ايسكە روسچا جانقان اوقو طوراسىدە «آق قاپ»
دىگەن نىچى جانقاندا. «ا. بىي» قولى مىنن چارلىغان

«آق قاپ» ژورنالى چارقە چىققان چىرى
فاراي اوبىدا بىر كىتاپ سوز، بىر طالاي اوى
چازلا كىلىدى بىراق، اوندانچى اوى، سوز-
دەردىڭ كۆپى چارواچلىق جاينىڭ بولدى. اوقو،
اوقو طوراسىدە بۈگۈنگەچە (خداى بىلەدى)
سوز چىققان چوق چىقار. سونىنچان مىن
اوبلا چىقىم: «بۇ طورادە قىزاق بىلىدىلەرى
نىگە كىچىككەن بىدى؟ ئەلدە اوصى تانارلاردىڭ
باستابى دۈرت چىقى جاڭا مەكتەپلەرنىڭ بارلىق

«جازو تىزىم»
بىراق، او
چاقىداماسىناى
مانانچى چازو
چول اوقوما
ولماون آيت
چىلدادا چاز
سويلەپ: «ق
كۈنگى اوقو
آيتايىمىن.
چىرغالاغى
بىلەك، كىتەك
دىب اوزىنا
قوشما سەك
بۈيۈك قوشنى
ز ماندارن
قاراۋون مىس
آرى كىتەك
تۈسندە تىز
قازاقچا «تۈ
مىن
اويلاغىم
چۈنگە سالو
بىر تانار بول
اينەكسى كى
عرب مەرقە
آمالسزغا

«جازو تىرىيى» آنالولى بىر جازو كورندى. بىراق، لول مرزانيك اوبى بىزدىك اوبىزغە جاقىنداماستاي باسقە كورنەدى. چۈنكى، لول ماناغى جازوندا اورسچا آز بولغاندا ۸-۱۰ جىل اوقۇمى اوزگە كىرەكەى بىلم آلەوب ولماون آيتادىدە، قازاقچە اوقۇغاندە ايكى جىلدا جازب، جىنكەندەى اوقب بولسودى سويلەپ: «قازاقچا اوقۇ دىگەندە مېن اوصى كۈنگى اوقب جورگەن مېسلمانچە اوقۇدى آيتپايەن. بو كۈنگى مېسلمانچە اوقۇدۇك بلغلاق چىرغالاغى كوب؛ اوفى مېن جوروب اورسچا بىلوگە كىنكەن وقتدان آز وقت كىتەيدى» دىب اوزىنىك موللاسى آلدندا: «ياتور يو نونغا سەكن يۈنپىسنىپە يۈنپى قىاب باطرقو يۈنپىقونۇنسنا يۈنپىقونا» دىب اوطرغان قىزغانچىدى زاماندارن ايسكە توسرەدى. بو مرزانيك قاراونك مېسلمانچە اوقۇ ئىلى بلغلاق چىرغالاغى آرى كىتسە اوچ آيدا بالالاردى اوقب جازوغا توسىندە تىن تاكلار آيتوونچا «اصول جىدە» قازاقچا «تۈنە اوقۇ» گۈپە اوغان مەلۇم ايمىس. مېن ا. ب. مرزاني بولايچا خبرىز دىب اويلاغم كىلەيدى. تىك توركى اوقۇدىچە جۈنگە صالوجى محترم اسماعىل بك غىصىرىنىسكى بىر تاتار بولغانسۇك تاتارلاردىك استاذلغن قبول ايتكسى كىلەى تىن چىقار دىيىن. چۈنكى، لول عرب حرفلەرن دىن مېن بىرگە سىگكەندىكىن آمالسزغانا آلوغا زورلانغانن آكلانادى.

بىراق، نە قىلماق كىرەك، آوزىك قىبىق بولسا آيناغا اوكەلەپ بولمايدى. جالغز تاتار مېنن قازاق قانا ايمىس، لول قىدرلى اسماعىل بابانك صالغان تۈنە جولى ھىندستانغەدە بارب قبول قىلىندى. مېنىك قارۇمدە نەسە قانداى جورط بولسۇن اوزىنە قاراي بىر آرتقىدى بار. بو كۈنك اوقۇ جۈنپىنىك آرتقىدى تاتارلاردە بولغان صقلىدى، قازاقداردە چىن توركىدكك عادتى، ئىلى و باسقە قىباطدارى صاقتالوب كىلگەندىگە ھىچ كم قارسى كىلمەيدى.

تاتارداغى الفبالار، صونك اچىنەن روسىيە داغى بطراب جاتقان مېسلمان توركىلردىك مەكتەپلرىنىك كۈپىنە قبول قىلغان اھمەدھادى مقصودىنىك «مەلم الاؤل» دىگەن الفباسى، صول تاتار الفبالارى جۈنى مېنن تىرتىپ قىلغان اوفامدرسە عاليەسىندەگى قازاق شەكرەرنىك «تۈنە اوقۇ» دى بەرىدە تاتاردە يا قازاقدە ا. ب. مرزانيك آيتقانندى ۲۴ دېس بار دىمەى، ۲۸ دېس مېنن مايدانغە طارالسدى. بولغان قارسى كىلگەن جان جوق. چۈنكى بارلق توركى بالاسى اويىلاغان اويىن صول ۲۸ دېس مېنن جازب باسقەلارغا اوز كىرەكن توسىندە آلادى. لول ۲۸ دېس: ئ، ب، پ، ت، ج، چ، خ، د، ر، ز، ر، ش، ص، ط، غ، ف، ق، ك، گ، ك، ل، ن، و، ۇ، ھ، ى. بىراق، ا. ب. مرزانيك آيتقانچە بېسەوى داوستى، لول جىشەى داوستى، ايكەوى جارطى داوستى.

ايمس. بەلكە ۲۸ دە جارتى داوستى. چونكى
 عرب حرفلارى كىرەك تورك سوزى، كىرەك
 عرب سوزى بولسۇن ھېچ قايسىنىڭ باسندا
 اورسدارك داوستىز دېسدارى صقلىدى
 «ب، ض، ث، ر، ...» بولوب اوقىلمايدى
 بەلكە، سوز باسندا كىلگەنە بارلىقىدا اوستىنە
 كىچىكتى «د» (واو بىلگىسى) قوبىلوب
 «ب، ت، و، ي، ...» سورتىنە اوقىلادى. اورس-
 داردك «СТЕПАНЪ» دىگەن آتۇن قازاقچا
 «ستەپان» دىب جازب كورسەتلىسە ھەر جازو
 نانېغان قازاق-آلدېنا بر «د» دېسىنك كىرەك
 ايكەن سۆزلەپكە. مونا سول جارتى داوستى
 ۲۸ دېسىنك اچىندا ايكىنچى بر دېسقا قوشلوب
 داوستىغە ايتالانتىداری دورىنە بولادى.
 اوچەوى طوقى داوستى، برەوى فىقە. طوقى
 داوستى دېسىنك برى «آ» بولادى. مونه
 «آ» دېسىن صرطان قازاغاندە كوب كسى
 جالغىز دېس دېپ توستىدە. اما اول اصلە
 «ئۇ» دىگەن ايكى دېسىدان جاسالغان. يعنى
 بر «د» دېسىن ايكىنچى «ا» دېسى قوشلوب
 داوستى بولغان. «آ» نك اوستىدە گى منا
 «آ» بىلگى جازوگە جىكل ھم كىلىستى
 بولسۇن اوچون چەنە آلدىنداغى جازلانغان
 بر «د» نك بار ايكەن بىلدرو اوچون قوبلادى.
 بول سر عرب حرفلرى يەنە طاننى آدمىلارغە
 جاسىرىق بولماسا كىرەك. اوگگە دېسدارە
 «آ» صقلىدى «با، نا، جا، غا» دىب «د» نى

داوستى قىلادى. سول «او» داغى «و»،
 «ئى» داغى «ى» ايكىنچى بر دېسقا قوشلما
 آلدىنقى جاغىنان برىر دېس كىلىسە تورك
 سوزدەندە (قازاق سوزلەدە) ھەر وقت داوستى
 بولوب اوقىلادى: «بو، نو، ئو، يو، وو، ئى،
 ى، وى، ئى» صقلىدى دورىنچىسى اوزى
 اىبرگەن دېستى اوستى كورگەزە توغن «و»
 ھا رىسمەدر. بو حرف ھەر وقت دېسدارى
 اوستى قلوب قىسقاچاغانا سوزادى: «بە، جە،
 ئە، رە، ...» صقلىدى. سوندىدان اورسدارك
 كىچىكدىكىن كىل توغن «د» دېسىн а у
 «д» دېسىн о б я ю دىب دورىن نىسوردە
 جازوون آورسناوچىلار اوچون بزدەگى ايكى
 تولى «ى، ي» مېن دورىن تولى بوغان
 دېسدارىنك «آ، ا، د، ھ» بولوب جازولاندى
 ھىچدە قىيىنچىق بولماسا كىرەك. چونكى
 موند ايقاننا اوزگەلك اورسلارك باس ھم
 اورنا حرفلەندەدە بار.

(صوگى بار)

اوج سۆال طورالى كىچىككە ئەگىشكەمە

دنىادىن خبرى بولغان ار كىم آق بلە توغن
 چىغار: بو صوگى جلدردا مسلماندارغە جاوا
 باستانغان بەلەلىرگە آدم چىداي توغن بولمادى.
 بوئون دىنيا مسلمان قىيىنچىلدا قالدى. اوككە
 ھەر آرتقانداي جواندا چىكشكىردى، چىكشكىلەر
 اوزالدى. مسلمان پادىشاھلارنىڭ كۆپى بىتدى.

دورطىڭ اونىر چولپانوسى، انگىرى چورو-
وينە برنجى كىسىل ايكىتى آقنى كورنې
طورغوى.

ايندى، كۈچەلىلىرگە آتلاپتون سوزم بول:
سېندىردە قانچا قورغاب سۈيلىگىنەمىن دورس
آبطو كىرىك. كۈچەلىلىككەڭ بورتى كوتى
جوق. ايندى مالدۇڭ طوفومنان آيراب قالماي
تەور كون ايلتولۇر كىدى اويلاولار كىرىك.
(مالدۇڭ سانى آزايفانەمىن باغاسن كىمىتەسكە)
مونڭ جەينان وقتم بولسا جامام كىلىگىنەنچە
طاغىدا جازب فارارمىن.

قوز اغار جاسطابايف

دورس ايمىس جىرى بولسا بلىگىندىر جازار
ناعى گورىف ايلتەمىن فارا چىكىن رىتمىن
جىر كىستىر ب آلدېب آيپالمايەن جەنەدە
آطراو ايلنەدە فاللا صالب اوطر دىب آيپالمايە-
من. بىلايفى ايلدىر كىڭ جىيىلب، جىيىلب فاللا
بولاب اوطر ووى كىرىك. فارا چىكىن رىتمىن
۱۵ دېسەتەنەدەن جىر كىستىر ب آلو بر سوز،
تىك فاللا بولاب اوطر و بر سوز بلىگىندىر
آيرالماي ايكيون آراستىراي.

آل ايندى، اوصىنداي جىرى ناچارلقدان
آمالسىز كۈچەلىلىككە فاللاطندار بولماسا.
جىبرى تەور ايرىدۇڭ اوطر ب قالغاننان باسقا
قوز جوق. كۈچەلىلىكى قانچا ماقطانغانمىن.

برغمە قوزغا-الالىق!

(باسى ۶ نەچە سان)

بول (۶) نى دېسى جىڭچە قىلا طومون
بىلگى دېسى. أما (ط، ص، ش، ژ، ف،)
دېسدارن بولار عرب، فارسى وباسقا

(ا. ب) ۲۸ دېسى بولايچا سانايدي:
آ، اب، پ، ه، ج، چ، د، ز، ر، س، غ، ق،
ك، گ، ك، ل، ن، و، ث، ي، پ، يە، ه، ع.

بو جىردىن اوچىب كىتچى سەولم جلققا
بارب فون نەزىككەنە بىر بوطاققا
آچىندىر سوبىل اوغان مېڭا مەيم
ايلجىرتەي كوگىلن قاننا قانبا

جوز قوگىل داوسكىدى اورتە افزىگن
سوكىندىر جاسطالماستىن اول نوسىگن
اوين آل، بوين بالقى سوبىدر مېنى
قالسىن اول اويلايالى اوز ايسەين

دېسندەغى باسقالمىلارنىڭ بىلگىسى: (سويلدىم)
 دېگىنە (و) دېسى مىلىق. اوند اوز جەينە
 جازلادى. (سوزەك) دېگىن سوزە موند
 اولكۈن جازلسادا جىكە اوقلادى دېگىندە
 اوستنە (ۋ) جازلادى.

ايندى مېن، (ا.ب.) نىڭ دېس سانغاندا.
 اغى جاڭلىدارن كورسيتەين. اول (ۋ) دېسن
 اورسچا (۷) دېب قارايدى. جوق مرزا (ۋ)
 ھىچ وقتدا (۷) بولماس. بەلكە ار زامان (B)
 اورنىنا تورب، ۋولس، ۋارشاۋ، ۋاگون
 صقلىدى سوز دېرە جازلاچاق. اول جەنە (۵)
 دېسن (يە) دېب قارايدى. اودا يە ايمىس،
 بىزچە (ئە) گە جاقن جورىدى. جەنە (ى) دى
 (bi) دېب قارايدى. بول دېس قازاق سوزنە
 تېدى جوق. ھىم صوصقلىدى (0) دا بىزدىڭ (آ)
 مېنىن (او) آراسىنان چىپا تىن بىر دېس بول.
 قاندىقان اونىدا (آ) يەكە (او) مېن چاچاس.
 تروغا اورن بولماسا كىرىك. (ا.ب.) نىڭ
 اوز تىلەمدە بولغان ص، ط، ش، ف، ژ حرفلارن

كىرىكسىنىيۈگە حق بولغان صقلىدى عربىڭ
 اوز تىلەمدە بولماغان قاي بىر حرفلارنىن
 قول سىلىيۈگە بىزدىكە حق بولغاندىن اونىڭ
 آيپقانچا ۴۲ ايمىس. ۲۸ دېسنىڭ قابىلدانۇ
 وندا ھىچ داۋ بولماسا كىرىك.

ئەلى اونىڭ بىر قىزى سوزى جەنە بار:
 مېنىڭ بول سوز دېرىمە قارىسى توسكىن
 آدم بولسا سوزن صرف، نحو مېن اثبات
 ايتىن! دېب قورقۇپ قويادى. آپرماۋ!
 جاڭاڭا چىپ جىسىردى جاسىر ب جاسىر
 قان بىدايچىقدان «ماغان اوصى اىگىن نىن نان
 چىسرى بىر!» دېب بىرىيۈگە آيپىۋى قانداي
 كۈلكى بولسا، سوز بولب اويىباغان
 دېسدارنىڭ قالاي بولۇون صرف، نحو مېن
 اثبات ايتلۇن سوراۋ سونچا كۈلگى ايمىسبە?
 جامان چاقسى بولسا قازاقچا مايداندا
 بىرىچە كىتاب چاچقاندا اولارغا موبىن بورماۋ
 اورنىدى بولماس. باسساب سول مايدانداغى
 كىتابلاردى كوز دىن اوتكۇر ب كىمىگى بولسا

بىخىتىز صلو

نە ايكىن صلو قىزدىڭ نوسن آلمان
 ئەلسىز قىب نەنىدەگى كوچىن آلمان
 موڭايب اوپر جالغىز نوسى جابىق
 قولىنا تىگەين دىب اسن آلمان

بىچارا اويىقا باققان قاراب جىرگە
 توسكىندە قوپىلاپاس قايى جىرگە
 دېگىندە اويى مېنىن اى خدايم
 بونىنگە مېن باغوسىڭ كۈنن بىرمە

جانداردى كۆپەيتكىچە، مەكتەپ، مەدرىسە سال-
مىروب آق بىن فاراننىڭ ئايرىلىقى، كىلەسى كۈن
جورۇققا چول باستارلىق بىلدى، چن آدمادار
كۆپەيتەيك.

سول مولدالار، صوفىلار، مەكە بارام دىب
چورتان چلو جىناوچى ھاجىكەلىر آق، طازا
مىسلمان بولسا، پىغمىردىڭ وارنلرمز دىگىنى راس
بولسا نىگە پىغمىردىڭ قىلغان قىلمىدى! پىغمىر،
مولادى كىسنىڭ موينىنا چوڭ بوببا؟ بىر يودىڭ
اواگىن آڭىد كىسبىز جاطىبا؟ پىغمىر،
پىغمىر باقى مىنىن صوغىداردا بولب تىسن
صىدرطقان جوقىدى؟ اوز قولىمىن نگو نىگى
كۈنى تىنى آدمادار كىسبە قىزىدىغان
جوقىدى؟ مەكە، فاراننىڭ ايشان-صوفى-
لارى، موللالارى، شەكرىدىرى!

انصافى قىلب، اوصونداى اورنسىز چىب

جانقان صدقەلاردى جىناط اوقو، بىلم چولدى
چومصايىق. اوصى ايسكە آلاطين نەرسەلىرىڭ
جورۇلدى ناداندىن چىقارب، چارقا آياق
باصدرو ار قايسىڭىزدىڭ موينىنا قىزى ايكىن
آنىق بىلىڭىز

اسرىسە اكمىدىر، جورۇايسى مرزالار!
سزدر مالىڭىز مىنىن نلىڭىز مىنىن جورۇلدى
چاقىلىققا باصداماساڭىز اس بولمايدى. توپ
طوطقا سزىڭىز قولىدا. مەكتەپ مەدرىسە كۆپەيتىپ
جورۇلدى آغارطوغا سزىدىر كىرىسكىزىدىر،
قوز كۆڭل كوزى آچىق بولغان مىنىن قولى
قىققا آدمادارنىڭ اولاي ايتەك، بولاي-ايتەك
دىگەنى مىنىن اس بىتەيدى. آچاسىز ھىچ
نەرسە بولماى توغنى بىلگىلىغى.

حبيب الله يىكارف

بىرگە قوزغىلالق!

پىروغراملارن قبول قىلۇپ، تىك سول جۈنەگى
كىتابلاردى قىزاق تلىندە مەكتەپ كىتابلىرى
چىقارمىكەن؟ دىب. كۆپ كىچىككەندە
چوق ئاق سول اوبلاغانىچا تانار الفبالارنىڭ
چولچا قىزاق تلىندە الفبا وياىقى كىتابلار
مايدانقەدە قىيا ياستاھى. بول كىتابلار
مايدانقە كىچىككەسىز تىسىز كىلىپ جاتقاندا،
ايسكە روس چانقان اوقو طوراسىدە «آى قاپ»
دىگەن بىر ھەتتە «ا. بىب» قولى مىنىن چانقان

«آى قاپ» زور ئاق چارقە چىققاننىڭ بىرى
فاراي اونىدا بىر ھالاي سوز، بىر طالاي اوى
چازلا كىلدى بىراق، اوندان اوى، سوز-
دەردىڭ كۆپى چارۋاچلىق جاينى بولدى. اوقو،
اوقنو طوراسىدە بۈگۈنگە چە (خداى بلەدى)
سوز چىققان چوق چىقار. سونىن قىلان مىن
اوبلاوچىدىم: «بۇ طورادە قىزاق بىلمىدىلەرى
نىگە كىچىككەسىدى؟ ئىلدە اوصى تانارلاردىڭ
باستاقى دورت چىقى جاڭا مەكتەپلەرنىڭ باراق

«جازو تىرتىپ»
بىراق، او
چانداماسىنى
ماناغى جازو
چىل اوقوما
ولماون آيتى
چىلدادا جاز
سويلەپ: «ق
كۈنگى اوق
آيتايىمىن.
چىرغالاغى
بىلوگە كىتىك
دىب اوزىنا
نوفىل سەكر
يۈنىقورۇنسىن
زماندارن
قاراۋىن مىس
آرى كىتىس
تۈسندە تىر
قازاقچا «تۈ
مىن
اوبىلاغم
چۈنگە سالو
بىر تانار بول
اينىگىنى كى
عرب ھىرقى
آمالسىزغا»

كورسەتۈرگىزىڭ. اولاردى ايلەمەي سوز
سويلەپچى ادامنىڭ سوزى، اول كىتابلار
چاغىداغى ادامدار قاسنىدە ايلەنەيىس مەنە
سەننىڭ اوچون بىرگە قىمىلداق، بىرگە قوزغالاق!

شە زەمان چىنەن.

قىل خىسراستىدا

مەلىم م. مالىدىيافى مرزا «آي قاپ» ژور-
نالىنىڭ دورىنچى سانىدا تۈرك تىلى خىسراستىدا
سوز ئاچىپ بىر ئۆز سويلەگىنىڭ سۆڭىدا اوصى
تومىتىدىگى اوچ تىلنى سۆزلىگە جىواب
خورايدى. ئۇر كىم اوز اويىن سويلەيدە
اختىيارلى بولغاندىن مەندە تىل خىسراستىدا
اوز اويىدى آيتىپچى بولام. سۆزلىرى:
(۱) قازاندارى آغارطو اوچون ئوغاى گازىت،
ژورنالدارى جەرىمە؟ اولارغا قازاق كوچىچى-
لىكى توسۇنمە؟

(۲) قازاق بالالارى ئوغاى مەكتەپلىرىدە اوقولا

توغىن كىتابلار مەنىن اوقتولايىق بولامە؟ يەكە،
قازاق تىلىن تۈزۈ جازىلان كىتابلار فايدالىما؟
(۳) تۈرك طوقمىدارى تۈركى تىلدە گازىت،
كىتاب جازىساق بىر بىرەزدىن آلداب كىتە سىز بە؟
(۱) خورلارغا جىواب: قازانلاردى آغارطو اوچون
ايڭ كىرىگى، ئوغاى قازانداستارمىزنىڭ خالەز
گازىت، ژورنالدارى ايلەيىس. اوصى كۈندە
«تاتار ادەبىياتى»، «تاتار مطبوعاتى» دىپ
آمالغان تاتار مطبوعاتىدا آشنا بولۇپ، تاتار
تىلىن ئاق اوزمىزنىڭ آنا تىلدە بىلو تىيىس
دىپ بىلىم. سىبى: اوصى جىلداردا تاتار قازى
داستارمىزنىڭ مطبوعاتى وادەبىياتى ئەدەبى-
كەكەيىپ، تىلدىرى جاقسى غانا تۈزىاب دىلمى،
فىنى ادەبى كۈپ كىتابلار مايدانغا قويىلىپ جاطر.
ئۆزىگە بىزدىڭ قازاق جورطى خورلاردان نىي
فايدالانو تىيىس قازاق تىلى استەلب جۈندىلىپ
جازوچىلارى، آندارى (شاعىرلارى) بولغانچا
ئوغاى قازانداستارمىزنىڭ ئۆزىلىپ بىرگىن جىمەسىن
جى خىسراستىدا بولمايما؟ قازاق كوچىچىلىكى

اوپ جالەن جورىگىنە اورناغانداي

اجىنىن موڭىن آيىطب زارلاغانداي

بوگىمەي اوزىن كىرەك جول بىرگىندە

«آشچى جاس قازا كوزدىن پارلاغانداي

آينالغان سارغىل تۈسكە بىتەڭ آغى

خورالدا قالغان كىيىپ ايكى جاقى

لەندە قايى خىشوت بولغان ضابى

غەردىڭ اويناب كۆلۈر غەزىن جاقى

باشتابقى كىزىدە تۈسبەسەدە - اوقى - اوقى
 آفرىنداب تۈسەردىمىز. نەغلىسادا بىزدىكى قازاق
 تاتار ادىبانىنە نىق جاقىندا تۈيىس. اوتان قانچو
 لايىق بولماسا كىرەك
 (۲) گە جاۋاب: قازاق تىلىدا تۈزۈ جازالغان
 بالالارغا اوقىتارلىق كىتاب بولسا ارنىنە سول كىتاب.
 مەن اوقىتۇ تۈيىس دىيىپ بىلەمىز. بىراق، اوقى،
 اوقىتۇ اسىندە كىتابىدەن بورىن اوقىتۇچىلاردى
 اۆزى اۆگىرىك چىقار. اگەردە قازاقنىڭ اۆزىنەن
 جاقىسى اوقىتۇچىلارى بولسا اولار قانداي كىتاب.
 مەن بولسادا اوقىتا آلار ھەم اصول تەلىمگە
 موافىق كىتابىدى اۆزىدىرى طابار. تاتار قازاق.
 مەستارمىزنىڭ مەكتەپلەرىندە اوقىلغان درس كىتابى.
 رىنەن بىزگە ئەل موڭىش بولا طوغىن مېزىك
 جىتىكىن جوق.

(۳) گە جاۋاب: تورلى تىلدە گەزىت، كىتاب
 جازو مەن بىر بىرمىزدىن آلتىناب كىتەب سىز.
 (ناق اوصى كۈنپە پىر شىۋەدە جازو مەكىن
 ايمىسقىي) قايتا جاقىندىمىز آرطار تاتار شىۋە.

سەن قازاق، باشقىرد تۈسەن، تۈسەن گە طىراس.
 بو سۆڭىقلەردىكى شىۋە سەن اۆلگىلەردە چىت
 كورىمىس. سۈيىپ تۈرك جورطىنىڭ اۆزى اۆ
 روى بىرىنىڭ تىلى، شىۋە سەن تۈسەن، سۈنەن
 سۆڭى اورتاق (عمومى) بىر تىلنىڭ جارق ايتىپ
 دىناغە چىقا كېلۈن اومت قىلۇغا بولادى بىراق
 بول تىزى بولار دىيىپ ايتۇ قىيىن. تىلمىزنىڭ
 ادىبانغا جەرى تۈغىنىدىن كورىمىتۇگە، ئەلى
 بىزدىكى آرامىزدان پۈشكىن. لېرمۈننىڭ چىقان
 جوق. عىياش اسحاقى عبداللا توقايقلارمىزدا
 كۈرىنەيدى

بو دورادا آيتاتىن سوز، اويىقا كېلىگەن
 فېكىرلەر جەنە بولسادا، ژورنالدىكى كۆپ اۆزىن
 آلار دىيىپ سوزمىدى اوصى مەن بىرەم.
 محمدەلى ايسەن گېلىدىن

مەڭگىگە تىلەمىدەي كۆڭلى اۋاگىن

كۆڭە بولب جاسىدى اۋىلى اۋدا سەنگىن

دىنيانىڭ قىزغىنان اۋىتى اۋىز

كىلىسەدە بوگىن اۋىل جاتى كۈنگىن

دېمى آلار اۋىر اۋىر كۈركىك كىرەب

فەسقا تىل قايدان آيتىش بىرەن بىلۇب

موڭى كۈز، زارلى جۈزىن كۈرگىن چاندا

كېتەدى چىدايلىق كۆڭل اۋىر

جلای - جلای کینه پیره دی، «آه، آه» مینن
 محنت اچنده عهرون کیچره دی کیا «اوی
 آناڭ... طوقومکندی» سوگوب، اوروب
 صوغوب جبر - جفا کورسه نه دی اورنسر سوگو،
 صوغودان نکاحلری بوزلوپ بالالربنڭ حرام
 زاده بولولارینه سبب بولادی
 اوصندای عرف عادتیزدی «آی قاپ»

ژورنال آرفلی اورناغه سالودی کوکلم نلهدی.
 گازیت، ژورنال آینه سیکلدی؛ آینه دن اوز -
 مزدڭ کهی برکیلسپه گان عادتیزدی کورسه
 آیناغه اوکپه لب جورمه یڭ. اورسلردڭ بر
 مقالی بار «کهیلڭ فیضی بولسه آینانی سوکپه»
 (нечего зеркало пенять коли рожа крива)
 دیگهن.
 چالغیای باغشانی اوغلی.

«آی قاپ» دڭ ۴-۵ نومرلارنده ا. ب.
 قازاچه جازوغه ترتیب کورساتوب اوفوچیلردڭ
 صینه سالغان؛ کوچیلک اونانسه سول ترتیب
 مینین الفبا باسترماچی ایکن. جازودی ترتیبکه
 سالودیگان اوڭای اییمیس. «اوفوچیلر صناسن»
 دیگانکه هرکم باسنه کیلگانن جازا توغن
 بولسه هیچ وقتنه اویدی بر جیرکه قوروطوب
 بولمایدی بول طورالی صناوچیلارده بابقاب
 جازازغه کیرهڭ. هرکم نڭ ازینه نوسوب قوغان

- اویزینگان بر اسی بولادی، سول اسن اول
 باسقلاردان آرطفراف بلهدی. اگر - اوفو
 اوفتودی ماشقداپ، اول اوفوتودڭ هم اوفتقان
 نرسه لرینڭ اصل ترتیبین، توب نیگزین آتی
 بلهتن کسی لهر جازو حقینده اوز فکرلارن
 توسنوکنی ایتوب جازسه صناوچی دیب
 سولاردی آیتوغه جارایدی قور چالا - جارپی
 ایستکلن یاکی اوزینڭ کوزی اویزینگانان
 باسقلانڭ باریده تیرس دیب بلوچیلر صناوچون

چین استهب کیلگهن استهرکڭ شریعت که،
 زاکونقه خلاف ایکنه کی ئه بدنه سیزلیدی.
 بونان بولای اوزلیدی جیرک بولماسه اورنسر
 جیرکده جفا سافده آیاغکنان نیسنه جفلارمز.
 ئولمز - ئه سین ئه بکن بوزلقان ایکنه
 سن، تپ تهور جکت ایدڭ بویتوب کینکده
 ناغلانانڭ ئه لگی آیتقاندارمڭ بولیده
 ئه نیمه ین ایکنه توسنهی اوطر ایکنه نسکوه!

مینکده بارنڭ جیر آلم کیلهدی! براق که کند
 رقی کیلمهی طور. طاغی بر ۴-۵ جل صبر
 اینساجی، صوصوڭ برگوب آلامز.
 چوطای - جوق، ایندی سینی مینین برگب
 ایدڭ رهن کیلنره آلماسن. سین جلینه
 جیردن پهلین مڭ صوم فایده کلوب طورسڭ،
 ۴-۵ جلده جیردن آلان آفچهڭ مینین پهلین
 جوز دیسه نینه جیر صانوب آلا توغنلرڭ

بولسە برەتونىڭ طوقسان طوغز تەرتىپ كەدە
طابان طوقتانو قىيۇن.

«آي قاپ» دىڭ نەچى نومۇرىدە ش. جياشى
دىگان كىسى. ب. دىڭ جازو تەرتىپى تەدى
باسقە چا تۇسنگان، دورس آيتقانە تۇسنگەن.
اول كىسى نىڭ جازغانى ۷ نەچى نومۇردە تەم بولما.
سادە سۇنداقى جازغانلار يىنان. آق بول
مىللەگە نەچە فاراوى بايقالدى. بول كىسى
ب. دىڭ جازو تەرتىپىنىڭ دورس - تەرسى
اوز آلدىنە نىكسارودىن بورون نوغايلاردىڭ
الفا جازو چىلار يىنان باسقە چول از دىگانى
اوپون فاقدى رەجىگان. ب. نوغاى
جازو چىلار نى جازقاغاندىن ايمىس، فازاق
تلىدە قانچە دېس بولسە سۇنچە بىلگى كور.
كورسەتوب، آرتق حەرفداردى كىمىگان.
سۇنى مەنىن قىزاقچە جازو. اوفۇدى اوڭايلان.
قان. سىناوچىدە اوصى آراسىن كوز دېرگە
كىرەك ايدى. ب. دىڭ بول كورسەتكەن
اڭا تەرتىپ نوغايلاردىڭ «اصول جەنەدە»

سېدە جاڭا تەرتىپ دىگان سوز، اېكاوينىڭ
كوز دىگان مقصودى بىر. فازاقنىڭ اوقوغا.
دارى فازاق بالالار يىن اوز تلىدە اوبرىتو
اوپون جىڭلىكتى باسقە رىت مەنىن طابىسە
نوغاي جازو چىلارى اوپەلەرىمىگان؟
جياشى دىڭ، بول كۆنگى فولدان بولور.
غان نوغاي الفبالارنىڭ كىمچىلىگى جوق،
سۇنىڭ اوپون اوغان فارى كىلگان جان
جوق، دىيۇدە خطا. اصول جەدىد يەنى
Звуковой методى مەنىن اوفىتو نوغايلا
آراسىنە كۆرگەنە كۆب زمان اوتكان جوق.
نەو، سۇنى كىتابلارى سۇڭى بىر ايكى جىلدىڭ
اچىدە غەنە كۆرىنە باستادى نوغاي سوزلەندە
بەزى دىسدار دىڭ اوزىنە آرنانغان بىلگى لىرى
جوق ايكى مەلۇم. بىز اوز اسمزدى باسقارال
لق. حاضرىكى الفبالار يىن، اوفىو كىتابلار ن
تەرتىپىز كورۇچىلەر نوغايلاردىڭ اوز آراسىنە
جوق ايمىس، بىر. مىثلا قىزاندە. اوچىتىل
ابوالخانى قىزارغان «اصول جەدىدە» فارىسى

چۇطاي - توكلە، خەدايدىن بورون جانمىزدى
سەن آلا آلماسىڭ.
ح. لىكارىف.

دى بىلەن، كە اول وقتە جەيىن بىز دەورگە جەتە
رلىك جىز قالماي توغىن اوزمىز بىلەمىز. ئەلگە
ماغان كىرگەن طاقاننىڭ دىب اوطار ايدىڭ،
۵ جىلدىن سۇڭ كىرىس، طاقىي توغىن زىكۇن
چىقارمىكەن؟ چارار خوش سىناوچۇر؛ ھە كەڭ
اوز بىلىمى اوزىنە.

مۇمىل - طوقتە بەلەم كورمىگەنكىدى
كورسەتورمىن.

عربچه - فارسی چه اوقومافچی بولسه قازاق
القباسنداغی جوق ۵-۱۰ حرفدی ایکی-اوچ
ساباقده اویرینوب بلوگه بولادی. جنده ۳-۴
جلدای بیلگی ترتیبده قازاقچه اوقوب-جازوب
اویرینگان صوڭک الیگی صوڭونان طانش بولغان
جاڭا حرفلاردی قازاق تلندیگی سوزلارگه
نورنغیدای قاتناستیرمایدی.

۱. ب. دڭ جازو ترتیبین اوناتقانمان باسقه
قوصاریم مناو: قازاق القباسینه «ق» مینن
«ح» ده کرسه ایکن دیهن. طازه قازاق سوزنه
بولماساده قازاق قلینه کرگین عرب، فارسی
سوزلارنده هم «اخذ، محمدجان، فضل...»
دیگان سیکلیدی قازاق آطدارنده بول ایکی
حرف «کوب اوچرایدی. «ف» من «ح»
القیاقه کرگان مینن جازو ترتیبینه قیونچیلیق
کیلنرمایدی. ایستلوندده، جاز ولوینداده
بولاردان آیره آلماستای اویقاس همدار جوق.
جازو ترتیبی هقنده اوقوغاندار (أسریسه
هعلملار) جاباندای تیزرهك فکزلارن

مینن بورونده آزاراق طانستعم بار. دورس،
تورك بالاسی ایکنن-راس، بیریکه برلیکنه
ایکایک راس. براق جیکلدوک اوچون القبانڭ
بر نیچه حرفن اوزگه رتومن تورك قومیندن
چقوب فالامز به؟ اونان دین - دنیاغه فاراسیز
اوزگیریمه؟ قایتا فالڭ تورك طوقومیڭ
بر طارای بولغان قازاق جورطی اوزیڭ
طوقومداستارینان کیون قالماسقه طریسوب،
اولار مینن آیغن نیڭ باصوغه تاغیده تونه رهك
جول طابوب اولگیری اومطولغانی قوانچ
ایمه سبه؟ بورنغیدای کیمه چلگمزدی کورمه ی،
خطامزدی نوزیمه ی، فور «بزه تورك بالاسمز»
دیپ آتانڭ آر واغینه سوبانومن حاضرگی هنر-بلم
نڭ نوزماننڭ بايگیگه فوصولا آلامز به؟ اگر جازو
ترتیبی ۱. ب. دڭ کورساتوونچه بولسه تورك،
تاتار، عرب، فارسی جازولارن اوقوغه بولمایمه؟
ابتدائی مکتبده چیت تلدیر اوزیه اوقولما-
یدی؛ قزاقچه ابتدائی مکتبیدی بترگن شا کرد
نوغایلاردڭ اورتا مکتب ارینه توسبه کچی یا که

فرمانقه بایلارده جور مالن صایلاب

پچاقن صویوچی جور اونیکر قایراب

اویسلرگا ایت آصلقمان قیدیرسب

جور جب مینن کیمیرلیر جور بیلن بایلاب

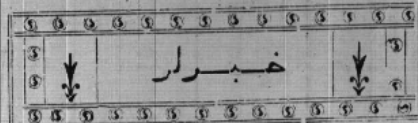
مایلان صولو قزدار چاچن طازاب

چاغلوب ییتدیرینه اوقا دالاب

اویلابدی آویل، آویل قیدیر ساقدید

آط نسه قویلارینه خدای قالاب

بلىرسە ايكان. اونا باغلاندىرى سېىن كورسە. خط مېنىن اونا تاقاندىن بلىرسە، «آي قاپ»
تب، اونا تاقاندىرى، قوصارى بولماسەدە، آچى اولاردىڭ كىلار ايكانىن باصوب طورار ايدى.
آزىماط آلاچ اوغلى

آطافلى، جاس باي لىمزدان اولى جوز ايسا. اويندە غ. دومانڭ چلىنى آطاقتى آدۋافات
نقول حاجى ماماننىڭ جماعتى عزىزە بەكە بىيل ايون آيندە دنبادان قايطوب ايدى؛
سول مرحومەنڭ روجىنە باعستاب «مدرسە عا. لىبە» دەگى قزاق شا كىرلەرنىڭ ايگى نىتلەرىنە
جەبرگان ايسانقول حاجىنىڭ جىيرما نورت صوم سېكسان بېس تىنى قولمىزغە تىدى. الله تعالى
عزىزە خانمىڭ ايماننى سلامت ايتوب آرطىدا قالقان كىعداي ايسانقول حاجى مېنىن بالالەرىنە
اوزون عمر، كىتەس دولت بېرسون!
* اوصى آوغوست آي نڭ ۷ نچى كوفى ابرنە. نڭى ساعت ۱۰ دە آوفا شەرنە گىنرال شىخەلى

اويندە غ. دومانڭ چلىنى آطاقتى آدۋافات
على اصغر مىرزا مىر حيدر اوغلى صرطلاتنى
اوزىنىڭ قاين آغاسى داود شىخەلى اوغلى
چاسى اچوب اوپرغاندا «آلپى آطار» دان
آطوب اولتىردى.
بول قايغولى واقىعە طوراسىندا ھەر تورلى
سوزلەر كوب: داود شىخەلى اوغلىنىڭ اسلىدىوا.
تىلگە بىرگان جواپىندا «آلپى آطار» دڭ
جاساوينىڭ بارىن، جوغىن شاراب اوپرغاندا
خطادان آطلوب كىتوب صرطلاتقا نققە تىدى دېگان.
ھەر نچكە داود شىخەلى اوغلى قولقە آلتقان
مرحوم خلى اصغر مىرزا اوفا گوپىرناسىڭ
آطاقتى دوارانلەرىنىڭ بىرەوى دىپ ھساب

چالاقى كىلەنچىك دە ھوغان نالەدىب

اورانغان كۆمس اوفا ھوغان ساندىب

كۆڭلى مولدانىڭ دە ھووانچەدە

نېرى آلپ بۇرۇنناناق جۇرگان داندىب

قولنە بالالەر جۇر قولاق آلپ

قاچاننان كېلە جۇلطان بۇدە قالپ

جۇلغۇب مېرىنە بىرى بوز بالالەر

شادلىق مېن سويلەسەدە طورا قىبالپ

«اكرىم ھاجى»

كېرەك بەيدى. ا. ب. افندىنىڭ جالغىز قاز
 دېلىگان مەن جاز بولما؟ دېگەننى سىياقتى آلدى
 مېلىئوندىن آرتۇق قازاق خلقى اوچون بىر گازىتە
 مەن بىر ژورنال چىققان مەن خەلقنىڭ مەقسىتى
 باقمىدىغۇي. سۈندەدە ھىواداڭى قازغە قاراپ
 قولىڭداڭى طورغايدى اوچما! دېگەن سىياقتى
 كۆپ ژورنال، كۆپ غەزىتەگە دەپنە مەن
 قولىڭداڭى بىكى قوسمىدى اوچمايىق، چامادىن
 كېلىگەنچە ايل، جورۇت بولۇپ، جېم، جېل بىرۈپ
 دوام اينۇنە اجتھاد قىلايىق. «كۆپ تۈكرەسە
 كۈل بولادى» دېگەنقۇي.

قاندائىغە خەلق بولسا دەپمىلى، مەلىكىتى.
 مەلىكى چىققان گازىتى و ژورنالدارى مەن،
 ادبىياتى مەن اولچەنەدى. قىزى جورۇت بولمىدى
 بولسە اول مەرتەپىدىن چىققان گازىتەدە
 كۆپ بولادى. نادان خەلق دەپمىلى بولمايدى.
 ايندى قازاق قىزغىن خەلق دەپمىلى، كىرەك ۈگە
 بولدىغۇي. قاچانغە چىيىن كىيىز اوپىلارمىز، مەن
 سارى قەزغە مەن بولۇپ كۈنمىزدى اونكەرمىز.
 آو جورۇت آچايىق كۈنمىزدى! او مەلۇملىق، مەن،
 بىلىمگە!.

مەلىم: ۈلى الله حەلىمى (قوسۇلغان).

شاھ زمان مەزناغە

مرزا! كۈزگۈز چانتاب، چىكە تامىرگۈز
 چىق، آۈزگۈز كۈپىر، تالاسقە كىتەپ باراسىز.
 تالاستان قازاق بالاسى فائىدە ئاۋىپ جورگەن
 جوق. سىر مەن اۋىرۇپ، اۋىلاسۇپ مەن
 مەستەك. قازاق تىلىدەگى دېستاردى كۆپ،
 يا آۈز دېپ كۈرسەتەپ، بۇرچما بىرەپ دېپ
 اۋىرغانم جوق غۇي. مەقسۇد سىز بولۇپ،
 بىز بولۇپ، عەقلىداسۇپ اۋىرۇپ، دېسە بولسا
 ھەرق بىلىگەن، جازۋومىزدى بىر جۈڭگە
 سالماق دېگەن. اۋىسى كۈندە ھەركەم ھەرتۈرگى
 جازۋوب جور؛ بىر جۈن مەن جازلا توغىن
 جازۋوب جوق. جازغانمىزدىڭ خەتتا دۈستۇرى
 آيىرماق املا جوق. اۋىنىڭ جوقىدىڭى قازاق
 تىلىدەگى دېستارغە آچىپ آرتاغان ھەرلىر جوق.

بىرسوزدى بىكى كىسى. بىكى تۈرلى جازادى.
 خەتتە بىر كىسىنىڭ اۋىزىدە بىر سوزدى بىكى
 تۈرلى جازادى، مەنلا: سۈزدە «اۋىزەن - ئۈزەن»
 بىكى تۈر مەن جازۋوب كۈرسەتەپ؛ سۈزنىڭ
 بىكى تۈر مەن جازغانچە بىراق تۈر دۈستۇر
 كىسۇپ آيتساق بولمايمىز. سۈزنىڭ جازغان
 سۈزنىڭ بايقايمىز: قازاقنىڭ تىلىدە نېچە ھەم
 تىلىدە دېستار بار بىكەن دېپ ھېچ ۈقتە
 اۋىلانماپ قاراماغانسىز. اۋىزگەردىڭ قازاق
 تىلىدەگى دېستار تۈراسىدە جازغان اۋىقۇما.
 غانىسىز. دېسە مەن ھەرق بىكەن بىر زاتقە
 سانايسىز. مەن قازاق تىلىدەگى دېستاردى
 آيتام، سۈز ھەرق بىكەن ھەرلىر اۋىپ كىلۇپ
 كۈرسەتەيسىز. سۈزنىڭ قاراۋىزچە: ھەرق بىكەن.

ئە دورىس كېلەن دېستار قازاق تىلىدە بار بولماقچى؛ دورىس كېلەن دېستار تېتى جوق بولماقچى. اولاي بولغاندەك عرب دىك خىرلى قازاققا كېلەن تورغان ۋەتەن قازاقىدە ھېچ بىر دېستار بولماسقە كىرەك غوي. عرب خىرلى بىر بىر قازاق سويلەمەدى دېستار بە؟ بىز اوڭلا- يىمۇ قازاق عرب خىرلى بىر بىر دېستار بە دېستار دېستار دە بولدى دېستار؛ اول دېستارنىڭ عرب خىرلى تۇرۇپ كېلىنىدە بار، كېلەن تىدە بار دېستار؛ بارى تېگىس كېلەن تىدە سېلى: عرب الفباسى قازاققا دېستار آرناب چىقارغان الفبا ئېمەس، عرب تىلىدە آرناب چىقارغان. ھەرقىلىدە تىلىدە كېلىدىغان دېستارنىڭ ئېمە بولە كىدەك بولدى. بىر تىدە بار دېستار، بىر تىدە جوق بولغاندەك.

مىثالا: ث، ح، ذ، ض، ف، ھ دېستار عربى بار، قازاقىدە جوق؛ و (o)، ى (i)، ې (e)، پ (p) دېستار قازاق بار، عربىدە جوق؛ عرب الفبا- سى ئوز دېستارنىڭ آرناب چىقارغان. اولادىڭ دېستارنىڭ آراسىدە «o»، «i»، «e»، «p»؛ ب (b) دېستار بولماسقە، بول دېستارغە تۇرۇپ كېلىن خىرلىك بولماسقە كىرەك سىز قالاي اوڭلايسىز؟ عرب الفباسىدە تۇرۇپ كېلىن خىرلى جوق دېستارنىڭ: تېتى جوق قىلىپ كېرەككە؟ نېگىزەن اوڭلايسىز: تىل خىرلى ئوچون چىقارغان نىسەمە؟ بولماسقە خىرلى تىل ئوچون چىقارغان نىسەمە؟ البتە خىرلى تىل ئوچون چىقارغان نىسەمە اولاي

بولماسقە خىرلى جوق دېستار تىلىدە كېلىدىغان جوق. لىتو ئېمەس، اول دېستار جوق سىزىدەك ئازىدەك ئازىدەك كېرەك. اول جالغىز بىر تىدە ئېمەس ئازىدەك جوق بولغان. ھەرقىلىدە بولماقچى، بىلىكە بولماقچى بىر تىدە ئازىدەك كېلىدىغان. «چ»، «ز»، «پ» اوسىنداي تىل بىر تىل بولماقچى؟

بول اوڭلايسىز نېگىزى خىرلى بولماقچى ئازىدەك كېلىدىغان. قازاق دېستارنىڭ بارىدە جوق داوستى دېستار. اوتىدە قازاق سوزى ئازىدەك دېستار قازاق، ھەرقىلىدە قازاق آرناب؛ مىثالا: «باران» دېگەن قازاقىدە، روسىدە سوز بار (бар)؛ «بور» دېگەن قازاقىدە، روسىدە سوز بار (бор)؛ اوسىنداي «a» «o» دېستارنى روسىدە جوق داوستى دېستار دېستارنىڭ. اولادىڭ «o» «a» دېستارنىڭ بىر تىدەك «o»، «a» دېستارنىڭ ھېچ كېمەك بولماسقە، بىز قالاي جوق داوستى دېستار؟ بول دېستارنى جوق دېستار، قازاق دېستار بولماقچى. «o» دېستار جوق دېستار: «بور» (bor)، «بوز» (boz)، «جول» (jol)، «اول» (ol) مونان باسقۇدە ئازىدەك «o» كېلىن سوزدەك تولوب جاتىر، بولاردى قازاق سوزى ئېمەس كېلىنمە؟ بىز بولاردى قازاق سوزى دېستار، ھەم اولادىڭ ئازىدەك دېستارنىڭ بارىدە قازاق تىلىدە بار دېستار.

«اير» دېگەن سوزدى سىزچە «ئىر» دېيىپ جازو قولايلى بولماق، «كېسەك» دېگەن سوزدى سىزچە «كېسەك» دېيىپ جازو قولايلى بولماق، «كېرەك» سىزچە «كېرەك» دېيىپ جازالماقچى. قايسىسىنى جازو قولايلى ھەم نە اوچۇن قولايلى، سىز آيتىپاسەڭىز مەن آيتالمايمەن. آستىنە بىكى نۇقتە قويۇدى قولايلاغانىم بىرەر ھەي جازوب جورگەنەندىن تەم آلس بولماسون دېگەن ايدى. «ئە» يا «بە» قولايلى - كۆپ اوناتقانى بولسون.

(اخىرى بولماقچى) ا. ب.

«Ы» دېسى جوق دېسىز. آز - آزى (азы)، بار - بارى (бары)، جار - جارى (жары)، يېلىس - يېلىسى (басы). بول سوزدەر قازاق سوزى ايمەسبە؟

«Ә» دېسى قازاقچە «بە» ايمەس «ئە» گە جاقىن دېسىز. مەن قازاق تىلىدە بول دېس قانداق اېكەن بىك جاقىسى ھەم، بىراق عربە نوۋرا كېلە تەن ھەرف بولماغانىكەن «بە» مەن جازالق دېمەن. مەن گورى «ئە» مەن جازو قولايلى دېسەڭىز، اولادىدە جازوب كورەك:

باصقارمەغە كېلىدىغان خىل

ھەمىشە باسقارۇچى!

مەن اوصى خەتتە ژونالگېزىن اورن بېرىڭىز. اوتكەن آغۇست جولىنىڭ ۲۳ - ۲۴ لرى چاماسىدە مەن فاتىمە بىر جەكت كېلۇپ «ارغىز اوبەزىنىڭ، آمانكول ۋولانىڭ قازاقى آيىق - نوپ مەن» دېيىپ اوزىن طانتىدى. اوستىنە گېمنازىيە فورمىسىدا كېيىم، بېياشە اوجىتىل فورمىسىدا بىر كىيىمگەن؟ چاقىسى ۱۸ - ۱۹ چىلارنىڭ چومىشەن صورغانىدە آيتقانى: «۱۹۰۶ نچى چىلى اورىنبورگ گېمنازىيەسىنىڭ ۶ نچى كلاسىدا چاقى بىر آز ۋەت آتۇلغۇنى لىشكۇلغە اوجىتىل بولۇپ طوروب ايتىم - جازغى طورى فرانسىكى ۋېتېرىنارىنىڭ تىنچىتقە كروگە اورون سوراب بىرگەن عىزەم قابۇلدانۇپ، صوغان باروغە دېيىپ ايلەنەن

چاقوب اوز اطم مەن قوصطانايغە كېلىم قوصطانايىن اطم جالداپ تىرۇپىسكى گە كېلە جالقاتقەن جەكت قىزىكە آفچەمدى جوغالتىم. ايندى جانىدە بىر تىيىن دە آفچەم قالمادى. سول سېلى سىزدى ازدەپ كېلۇپ ايدىم آزاراق جاردىم بولماسىمەكەن دېيىپ مەن مەن اولى جېتېسبىنى آتۇرۇپ بېرىپ گە جەردەم. اول اوغۇل باروب قايتا كېلىدى «جېتېسبىنى ھەج نىسە بىرمەدى» دېيىپ بول كېلۋىدە مەن اوبەتە سېدەلى يىمانچالوف اوطار ايدى. مەن اوانان آتۇپ ئەلگى مەكتەپكە اون تەكە آفچە بېرۇپ جەردەم ايرىتەگەن اول جەكت ماغان تەغى كېلىدى. سونداق سويلەگەن سوزمەن مەن: «اورىنبورگ گېمنازىيەسىدە سەن اوقۇپ جورگەندە دېرىكتور كەم ايدى؟»

فابريكانتلىرى آلاز چىقار، نىگە دىسەنە كىز
اولاردىڭ سوزى طىكدامدىراق بولسە كىرەك.
بول كىنگەسلردىڭ كۈبە بوب كىتۈوينە
زور سىب: بىلشغى جىلى آمريكادىغى «فۈسل»
غان تىمىر قازاق آمريكا انتىقاي» دىگەن
پادشالىق بىزدىڭ پادشالىق مىن جاساغان سەودا
وعدەسىن بوزۇپ ايتتى، آمريكا جەودىلرن
روسىيە قول آستىنە كىرگۈزگەن اختيار بىرمەگەن.
صوڭ. بىزدىڭ اوز مەلىكىمىزدەگى اىگۈلگەن
ماقتا اوز كىرەگىزگە جىتپەيدى؛ جىتپەگەن
ماقتاي بىز آمريكادىن آلدروچى ايدىك. ايندى
سەودا وعدەسى بوزلغان صوڭ، جاڭكادىن سەودا

وعدەسى قالاي جاسالوب چىقارى معلومسىز،
قولايلى بولامە بولامەيەم سول آمريكا پاتىسا.
لغىنە سويلەسكەندە طابىنداج سويلەس قىلو
اۋچون اول پادشالىققە ھىچ بىر تۈرلى جۈمەسىز
تۈسپەن چىلىگى كىرەك. مەنە صونىڭ اۋچون
آمريكادىن ماقتا آلدرو اۋرىنىنە اوز ھىرمىزدىن
ماقتاي كۈبەرەك اىگۈگە اجتھاد ايتىسۇب جاطر.
«جىرمىز قولايلىغى، قالا سالونىگە كىرەك»
دىب آداسۇب جىۋرگەن قازاقلار مونىدا
ايسكارو تىيىس. تۈبىندە بىر اسكە جارارلىق
جىرلار ھىچ وقتىدە بۈس قالمايىس.

شاه زمان مرزاغە

(پاسى ۹ نۆمىر ۹۰۰)

سىزدىڭ ايتقاننىڭچە «ژ»، «نى» قازاق
دىبستارى بولماقچى. «ژ» دى قازاق تلىندە
بار دىسەندە، سوزگۈزدى ائىتانىلار اۋچون
«ژورنال» دىگەن سوزدى كۆرسەتەسىز.
بول سوز قازاق سوزى ايمەس، فرانسوز

سوزىغۇى. «ژ» قازاق دىبىس دىسەنە قازاق
سوزىنەن تاۋىپ بىرەرگە كىرەك. ئەگەگۈمە:
قازاق تلىندە قانداق دىبستار بار ھەم اولاردى
قانداق حرفلار مىن جازو تۈۋراسىنە. فرانسوز
دىبستارنى قويا تۈرۈپ، اۋلى اوز تەلەزدەگى

بولماسون كىيىڭدە ھىچ بىر جىرق

مۇرىتىڭدى قۇت تاشتا، قۇيما بورۇپ

كۈرتىسون كۈرتىداغى جاستى بولۇپ

ھىچ وقت كۈيىڭل آچى! اويناب كىلۇپ

مىن جۈرتقە بولاي بولسام جانار ايدىم

ازىناگىن تىقوالقىپك تاغار ايدىم

بولار ايدىم سول وقتىدە مىن قىللى

قوناققە ئۇيىدىن ئۇيىگە جانار ايدىم

دېستارغە خەرق آرئاب، سوزدى بىر جېرگە
 قوياقچى. «ف» دېسى قازاق تىلىدە بار دېسىز.
 دە، قاي سوزدەرگە جازلا تونىن كورسەتپەي،
 آزاراق ادس ايتىپ بولتاروب كېتەسىز. «ف»
 دېسى بار سوزدەر قازاقىدە ايسە بىز كوپ
 بولغاندىن جازوب كورسەتپەيمىن دېسىز.
 ايسە بىز بولسە عبارن جازوغە مەكىن ايمەس،
 بىراق - بىر - ايكەون جازوب كورسەتسەك،
 قازاق تىلىدە «ف» دېسى راس بار ايكەن
 كورەر ايدىك. كورسەتپەي تورغانىك
 كويدىگەن ايمەس، جوقىغان بولار اولاي
 ادس جومىساي تىن بول ءاسىز قازاقىدە
 سابىلاوى ايمەس ايدى، بىراق اوزىككە اونا.
 غانى سول جقار. اوزىككە ايتقان احمىدھادى
 مقصودى كىتابىدە ھىم «توتە اوقو» كىتابىدە
 اوسى ايكى دېستى يا نوغاي، يا قازاق سوز -
 دەرندە بار دىپ كورسەتپەگەنقوى: «ژ» دى
 روس سوزدەرندە جازغان: «ف» دى عرب
 سوزدەرندە جازغان

«ش» (Ш), «چ» (Ч) تۇۋراسىدە سوزم
 بورون ايتىلغان: نە اوچون «ش» دى آلماي
 «چ» دى آلغانىدى يازغانىمىن، سونان باسقە
 ايتارم جوق. قازاقىدە «ش» دېسى بار ھىم
 جالغىز: اوغان «ش» يا «چ» - ايكەونىك
 برەوى آف آلتادى. قايسىسىن آلو قولايلى،
 كويدىك اوناتووى بولسون چانا، چاڭ.
 چاڭقراق، چال، چالا، فانچا، آچچا، قاچاق.
 اوسى سوزدەرەگى «چ» قازاق ايتقاندا
 عبارندەدە بردى ايتىلادى، اوزىككە ايتلانى
 جوق. اولاي بولغانىك: خەرقىدە اوز باسقەلىق
 بولماي عبارى يا «چ» خەرقى تىن جازلادى،
 يا «ش» خەرقى تىن جازلادى؛ برەونە «چ»
 برەونە «ش» جازلاماسە كېرەك.
 «س» تىن «ط» دى قازاق سوزىدە كېرەك
 دېگەنم مانسى مناو: «ز» (З) دېسى قازاقىدە
 برەو بولسە «س» (С) دېسىدە برەو: «د» (Д)
 دېسى قازاقىدە برەو بولسە، «ت» (Т) دېسىدە
 برەو. «ن» دېسى ھىم «Т» دېسى قازاقىدە

بولماس اولك، مېن اولايچە جورەلماسىن
 چالدارغە باسمىدى ايتوب طورالماسىن
 طوغانان طور اويرەنگەن فزىل نلدى
 اولازدىك ايكىفاينە بورالماسىن
 جان جقوب قارا جېرگە كىرمەينچە
 كىيىنگە تېرىلگەن اوزالماسىن
 قازاقىدە تېرىلگەن قازاقىدە
 اوزىككە ايتىلدى كىسى بولالماسىن

باصفارو، باصفارو؛ آناو، طار، آيتو، طوژرا.
 باستابى دورت سوزده «۵» دېسى ايكي
 توري جازلغان منن، آيتلووي ايكي توري
 ايمەس - جالفزاق توري؛ ايكنچى دورت
 سوزده «۱» دېسى ايكي توري جازلغان منن
 آيتلووي ايكي توري ايمەس - جالفزاق توري.
 ايكي توري جازوومز دك فلاندهى مانسى
 بار ديب آيتوب بيركز! «ص» منن «ط» دى
 فازاق سوزنەن چىقارماق.

فازاقىدە سوز ايكي توري: بر توري
 جوان، ايكنچى توري جكچكە. جوان سوز دك
 اچنەگى دبستارنك عبارى جوان بولادى؛
 جكچكە سوز دك اچنەگى دبستارنك عباريدە
 جكچكە بولادى. جالفزاق توري آيتلان
 دبستار ايكي توري سوز دك برآق تورنە
 كرىسەدى. همان جوان آيتلان «ق» منن
 «غ» جكچكە سوزگە هيچ وقتە كرىسەيدى،
 همان جكچكە آيتلان «ك» هم «گ» جوان
 سوزگە كرىسەيدى. «س» منن «ت» دك

بر- بردن بولسە، اوغان ايكي- ايكي حرفدن
 آاوب آرناو حاجتى نە؟ سز آيتارسز: «ص»
 منن «ط» جوان سوزدەرگە جازلادى، «س»
 منن «ت» جكچكە سوزدەرگە جازلادى ديب؛
 اوندان نېگە «س» منن «ت» دى جوان سوز-
 دەرگە جازامز، مثلاً: باس، باسقە، جاس،
 جافسى؛ آت، آنا، آيتو، چانو- بولاردك عباريدە
 جوان سوزدەر؛ بولارغە نېگە «ص» منن
 «ط» جازباي، «س» منن «ت» دى جازامز؛
 جوان سوزگە كرىسەن دېس جوان بولوب
 آيتلادى؛ «س» منن «ت» دك همان جكچكە
 آيتلماي، جوان بولوب آيتلوون كورسەنەدى.
 بر دېس جواندە، جكچكەدە آيتلان بولسە
 اونك ايكي توري آيتلغاندا ايكي حرف آلمايىز:
 اوندای دبستار دك جوان- جكچكە آيتلو
 اختياى داوستى دبستاردە بولادى. اول
 چالفز بزدك تلمزده ايمەس، باسقە تلمزده
 سولاي. اوزكز اويلاپ فارا كزچى! اوسى
 كوتشە جازوب جورىز: باس، باسقە،

اولسامدە صاندوغاچىدك چىتىدگندە

طوغرىنە آلا فارغە قونالمايىن

كورئوب كوز آلدەدە طورغان چاقنە

توزەنەي قىيىق داردى توزەلمايىن

خەمەندى قولدىن كېلىگەن ايتبەي ئولسەم

دەيدارن بىر الله نك كورەلمايىن

اكرم عليموف (قۇتپاتى)

جوان سوزدهرگه ده جڭچكه سوزدهرگه ده
كرسكهنى جواندىق - جڭچكهك ايكي تورنه ده
توتونوغا جاراي تىندىن كورسەتەدى.

اونان اري آيتاسز: «قاعده سز قويلقان
«ء» دايەكچى بىلگىدن ئە معنا چىعادى»
دېب. سز ئەقاعده بىن «ا» نڭ اوستىنە «ء»
قويب اوتىرىسز؛ مېنىدە سول قاعده مېن
قويامىن. سز قوياسز جالغز «ا» نى جڭچكه -

تو اوچون، مېن قويامىن جالغز «ا» ايمەس،
باسقا داوستى دېستار دېدە جڭچكه رتو
اوچون. سز آيتاسز: «جڭچكهك بىلگىلەرى

بىك جافسى رەتكە سالىنغان» دېب؛ اونی
اثباتلاو اوچون كورسەتەسز «اوزەن» ياكە
«ئوزەن» (Ozen) دېگەن سوزدى. مونىڭز

دورس غوى، اگرده (O) دېسى الغى سوزدك
باسىدە كېلسە، سوزدك اورتاسىدە كېاسە
قالاي جازلادى دېب رەتكە سالىنغان؟ اونی دە

آيتوڭز كېرەك ايدى. مثلاً: جون (آرغا)
جون (تۆز، دورس)، بوز (نۇس)، بىوز
(چوبەك) پول (استە، بىر) بول (بۆلەكنە)

دېگەن سوزمىزدى الاق. بولاردك برەلەرى
جوان، بوللەرى جڭچكه. جواندارنان جڭچكه -
لەرن آيرو اوچون ئە تىرىيىلەر سالىنغان

آيتساڭز ايكەن. مېنىڭ «ء» نى «ا» نڭ اوستىنە
تىنەن آلوب سوز آلدنا قويغانمىلىقى: «ء»
نى جالغز «ا» نڭ اوستىنە قويساق، جالغز

«ا» نى جڭچكه رتوگە غنە جارایدى؛ اوزگەلردى

جڭچكه رتو اوچون اوندە تاغى باسقا بىلگى
آلو كېرەك بولادى. مېن اولارغە باسقا بىلگى
آلماي، اوسى «ء» بىلگىدە جارايىن بولسۇن

دېمىن. اولاي بولوى اوچون «ء» جالغز
«ا» نڭ اوستىدە تۇرماي، سوزدك آلدندە
تورسۇن دېمىن. «ء» قويودك اصل معناسى

جڭچكه رتو غوى، بولغاندە «ء» جڭچكهك
بىلگىسى. بول بىلگىلى سوز آلدندە تورسا،
كېلەسى كېيىنكى سوز جڭچكه ايكەندىگىن

بولوب، جڭچكه اوقۇرغە. احمدهادى دە حرفدى
فالگىدانو اوچون اوستىنە نقتە قويمايمە؟
اول ئە قاعده مېن فالگىلى نقتەس قويلقان؟

بولاردان باسقا سزگە كولكى كورنگەن
مناو بولسە كېرەك: «مېنىڭ آيتقاندارمىدى
دورس ايمەس دېگەندە نەو صرف قاعده -

لارنان اثبات كورسەتوب دورس ايمەس
جېمىن آيتىن» دېگەن سوز. نەو صرف
دېگانمىز نل زاقوننىڭ علمى. تل بولسە، اولىڭ

زاقونى يولارغە كېرەك. زاقونى بولسا، اونڭ
علمى يولارغە كېرەك. سو توكسا، موز بولماقچى،
خلور مېن ناترى قوسىلسا، تىوز بولماقچى.

بولار طبيعتدك زاقونى؛ اوسىداي زاقون
ئلدەدە بار. خلور مېن ناترى قوسىلسا، تىوز
يولا تىندىن بايقا، قارا، ازدە مېن تابقان.

ئلكىگە زاقونى سول جىول مېن تابلاى.
تازاقى تىلدە بىر سوزگە جىوان دېس بىن
جڭچكه دېس آزالاسوب كىرمەيدى. بول

تل ادبیات

(بول كىنگاس جازوچىنىڭ اوز سوزى مىن اوزگار تىلمى باسلىدى)

بر گەودەنىڭ - بىدنىڭ دىيادە جاساۋى، بار بولوب طرۇى اوچون جان - روح كىرەك. بر خلقى بر ايلدىڭدە دىيادە بر ملت، ايل بولوب جاساۋى تىركىككە ايتوى اوچون تل كىرەك، ادبيات كىرەك. جانسز گەودە دىيادە جاساۋى آلماس، چىروب طوپىرافقە آيلىانوب جوق بولور تلى، ادبياتى بولماغان ملتىڭدە طاپ صول جانسز گەودەدىن آيرماسى بولماس، اوزىنە آيرم ادبياتى بولماغان ملتەردە دىيادە جاساۋى آلماس جاسار لىكن جاساۋى اوزاققە بارماس ادبياتى يعنى جاتى بار ملتەردەگە آزق بولور، جىم بولور؛ سويىنەمە سويىنە اول ملت اوزىدە دىيادىن جوق بولور.

تل، ادبيات بر ملت اوچون البىنە كىرەك. اونىڭ كىركەگى طوراسىندە جازلاچاق سوزدەردىڭ بارىندە بول اورىندە جازوب بىرو مەكىن ايمەس. اول طورادە نىچە نوملى كىتابلار جازلىسەدە آز. صوندىق مىن بول اورىندە ادبيات طوراسىندە جازلاچاق سوزدەردىڭ جالغزاق «قىرىست» نى غانا جازامىن:

(۱) تل، ادبيات بر ملتىڭ جاتى هم روحىدىر. بىناغەلىيە توبلى «قاعىدەلى» بر ادبياتقە مالك بولماغان بر ملتىڭ جانسز گەودەدىن ھىچ بر آيرماسى جوقىدر.

(۲) ادبياتى بولماغان ملت تلى چىقماغان جاس

تلىزدىڭ زاقونى ايمەسبە؟ اوسىندى زاقون ئاب جازساق، آيتساق اول نەو صرفىدىڭ قاعىدەسى ايمەسبە؟ نەو صرفى مىن - Грам-матика معناسىندە ئوتىنامىن. باسقا جورىدە: Грамматика اوچكە بولمەدى: فونەتىكە - (Фоне-тика) مورفولوگىيا (Морфология) سىنتاكسىس (Синтаксис) مىنڭ بوزىقى جازغان سوزىم هم اوسى جولى جازغان سوزدەرم فونەتىكەغا تىيىستى سوزدەرم. فونەتىكەنىڭ قاراسترا تى: تلىق قانداق دىستار بار، اولار قالاي سوز اچىندە بايلاسدى. بىزدىڭ سويلەپ قاراستروب اوتىرغانىز قازاق فونەتىكەسى. سىزدىڭ اوبىكزىڭ خىتالغى مىن كورسەتەرگە كىرەك: فونەتىكەدان اثبات كىلتروب: مىنڭ اوبىمىڭ خىتالغى - ز كورسانوگە كىرەك: فونەتىكەدان اثبات كىلتروب. بىولاي دىيىپ سىزدى تاغى «قورقوتامىن»: سىزدىڭ قورقبايتىن باتىر ايكەندىككەزدى كوردىم؛ كورە تورا قورقوتامىن. اوتكەن جولى چانچىب آلانن نايزا كىز بىيىن بولماقارب كىنانن آيلا كىزدى كورساندىكز؛ بولاردان باسقا ھىرلىرىكز دىيە كورمەك اوچون.

(آخىرى بولماق) ۱. ب.

تاغيدە تل طوراسىنان

بىر جۈرتدەك بار بولماق، خلق سانالماق
 دىيادىن آتى جوغالوب بېتەوى، اوزىنىڭ ايل
 جۈرتىدىن صاقتاوى: اول خلقنىڭ تل صاقتاوى
 مەن بولدى. بىر ايل نىڭگە قانچە باي بولسە،
 كۆكلىنىڭكى فېكىر اوين سويلەۋگە، مطبوعات
 (جازو) آرقى آڭلاتۇغە ئىلى صونچە اورامدى
 كىڭ جاتى بولوب، بىلغالىقدا تىباي خلققە
 ئوسىندىرە آلاى. تىلن صاقتىغان، جۈنگە،
 جۈلغە قوبىغان خلق اوزىنىڭ ايلدىك جۈرتىدىن
 صاقتاى آلاى. تىلن صاقتاى آلماي اۋنى جۈنگە
 جۈلغە قوبىماغان، قوبىقوشى كېلىپكەن خلق
 ايلدىك جۈرتىدىن صاقتاى آلماي اوزىنىڭ
 كۈچىلىرىدەك آراسىنە قوغلوب صوغلوب جورب
 بېتەدى. بوغان بولسە ئانارلار بىك مثال بولسە
 كىرەك. بىتون دىيىدە جاساغان خلقنىڭ ھەر
 قايسىنىڭ اوز تىلدەرى سويىكى، قىزىلى، باشقە
 تىلدىن اوزىنىڭ آرتى كۈرەدى. صونىڭ اۋچون
 اوز تىلن جۈنگە قوبىو، اۋنى جوغالىتاۋغە زۆر

غېرەت قىلدى. صول غېرەتى آرقاسىندە، كۈب
 خلق تىلن صاقتىغان: جۈنگە، جۈلغە قوبىو
 مولايىتقان. خلقنىڭ آغارماق اۋقۇ- بىلم تارا-
 لۋى، اوز تىلدە ھەركىم آڭلارداى گازىت،
 ژورنال، مەكتەپ كىتابلارى تارالۋىدىن بولدى.
 علم، بىلم ماكا كۈرە باستىغان وقتىدە قاى خلق
 بولسەدە تىلگە باي، تېتىگىس بولماغان؛ بىكە
 كىم كىنگى كۈب بولغان، كۈبىنان جۈنگە
 قوبىو نۆزەگەن مولايىتقان. بىزنىڭ روسىيەمىزدە
 باستا صولاي بولوب، تىل بايلىقىنىڭ كۈب-
 دەرە جىتكەن. كەي بىر خلق اوز دەرەنىڭ
 تىلدەرىنى باسقە سۈز آرالاستىروب آلوب
 ايندى صول بۈتەن سوزدى چىقارالماي اۋنىڭ
 اورنىنىڭ اوز سوزدەرىن قوبالماي جور. اۋسى
 بلاگە دوچار بولغان خلقنىڭ بىرى: بىزنىڭ
 تۈرك طوقىدارى.

بىرىنىڭ تىلن بىرى آڭلاماۋ دەرەسىنىڭ
 جىتكەن. اۋنىڭ سېتىدە ايسكى تۈرك تىلن
 صاقتاى آلماي باسقە سوزدەرىن آرالاستىروب

آ كېلىپ تۈرەككە جاتقۇزدى. مەن ھەم باسقە
 بىر ايكى كىسە: «بول قورقوب تالقىسۇپ كىتكەن
 چىقار، جىلدامراق تېيىستى ايمەن استەۋ كىرەك»
 دېسەك، كىمىر چالدى: «اۋىباي، تالقىسىغان
 دېگەن نە؟ ئەلگى جېردە بىر دېمە آينالدىروب
 كىتكەنغۇ، بوغان ايندى بۈتەن ايمەن چىقار
 مايدى ايرەگىس كىتەدى» دېيىپ بىزنىڭ ماڭا بىر
 جۈلەتتەدى. اول- بولە، اۋچو، ايتىلى- اۋى.
 خاى مەن ايكىندى وقتى جىتكەن ايندى.

بىخىس آلتۇننىڭ باس چاغىنىڭ بىر مولدا اۋزىن
 جىرلاتىپ تىلن نە اۋقۇپ، اۋشكروب اۋطرغان
 كىزىلە آۋلىنىڭ بىتكەن آبال ذاتى جىنالوب
 ھوق باردى سوز قىلوب، ئەككىگۈمە قوروب
 اۋطرغان كىزىندە آۋل آۋقالى، جىگە آغاسى
 ۋولسىدەردەك كەي بىرەۋى: «بەلە مەن بارما
 آلايى، آتار آت، مەنار آيغىن صوبوب آلايى»
 دېيىپ، كەي بىر مالىقاندەرى: «جۈنى بول
 اسىدى قوبىو طورايى، مەن ھەم كەندەرگە

فانتستروب بئكەن. استانبول نوركلرنە تورك ادبياتى، روسىيە لىلرە ناتار تاغى باسقە ادبيات- لار بار. رىدول توركىدەك بىر توقومى ۶-۷ مىليون قازاق خلقى، ايركن قونىسە كوچىب جوروب باسقە خلقلارغە آراسپاغاندىن ايسكى تورك تلىنە باسقەنى فانتستروماغان، اوز تلىن، ايسكى عادندەرن صاقتاب كىلگەن. جاڭا طووا باستاغان قازاق مطبوعاتىنە باسقە تىل فانتستروماو، تىل صاقتاو كىرەك دىگەندەى اينوب ۳-نچى نومبر «آى قاپ» دە اوز فكرمنى جازوب، باسقە قازاق اوقو- غاندارى نى آيتە- زار دىب اوج سؤال قويغان ايدىم. بو صورامدە قازاق تلى قازاق بالاسى اوجون اوزگە شيوە تلىن آرتقە؟ قازاق دىك كوچىلىگى مطبوعاتقە نوسنو، گازيت، ژور- نال اوقوب آغارو اوجون قازاقچە آرتقە؟ نوغايچە لايقە؟ جاڭا اوقى باستاغان قازاق بالاسىنە قاي نلدەگى كىتاب تىيس؟ بىز نكە قازاق مطبوعاتى بولو باسقە طوقومدا ساردن

الصد اوغە سبب بولماسە؟ دىگەن ايسىك، بوغان بىر نىچە جگندەر اوز فكرلرن جازدى. سونك باستاب جازغانى معلم مدرسى فيض اللين. بو كسى قازاقچە كىرەك دىگەن سوزگە فارسى توروب، قازاق تلىن جوغالتپاو، صاقتاو كىرەك دىگەنم اوجون مغان قانتى بايلاندى. صو- رالغان سوزگە اطرافلى جواب بىرودى قوبوب مىنم شخصيتىمە تىيەدى. اگرده بلىدىلىك، جگندك، پىسقدى، كسى كىكەودە، كىين چىگەرودە، بيتدن آلودە بولسە، بو جگت بىر نچى تەيگەنى آلاز ايدى. افندىم! سىزگە ناتارلىق فانتسداى سويكلى (مقدس) كورنسە، قازاق بالاسىنە قازاقلىقە صولاي چغار. سؤال تورالى جازسامدە جواب بىرمەيمىن، براق بىرلە تىن جوابقە حىكم ايتكەندەى جواب جازامىن دىسر! ۶-۷ مىليونلىق بىر خلقىدەك آلدكفى كوتى، آنك تلى واويينا حىكم ايتوگە فاندلى حقىز بار؟ مونچە آصروكوزغە «كوچكن ايلدىك قونوسى، آوغان ايلدىك قوسى آيتادى»

منەن «آه دىيائى!» دىدیده كوزن جوموب آياق، قولن صوزوب حركتسزغە چانتوب فالووى منەن اوزىنىك بول دىيادن كوچوب ايكىنچى بىر دنباغە كىتكەن بىلگزدى.

آه بىچاره قىز! بىچاره قىز!

اكرم عالىف

بىلگزهيك، نى قبل دىسەدە صولاردىك بىرگەن آقلى بويىنچە بولايىق» دىب؛ تاغى بىر بىلگچىلىرى «جوق مونچە بىز بولاي قلايىق ناغلىسەدە قىدا كىنو آدمىن آلوغە آسققان ايكەن، ايتىدى آدمىن آلوب كىتسؤن دىب آناو جاققە خىر جتەرەيك» دىب جوزى جوز تىدورلى سوز آيتوب بتون دالانى باستاتارىنە كوچىروب جانتقان كىزنەدە بىچاره قىز آيانچ بىر داوس

دیگەن سوزدن باسقە ئىيتو كىرەك. «مىسلمان گازىنى آغار تېمىمە» دېسىز. اگرده مىسلمانچلىق آغار تېمە، دىن اسلام تارالغان، عرب ئىلى بىتون مىسلمانلاردى آغار تارار، ترقى ايتىدەر ايدى. بو سوزگىز بىتون دىنيا فكىرىنە فارسى؛ ئىگە دېسەكىز خىلقنىڭ آغار ووى علم، بىلم تارالوب اوقولى بولماق سول خىلقنىڭ اوز ئىلى، اوز ادبىياتى ايل بولادى. «اوزك تاتار مەكتىپىدە اوقودىڭ، سوندا اوقوب آغاردىڭ، قازاق مەكتىپىدە اوقومادىڭ، سىغان قازاق ئىگە كىرەك» دېسىز. غىر افندىم! اوقوغان ايلنىڭ جورىدىن اومتو اوجون اوقوچى بولسە ايدى، بىوكوندەگى تاتار محررلىرى، عالەملىرى بىرىدە تاتارلىققە خىدمەت ايتىسە ايدى. آلارقە تاتار مەكتىپىدە اوقومادىڭ، تاتارلىقنى اسىنە سالما. اوموت ايلگىدى، جورىڭدى دىپ كىم آيتقان؟! بو سوزدى قازاق فكىرى ايسكى برەو سويلەو لايىق ايدى. بىر جاس جگندىڭ سويلەوى باياغى تورك توقومىنىڭ بىخىسەزدىڭ چىقار. نوغاي، قازاق دىگەن سوزدى چاغىستىر دىپ اوز باسكىزداغى حالگە قىياس فلاسىز برەودىن جىم آيلو اوجون آيتىپادى، خىلقنىڭ آلدىقى كوتى، ايلدىكىڭىمى اوجون قايتىروچىن مرزالاردىن سوزادى، سىز اوغان خار قىزى! قازاق غىزنى مىلادىن تېجەكلىك جىل بورىن اوتكەن اوغزغاننىڭ نىيەتسىنە قويلقان ايدى. دىپ شىجراللىر آيتادى. سونان بىرى قازاق،

نوغاي دىگەن آت مەن بىر بىرىنەن. آلسىدا. ماس، قازاق بالاسىنە قازاق ئىلىدە اوقتو مەنەن. آلسىداماس، بىلكە جورىنىڭ كوزى. چىلغان سايىن ايكى نووسقان چاقىنداب كىلەدى. نوغاي آغار تېمەرىنىڭ مادى و معنى زور. چاردمچى ايكەن بىر كوزدى (فكىرى) قازاق بالاسىنىڭ بىرىدە بىلەدى. سونە مەن بىرگە قازاق بالاسىنە قازاقچە كىرەك توستىدى جور. گەن جوق، قازاق مەكتىپى اوجون قازاقچە كىتاب جوق، بارى چارامسىز، اوندى جوندى كىتاب بولۇوېدە امىدىسىز دىپ قازاقنىڭ باسە بىس اوقوب قوبىماقچى بولاسىز. خىلقنىڭ بىتووى جوغالووى آراسىدە جورگەن بىر ايكى آدمنىڭ فكىرى ايل بولا قوبىماس. مەنىنىڭ توب ايرگەسى بولغان علمگە قازاقنىڭ طر سىووى اوزىنە قاراي ھىچ كەنەن كىم ايمەس. بونان ۲۵-۳۰ جىل بورىن «ترجمان» چقا باستاغان وقتىدە تاتارلاردا قانچە عالم محرر بار ايدى؟! اسماعىل افندى، تاغى ايكى اوچ آدمەن باسقە خىلق. مىلت اوجون قايتىغان آدم جوق ايدى. حاضىر قازاق آراسىدە دىستىلەپ تابلەوى مەكەن. «ترجمان» نىڭ باستايقى زمانىن ايسكە توسرسەك، سىز سىقلىدى بىر ايكى آدمنىڭ فكىرى ھىچ بىر قازاقنىڭ بالاسىن امىدىسىز ايتىسە قازاق چاسدارىنىڭ دەرتىن چوشتىرە آلماس. بىزدە خىلق قاتارلىق ايل بولۇدىن امىدىمىز، امىد مەن استەمىز، امىد مەن دىيىدە چاسايمىز

كېكەۋەن باسقە اسدە نابلور. جاڭا آياغن
باسقان جالغز زورنالىزك فاراي تن، قاينغا
تن باسقە اسدە ريدە طولوب جانر.

معلم مستقيم والدبيادف

«صواحكەن فودوغوگە توكومە» دېگەن جازدەم
جافسېلىق ايتوگە سزىنگە فوول بوس براق
آلدېنوخە كېكەب كېرە فسوزا بېرمەكز.

شاھ زمان مەرزاقە

باسى ۹ ھم ۱۰ ئىنجى نومبردە

حرف اوقونۇ معناسىڭ اوقساكز، اوكز خطا؛
اصول جديدا جاڭا جول احمد هادى كىتابىدە
سزىڭ كورسەتكەن حرفلارگىزىدن باسقە راق
حرفلار بار، مثلاً: «ئ، پ، ھ» اوقى منەن
احمد هادى اصول جديدا جولنان چوقب كېتەپ-
دغوى، بزدە بىر ايكي بىلگى قومقاننن اصول
جديدا جولنان چقباسىز.

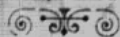
ئلدە سز فازاق آراسىنە اصول جديدا جولى
جايلوب بولدى، مونان ارتق هيچ نرسە كېرەك
ايەس ديسىز بە؟ ايكنچى نېرس جوروغان
سوزكز: عرب حرفلارن آوغە زورلانادى
دېگەن. مېن قىنالىغانىدى بىلدېرىپ دېگەنم
موق، سول سوزدەردىڭ اچنە قىنالىدم، زور-
لاندم دېگەن سوز جوق چقار؛ اول سوزدى
كىلترگەنم مانسى: بىرەولر عرب الفباستان
فازاق ئلنە جافسېراق كېلەنن حرف باردىدى،
خطە باسقە حرفلار منەن كىتاب چقارغاندە بار؛
مېن سولارغە آيتقان سوزم ايدى: باسقە حرفلار
فازاق ئلنە جافسې كېلسەدە، اولادى فازاق
فېول آلمايىدى؛ باسقە جافقە آلا كىدماي،
كېرەك سوزدى عرب الفباستان فارالىق دېگەنم

مېن اوبلايىم سز مېنم كەي بىر سوزدەرمې
نېرس توستوب نېرس كېتىدكز او دېب. سزىڭ
خطا توستىگەن جېرلارگىز مناو چقار دېمىن:
اولى - مىسلمانچە اوقودىڭ بلغالاق چىرغالغى
دوب دېگەن؛ ايكنچى - عرب الفباسى دېن
منەن بايلاسقان، اونان باسقە الفباى فازاق
قوبولمايدى دېگەن؛ اوچىنچى - فازاق ئلنەن
چقاروب ئاستالانن حرفلردى فازاققە تېنە بلوگە
كېرەك جوق دېب آيتەدى دېگەن چقارسىز.
روسچە، مىسلمانچە اوقو جايىن سوبلەگەن
باسقەلار ايمەس فازاق بول اوقولاردى فالاي
اوقوپ مورگەنن آيتامىن. باسقە جورىڭىڭ
مىسلمانچە اوقووى كمالدەنگەن چقار، اوغان
ئالاسبايىمىن. بىراق فازاق ئلنە مىسلمانچە
اوقو، ئېزىن آلباي جالباق كوپىن آلقانسدە،
بايلاغى «قزغانچ زمان» نك اوقووينان آلسقە
كېنە قوبىدى دەي آلمايىمىن. اصول جديدا
ياكە توتە اوقو جولى بار ايكنەن ئلنە بىراق
سول جول فازاق آراسىندە ئز نكالىغانسوك،
بىزىڭ مقصودمىزدە سول اوقودى فازاق آراسىنە
كوبىرەك جايىو. اصول جديدا جولن سز ۲۸

ن. آلسىدا.
وقتو مەنەن
ي. آچقان
كىلەدى.
ئوقى زور
لى. فازاق
مەنەن بىرگە
ئىبەى جور-
ون فازاقچە
ئى جوندى
اقدىڭ باسەنە
ئىڭ بىتووى
يكي آدمىڭ
ئىتدىڭ توب
طرسووى
س. بونان
بغا باستاغان
بار ايدى!
دمنەن باسقە
جوق ايدى.
ب نابلووى
زمانىن ايسكە
آدمىڭ فكرى
نېمەس فازاق
باس. بىزدە
ئىكېمىز، امېد
ادە جاسايىمىز

طارطب آلوب اوزدەرن ناچار چىرلرگە قاراي
اغىنىردى. بول كۈندە آرالرېنە آراق اچو،
چلم طارطو سقىلى دىنيا نرچىلىكەرىنە
زىياندى بولغان بوزوق عادتەرن طارطب
كەى برەولرن چىر آستىنە مواسى بوزوق
ناچار چىرلر دە طاس كۈمر چىارو، طاس فازو
سقىلى اور خىزمىلردى آزيناولاق پىول
بىروج استەنب آزدرب، طوزدرب اولاردى
دىنادن جوق قىلغۇغە طرسب چاگر. بول كۈندە
كوپىنك طوقومى فورۇب بولدى. قالغاندارى-
نكە جلدن جلقە سانى كىنوب بارا چاتىر.

(آخىرى بار). كىلىم الله عبدالرحمن بوغلى قاراسوى.

قازاق تىلى طورالى

تورتىنچى سان «آي قاپ» دە معلم م.
مالدىبايىف توركەم تانار ئلدەرىنك بوزلغان-
دىغن بر آز جازوب كىلدەيدى: «باسقەلرغە
آرالاىباغاندىن بوزلماغان ايسكى توركە
ئلى بار بولسە، اودا قازاق ئلى بولسە كىرەك»

دېدى. ۹ نچى سانە ولى خىلىلى مرزادە صوفى
آيتادى. ناغىدە ۱۰ نچى سان «آي قاپ» دە
ع. م. مرزا «ئىل، ادبىيات» دىب باستاب كۈپ
كىرەككى سوزدەر جازوب كىلگەننە نىسۋاك
سوزىنك آباتى جاغىنە نامان كىلگەننە: «توركە
رولرى آراسىنك قازاق ئلىنك ايسكى مەم لغىتكە
باى، ايسكى بولغاندىقى اوچون دە ناغز صاف
ئىل ايكەندىكى معلوم» دېدى. سويتوب قازاق
ئلى بونەن ئىل آرالاىباغان ناغز ايسكى توركە
ئىلى دىگەندى آيتقىسى كىلدەى. قازاق ئىلن
جامانداماسامدە، مەن قازاق ئىلن بونەن ئىل
آرالاىباغان ناغز ئىل دىب آيتا آلمايەن. نېتى
قازاق ئلىنە بونەن ئىل آرالاىباغان دىب
جازوبچىلردى قازاق ئىلن جىتە بىلمەوچىلر ياكە
بىلسەدە جىتە تىكسەرب جازوباوچىلر دىگەم
كىلدەى. ئويتىكەننى، مەن تورت بېس جلدن
بىرلى قازاقستاننىك كىك دالاسىندە قازاق ئىلن
تىكسەرب، ايسكى سوزدەرن تىرب جورمەن.
آزدە بولسە اوچ اوبلىستىنقى قازاقى آرالادم.

بىلىگۈلۈپ قىويوب اونى ناچالنىككە دامل-
دامل جىبەرب طىنچن آلوب طورسا كىدار
بىرەدىغى «دىب. آفصافالدار طامى سويلەين
دىسەدە، طىكداماى ماناغى ايرىتب كىلگەن
كىلىرىنە تامان كىلىدى. بولاردىك اچىندە
مۆينىندە چىجرلى ازناگى بار بر استارشىنە
فارسى چىب: «تقصير! بىلگەن جىر مەز كىتىكەننە
بىر بۈلىك جىر كىستىرب آلغان جوق ايدىك.
آغالىچىلىق مەن بۈلب جىبەز دىب، بىسەل

چىسون، سىندەرگە مەن ئەلدە نېچە آيتقانەن:
آفچەنى كىستىبانىسكى ناچالنىككىن سوزاىسكىدار
دىب: چىرلرگە بىر ايكى چومادن سۈك كىسەلدى،
بىراق صوفا جورگىزەيدى. مەى اوچە تۈكە
بىرلەدى».

آفصافال: - «تقصير! كىستىبانىسكى ناچال-
نىككە طالاي باردى، آفچە ئەلى كىلگەن
جوق دىيدىغى».
تۈرە: - «آرالار كىنن بىر بىلەن كىسەننى

بىرىنچى نۇمۇر «آي قاپ» دەغى عمر
 ھىزىرىنىڭ سوزى طورالى

اوتىكەن جەمەلى ۱۲ نەچى نۇمۇر «آي قاپ»
 دەغى جەمەلى مرزىنىڭ آت لوسىندەگى تۈسۈن
 ھىزىرىنىڭ اوتىكەن بۇيىچە طاعىبە بىر
 قاراب چىقىم.
 جەمەلى مرزا، طورالى سوزدى. تۈزۈ
 فىكرلى دەمەلى چىكىندەرمىزنىڭ بىرى بولغانلىقىن؛
 كۈرگەن تۈسۈن بۇيىن دەي آلمانىز. بىراق
 تۈسۈننىڭ آتلىق ھورايچىسى آلمانىز بىر
 پىيەمبەر اوتىكەن كىيىنكىدىكى بول كۈندەگى
 تۈسۈن ھورايچىلىرى بۇيىچە ھوراي بىرەيدىغى.
 ئوتىكەننى جەمەلى مرزىنىڭ آت لوسىندەگى
 كۈرگەن تۈسۈن بىز بۇيىچە ھوراي طورمىز:
 جىبرى كىيىنكى مافىول مرزا مەن فافىال
 اوطاغانىنىڭ جىبرىلى آفا كۈپ آولى آز
 بولغان سىيىدى جىبرىلى نورمانىدىن بىر نەچچە
 مەڭ دىيىشەنە آرتىق چىققان قىمار. ئىدىيە اوز-
 داي نورمانىدىن اوتىكەن جىبرى بولمىش، پىرۈيىز.

«قورۇپ» سوزى «غىرى» دىن، «مىندەت»
 سوزى «مىت» دىن، «قۇيىپ» سوزى «خىيە»
 دىن، «ئۇيىر» سوزى «مىن» دىن، «قىيات»
 سوزى «قىت» دىن، «جىزىيە» «جىزىر» دىن،
 «جەندە» «جەندە» دىن، «فايدا» «فائىدە» دىن،
 «آلەم» «خەلق» دىن، «ايسەب» «ھىساب» دىن
 بوزلغان سوزدەر ايكەن كىم اوتىكەن دىيىر.
 بول سوزدەر قازاق تىلىنە آراسقان عربچە
 سوزدەرنىڭ بوزلغاندارىغىچە. بوزلغاندارى
 تاغى آدم آينىر ايمەس. فارسچە، روسچە
 سوزدەرگە قازاق تىلى جارىلى ايمەس.
 آل ايندى، مېن ئىلگى مرزىلىغى اولى
 قازاق تىلى، آراسقان چىت تىلدىن طازارتىپ
 آلەب، سونان سۆيگەن «قازاق تىلى صافى تىل»
 دىيىپ سايىراغى كىرەك ايندى دىيىمىن. مېن بول
 سوزدەرم مەن قازاق تىلىنىڭ نوزەلۈيىنە، آلفە
 آتلىدايىنە سىيىچى بولماسام، انشا ئالەم چىگىب
 كىيىن قالوويىنە سىيىچى بولماسام كىرەك.

احمد بىدقەف

چىقار دىيىپ اويلاغاندارىدە بولۇپدى. ماناغى
 نوزەلەرنىڭ اوزدەرى مەن بىرگە كىلگەن
 بىس آلتى كىيىلەردە آلتىقى آفاقالدىر
 نەل كەرنەن آلب جانقان سۆك، چاكا نوزەگە
 آرز كىرگىزە باستادى. نوزە اولارغىدە:
 «چىقار ايدىر اسدەرگە مېن چىقار ايدىن
 آرز دار كىدى مېنم آلفە بىرگەنەر» دىيى.
 بول سوزدى ايتىكەن سۆك آرز چىلەر:
 «اوى اوتىكەننىڭ اوسىسۇن، اوى بىرۈداندە

آفاقالداردە كىرەك اوتىكەن باستادى. قىلانچە
 جىمەندى ساندى، تولاچە چىقار دىيىپ
 دىيىپ. نوزە بارلىغىدە سۆك، سىياپ اسدەرن
 اوزىنە كىلەرنەگە وعدە بىرۈپ، آفاقالدارنىڭ
 اوزنان سولارن آغزى طازارتىدى.
 بول، نوزەنىڭ آرزىچى خەلقىن جىلدا مارق
 قۇلۇغە استەگەن اسى ايكەن قايىدىن بىسۈن.
 آرز آيتقان آفاقالدارنىڭ اچىنىن، اوتە
 مېيىمىدى كۈرنگەن سۆك، بول نوزە مىسلمان

جازو مسئلەسى

مخترم، ب. مرزا اونىكەن جلفى ۳-۵ نچى نومر «آي قاپ» دە جازوومزدى برترتيب-كه قويو، قازاق تىلىن بر قاعده آستينه آلو نوراستىندە بر نالاي سوز جازدى. مر ترسەنى نوبىدىن اويلاوچى، كوزگە چاغلانغان مر بر قازاقى آلسىن بولجاوچى ا. ب. مرزانىڭ قارا قازانداى باسنىدە قىيىناب ئەبدەن پىسب جققان بىول فىكرگە فارسى سوز سويلەوگە كىوب آوزمز بارمايدى موندەدە كۆڭلگە كېلىگەندى كىرى جونغارامايىدى: شاه زمان مرزاغە اورساقنى سىياقىدى كىوب بولغاندە بىزدى دە بر فايتا اورسوب ناستار.

مرزانىڭ جازغان سوزدەرىنىڭ اياڭ كېرەك-دىلبرن اوصى ترتيب مەنەن كورسەتوگە بولادى:

(۱) قازاق بالالرن اوفتو اوچون ناغز قازاق تىلىدە جازالغان كىتابدار كېرەك.

(۲) كىتابدارنىڭ فايدهلى بولووى اوچون جازونىڭ ترتيبىدى بولووى شرط؛ تىلدەگى

بارچە دېسنىڭ باس-باسىنە بر بىلىگى بولاسە، صوغان «ترتيبىدى جازو» دېب آيتلادى. (۳) قازاق تىلىدە بولغان دېسدارنىڭ سانى (۴) عرب ھەرپلىرى قازاق تىلىدەگى دېس-داۋىغە جېتەگەندىكىن، اولى جېتىكزودنىڭ چاراسى (۵) داۋىسىدى دېسدارنىڭ باس، اورتا بونىدارداغى جازلو روشى.

(۶) نىگزدى جول: آيتلووى باسقە بولغان سوز دېردنىڭ جازولارىدە باسقە بولو كېرەك

(۷) قازاق تىلىنە سىڭىپ، قازاق سوزى بولوب كېتىكەن عربچە، فارسچە جات سوز-دېردى صافىتاب، صافىناماۋدى كىوبىڭ ايرىكەنە ناپىسرو.

ا. ب. مرزانىڭ ۱-۲ نچى نومر مەنەن كورسەتكەن فىكرلرىنە قوصولامز: اوغان فارسى: «راس، آيتقانكز طور» دېبودن باسقە جواب جوق. براق ۳ نچى نومر مەنەن كورسەتلىگەن فىكرلرىنە اونچە جلدەم قوسولا قويمايمىز. قازاق تىلىدەگى بار دېسداردى

دېدىك. مەنە كېتىندى جورنىڭ آدمادارى بالالرن اورب صوقىاباق نل آلا توغن آقلىدى كسى قىلادى. اوقوغە جاراغانصوڭ سبققە بېرىب جافسى جماندى بىلدەردى. اول فانچە سز اورغان مەنەن توزەلمەيدى، قايتە بوزلەماسە دېب كېتىندى جورنىڭ بالالرن آھراۋ جونىنەن آزرارق سويلەى باسساب ايدىك: اوطرغان بايىچە «اول آقىلداركندى اوز ايسلدەرگە

وفاكداپ بوغان فولىن نىگزە بىرە توغن سىياقتى: نە قىلىسەدە قوداغىڭ مەنزى جامان خىداى توبىن خېرى قىلسون» دېب سويلەپ اوطرغاندە اوطرغان كىلننىڭ جلاغاندە ايدىك كوزىنىڭ جاسى اومراون جووب اوطردى. سويلەپ اوطرغاندە باباغى اوبىڭ بايىچەسى كىلاب اوطردى. صونان صوڭ بزدەر: بايىچە ول نە قىلغانكز مونىكز جاراماي توغن اسقوى

اوجىكە بولدى: بېس داوستى، ابكى جارق
داوستى، اون جىنى داوستىز دېس. باراق
آپاروب ۲۴ كە تولتاردى. مرزانيك ابكى
جارق داوستى، اون جىنى داوستىز دېس
بارا دېگىن سوزى بىر آز آقلىغە جاتساده
بېس داوستى دېس بارا دېگىن سوزى
ماقۇلداي آلايمىز. ئويتكىنى قازاق تىلىدەكى
داوستى دېس بېسەو ايەس طوغز اوصى
آيتقان طوغز دېسك قازاق تىلىدە آتق
ايتىل توغز دېسدار ابىكەندىگىن ب مرزا
اوزى دە جاسرا آلايدى ئويتكىنى آ، و، و،
ى مرزانيك هر قايسى سى ابكى دېسدىن
سىگىز دېس اورنىنە جورگەندىگىن: اونىك
اوستىنە قازاق تىلىدە ۵ دېسى بولوب بارلق
داوستى دېسك طوغزغە تولغاندىن اول
اوزى بىك كوب مثالدار مەنەن يىكتەدى
مەدە اونىك بېس داوستى دېس اوچون
آلغان بېس نورلى بىلگىنىك اوزى دە اصلە
طوغزغە قاينوب قالادى. سوز (نوس) بوز

(چوبىرەك) سوز دەندەكى ابكى نورلى
«و» نى بىر نورلى دېب آيتا آلايمىز: بولاردىك
بىر نەچىسە «قالك - داپەكسىز (و)» ايكنەچىسە
«چىكەكە - داپەكسىز (و)» دېيىمىز. فسقەسى: قازاق
تىلىدەكى داوستى دېسداردىك، اولاردىك بىلا -
گىلارنىك بارى طوغز بولويىلىقى مرزانيك
بارلق مثالدارنان هر بىر سوز نەن دېرك كور -
نوب طور. صولاي بوللا طور ويە ب. مرزانيك
سوز آياغىندە: «قازاق تىلىدەكى داوستى
دېس بېسەو، اونىك بىلگىلار يە بېسەو،
صولايچە قازاق تىلىدەكى دېسداردىك بىلگىلار
بارى ۲۴ بولادى دېب اوزىنىك قالاغان
نىگىز اوزى بوزوب قويويى عىب كە
قالارلىق اس.

(۱) عرب حرفەرىن قازاق دېسدار يە
چىتكىزدىك آمالى: عربدىك داوستىز حرفەرى
بىزگە مولتان چىتسەدە، داوستى حرفەرى
چىتەيدى. ئويتكىنى بىزدە داوستى دېس
طوغز، عربلردە داوستى حرف اوچەو: «آ،

بىر و جونىك بولسە آناو. كەب جونىك ئەلگە -
دەي: سىنى تۈزلەدى، جورت بولادى دېيىكە،
آزب، طوزوب جوق بولادى دېيىكە دېب
اويلانا، اويلانا كىتە باردى.

عبدالله لورازايف

بارب آيتكىلار بىلەن بىر بولە، قىزىقى
اوپر صوغىچە جونىكە صالاب كىلە جانتانمىز؛
سېندەردىك جومسدارك بولماسن» دېب سوزىمىز
فسقارنى بىزدە آلمىزدى چىكىرىپ آياغە
لوپراغانىك قازاق جاينە كوز جىبەرب قازاق
لى قازاق! بالا آصراق جونىك بولسە مئاو، قىز

۹ نومبر

خج آی قلاپ

بیت ۲، ۳

و، «ی» بئوغان بر آمال طابو اوچسون ب.
مرزا بول وقتقه چیین کوبرهك لا اورنینه
مورتلگهن «و» نى «0» اوچسون آلسوب
(۷) اورنینه اوستینه بر اونر قویلغان «و»
نى قبول ایتهدى. بول نورت حرف «آ، و، ز،
ی» برده جوان، فالک برده جگجه، فسقه
بولوب آیتلادی. ایتدی جگجه لرن، فالک
هم جواندارنان آبرو اوچون سوزدك باسینه
«۰» دابه کچیسن قویادی. سوزدك باسینه
اوصی «۰» تورسه سول سوزدك اچنده جو-
غارینه آیتلغان نورت حرفدك فایسیسی کیز
کیلسمده جگجه اوفولادی. سوز باسینه
«۰» بولماسه بارینه فالک اوفولادی. بول
آمالدکنه بزگه اونامانغان جیرلری بار
کورندهدى.

(۱) «و» منهن «ی» دى 0 هم لا اورنینه
قبول ایتو مافول ایسهس. ئوبتکهنی بول
وقتقه چیین، کوبرهك، «و، ی» گه (۷، لا)
داوسی بیرلوب جورولدى. بز صوغان عادیت-
دینب، کوزمز اویره نوب قالدی. ایتدی
اونی بوز باسقه کیرهك. بز جاگما بر حرف
چغارساق 0، لا داوسج بیر و اوچون چغار و تیس

(۶) داوسدی خرندهردى جگجه رنو هم
فسقارنو اوچون قبول ایتلگهن «۰» بیلگسن
سول داوسدی عرفندهردك اوز اوسده رینه
قویو تیس ایدی. «لا، «کسی» سوزنگی
«ی» دى جگجه هم فسقه اوفوتو اوچون
قویلا نوغن «۰» بیلگسن «ی» دك اوز
اوستینه قویوب «کسی» رهوشنده جازو
کیرهك ایدی. «۰» نى سوزدك باسینه قویوب
«کسی» رهوشنده جازو آفادهغی اینکنک
چرنغه جامالوغه تیسدى بولغان جاماودى،
صاپ صاو نورغان باسداغی بورککه آپار ب
جاماغان سیافدى. اونامسز بولوب طورادی.
بول بر: ایکنچیدن: سوزدك اورنا هم آباق
بووندارندهغی بر داوسدی فالک یا که جگجه
اوفو اوچون سوز باسینه «۰» نك بار، جوغه
کوز صالوب طورو کیرهك بولده آر
بولسون، کوب بولسون اوفوغه فییندی
کیلترگه ندکدن اصول تعلیم (پیدا گوگه) گه
اونچاما قولایلی بولوب جیتبه بدی. (ئوبتکهنی
بزدك حرف نوزه تودن برنجی مقصودمز
اویره نو، اویره نو جوان جیکل، بتودر).
(آخری بار). ع. موسی.

خبر چیلومزدن

وامانوف قالاسی

پتیر پاؤل اوبه زى پتیر پاؤل لىكى اولمى
فارهغان ۱۶۰ اوى چالى «نارب» دىگهن آناناڭ
بالا لىرى نار ایدی. (اون ایكى آنا داود آما-

غای دك برینه جاتادی» بولار اولدن بر جیرگه
ایه بولالماي، هر جیره کوب قونوب جورو-
چیدی. موبان ۲۵ جل بورون ۴۰ چالى اوى
پتیر پاؤل لىكى ۹ چافرم جوغارى ایسل بوینک

* جازو مسئلەسى *

(بىرىنچى ۹ نومۇر)

(۴) كەي بىر سوزدىر بار باسە «ە»
بىلىگىسى بولاتورسەدە اوغان قاراب داوسى
حرفى جىكچەرمەيدى. مىنلا: «قىرادى» سوزى
آلايى. مونىدە «ق» دن صوڭى «ى» جىكچە
آيتىلغاندىن سوز باسەنە ئىرىنە بىر «ە»
قويۇم كىرەك. بىراق اول «ە» تىڭ بولۇپتە
قاراب «ر» دن صوڭى «ا» مەن «د» دن
صوڭى «ى» جىكچەرمەيدى.

(۳) جارتى داوس اوچون آلتىغان «ۇ» مەن
«ى» دە اونچا اوناب جىتەسە كىرەك. ئوبىنكەنى
«و» مەن «ى» دى جارتى داوسقا آيتالدىرو
اوچون عربلردىڭ قبول ايتكەن سكون «ە»
بىلىگىسى بار. بول اونامدى ھەم كوبىڭ قبول
ايتىۋىنەدە جاتىسى بولار. مىنلا: باۋ، بايى
رەۋىشندە جازوغە قاراغاندە باۋ، بايى
جازو اليندە اونامدىراق بولسە كىرەك.

(۵) داوسىدى دېسىداردىڭ باس، اورتا
بوۋنداردىڭى جازلو رەۋىشى:

بول طورادەدە آيتا توغىن بىر سوز بىلەر:
(۱) باسە و، ۇ، ى حرفلىرى كىلىگەن وقتە
اولاردىڭ آلتىڭقى جايىنە بىر «ا» ئايلىغى
فوسوب جازودىن كىلىرى نى قايتا بار؟ اونى
جازباۋدىن كىلىرى ضرر بار؟ مىنلا: اور،
اورم دېگەن سوز دېردى «ۇر، ۇر» دىب
جاز سافىدە بولمايما؟ ب. مەزەتلىك بولايچە «ا»
نى كېرەكستۈۋى چالغۇ ايسكى عادىتكە ايرىب

بولسە كىرەك. ئەيتىسە اول موسىنىڭ ئايلىغى
ايمەس قوۋى.

(۲) «ۇ» سوزدىڭ باسەندە بوۋىندە آلتى
اوزون اېستىلەسە اونان صوڭى بىر «ۇ» جازوغە
ئىيىس؛ باسقا جىردە اوزون، فسقا اېستىلەسە
بىرى بىر جاكىز «ۇ» جازلادى، دېگەن
سوزدە بىر اونچا اوغا آلتادى. نى اوچون
باس بوۋىندە اوزون اېستىلەسە اونان صوڭى
بىر «ۇ» جازلادىدە باسقا جىردە اوزون
اېستىلەسە اول «ۇ» جازلمايدى؟ اونىڭ سىبى
آيتىلماغان. بىزگە قالسا «ۇ» قايدە بولسەدە
بارى بىر «ۇ». اوندە ھىچ بىر آيرما جوق
ايدى. مىنلا: بورا، آچولانو سوزدەرنەڭگى
«ۇ» لىر آراسىندە نى آيرما بار؟ نى اوچون
«بورا» دېگەندەڭگى «ۇ» دن صوڭى بىر «ۇ»
قويلايدىدە: آچولانو دېگەندەڭگى «ۇ» لىردىن
صوڭى اول «ۇ» قويلمايدى؟ دورس كەي
وقت «ۇ» فسقا ھەم جىكچە اېستىلەدى اېكەن
اول وقتىدە اونى قالاڭ ھەم اوزون «ۇ» دن
آيرو اوچون اونىڭ اوستىنە بايلىغى جىكچەك
بىلىگىسى بولغان «ە» نى قويساق بولمايمە؟
(اوبىنكەنى بىز «ە» نى ھەم فسقا ھەم جىكچەك
بىلىگىسى دىب بىلەمىز). سونىڭ اوچوندە بىز
«قولاق» «بۈگۈن» سوزدەرن «قۇلاق»،
يۇگۈن، رەۋىشندە جازو چالغۇلار بولار ايدى
دىب اوبىلايمىز.

ئەيتىڭ: لا حرفىن سوزدىڭ آيتىلغاندە

هیچ بر وقتده: тіїнтъ دیب جاز باس اییدی؛
بلکه тіснтъ جازار اییدی.

(۴) c اورنینه فیول اینلگن «پ» بیلگسینه
آباق هم قوسلماي نین حرفلردک صوکنان باسقه
جیردک بارندهده بر ره وشنه جازلو کیرهک.
مثلا: جیرک ایسهک سوزدهرن: چیلک،
ایسپک جازو تییس.

(۶) نیگزدی جول: آیتلووی باسقه بولغان
سوزدهردک جازلولاریده باسقه بولو کیرهک.
بول، املانک نوزوک بولودی اوچون ایگ
کیرهکدی بر فاعلدر. بوغان فارسى آیتار
سوز جوق.

بزرگه «ش» مئن «ج» حرفلرینک فایسینه
سن قبول ایتو تییس؟ بوغان جواب صول:
فازاق نلنده تاگدایدن چغانن «ش» دېسى
آنق دېس. چ داوسى فازاق نلنک پئنی جوق
دیب آیتوغده بولادی. فازاق نلنک فائسداي
کوبرک جورنلنن هم آنق ایستلنن دېس
بولسه صوفی قبول ایتو ئهرینه آرتقراق.
برهردک کوکلینه «ج» موافق بولسه، باسقه لردک
کوکلینه «ش» موافق چغار. بران برکسپک
نلهوینه فاراب تل اورگهرمه ییدی.

(۷) فازاق نلنک سگب، فازاق سوزی بولوب
کینکدن جات سوزدهردی صافتاوغه مه، جوقه؟
بزدک اوز سوزمز نابلوب مولغان جیتب
طووغان وقتده اول جات سوزدهردک بزرگه
نیینگدهرک بگه گى جوق. اگر اول سوزمز

جازب، باسقه جیرده جاز بابیز» دیویده قزى
ایمه سبه؟ «b» اورنینه قبول اینلگن «ی»
دک سوزدک آباغنه کیره گى بولغان سیافدی
باسقه جیرلرده کیره گى بولسه کیرهک. مثلا:
«قوبغه فاسقر نیدی» دېگنده گى نیدی مئن
«توقناندی» سوزینک معنالى فاندای باسقه
بولسه آیتلولاریده صوندای باسقه، بر نهچیسنه
«ت» دن صولک «a» ایکنچیسنه «b» جاز-
لوغه تییس. صولک اوچون بیز b اورنینه
باسده، اورناده، آباندهده جازلسون دیب
«پ، ی، ی» بیلگسین قبول ایندک.

(۳) ا. ب. مرزا اوزینک جارتى داوسدی
دېسن اورنینه قبول اینکهن «ی» طوراسنده
آیتادی: اگر ی داوسسز دېسن صولک کیسه
اول جیرده بر جازلماي نین «ی» بولغاننان،
دیدی. بول جازلماي نین «ی» فاندای «ی»
ایکهن؟ نى اوچون اول جازلمایدی ایکهن؟
اگر: «اونی بورونقى جازوچیلردک کوی
جاز بولغان» دېسه گز، اول اونچه لایقدی جواب
ایمهسن. صولکى جازوچیلردک کوی: نین،
فین جازلمایدی، بلکه، چین، فین جازلمایدی
بر اویدن موندی جارتى داوسدی «ی» (ii)
جوق دیب آیتوغده بولادی. اوندی «ی» (ii)
داوساننده بېگهرک «c» داوسى ایستلدى.
چونک «ی» هر وقت سکونلی بولورغه تییس:

بایلار، آتی قاپ سقلیدی. اگر بزرگوار یی
فی سوزدهردی بر روسدن جازدریاق، اول

کیم - تار بولوب جات سوزدهرگه محتاج بولساق
اول وقت اولاردی صاقناماینچهده چارا جوق.
براق قای وقتنده اول جات سوزدهردی اوژ
اوزمزدن فالای ایستلسه صولای جازو کیرهک.
مثلا: حلالدی - آدال، حرامدی - آرام،
عقلدی - آقل دیب جازو نیس.

۱. ب. مرزاغه آیتاچاق سوزمدی اوصی
چیرده طوقتاندم.

مین بو جولی اوزمدک قبول اینکهن جاگا
حرفدهرم - بیلگیلرم منهن جازبادم. نیگه
دبسه کز، گهلی اول جاگا جولدی جورندک
ماقولداب مافولداسی بیلگی بولماغانقدن
اوقوچیلر بلکه جاراتبای جورهدیب اویلادم.
ب. مرزانک کورسهنکهن جولی منهن
مینک جولنک آراسنده برنیچه ایرما بار:

(۱) مین ۷ اورنینه «و» دی: ۵ اورنینه
بر فویرقدی یعنی فویرغینک اوچن تومین
سقارای بوروب قویغان وادی مافول کوردم.
مونک فویرغن سورودک سبی: ۷ اورنینه
جورتلگهن «و» دین آیرو اوچون اولاردی
بر برندین آیرو ۵ اورنینه جورتلگهن «و»
دک اوستینه بر اوتیر (ز) بیاکه مود
فویو منهنده بولار ایدی: براق بولایچه
اوبلی حرفدی جازوب، صوک اونک اوستینه
اوتیر بیاکه مد فویوب جانو تولدی کورمیب،
جازرغه قیندی کیلتره دی همدن انکی اسلا -
ژیان هم عرب جازولاری سیافنی حرف

اوستینه حرکت، بیلگی فویوب جانو جازودک
صنن کیتره دی. فلمکدی فاغاز بیتنن آلماینچه
واودک فویروغن تومین سقارای بورا صالو
اوغان فاراغانده کوپ جیکل.

(۲) ۵ اورنینه جاس، اورتا، آیاقداده
جازلانن «ی، ی، ی» دی مافول کوردم. ب.
مرزانک ۵ اورنینه «ی» بیلگیسی آلا دی ده
جالغز سوزدک آیاقداغه جازلادی دیدی.
مین آیتامن: ۵ داوسی قازاق سوزدیرینک
باس، اورتا، آیاق، بووندارینک فایسیسینکده
ایستلیدی، صونک اوچون ۵ اورنینه آغان
بیلگیز دیکه صول آیتلغان اورندارده جازلا
نوغن بلوی نیس دییمن.

(۳) ۵ اورنینه نقطه سز «ر، د، د، د» نی
مافول کورهمن. اونک سبینه باباغی جیکلدک:
آستینه تورنوب جاتقانچه اوصلا جازا قویساق
بولمايما؟ دییمن.

(۴) ب. مرزا سوزدک بایسده داوسدی
حرف کیلسه اونک آلدنکی جاغینه بر «ا»
تایاغن قویادی. مین آیتامن: اول تایاق
بوسقه جورگین تایاق، بایسده فاندای دیس
ایستلسه صونک اوزن جازو کیرهک، دییمن.
(۵) ب. مرزا «ء» دایه کچیس سوزدک
بایسده قویادی: مین فاندای حرفدی جومسانو
کیرهک بولسه صونک اوزنک اوستنه فویودی
مافول کورهمن.

ع. موسی

شهر ما کابنده غی قازاندارغه چغوب بالا
 اوقئوب كوز اوقو میزگلتند اونی توغن
 مدرسه لرینه کیلوب كره نوپان ایدی
 طورغان اورنداری آص بولماغاندن فاندای
 میزگلسز وقت بولسده جازغی طورم ایلگه
 چققانده كوز قالاغه فایتقان شاکردلر هیچ بر
 آوراق کورمهی تن ایدی. بول کونده اول
 حال اوزگهردی، شاکردلر ترویسکی ما کابنه
 قازانغه کوب چقبای تن بولدی. ئوینکه غی
 صوئقی جلددارده ترویسکی ما کابنه چققان
 شاکردلردك کوی طورغان اورنداران نییستی
 حقدارن آلامای فایتان بولدی (صولاردك
 بری اوزم، ایکی جل رهنه ن طورغان اورنمان
 نییستی حمیدی نیگس آلامادم). صونك
 اوچون اوصی بر ایکی جلدك اچك ترویسکی
 شاکردلرینك بر صبراسی جاز شیبیر طرفینه
 کیتنه تن بولوب جور. ئهرینه فس سوی
 مدرسه ده جاتوب آفچه لر، پترب، ئه لهر
 چققان شاکردلر اوچون فلان جوق جازم
 چینکه کیتو هم لوند باریب طایس جوق
 بلس جوق جیره اوزنقه اورنقو اوتنه قیین
 جومس. شاکردلردك کوبینك جاز مدرسه دن
 چققان جاننده چینکه کیتهرلك پوایک بولمایدی
 براق آمالی جوق صابونچ بور جلدل بولسده
 کیتنه دی. قطابده مال کوب دیکهن منهن
 اوقغاندارمزدك اچنده اول جاقدی اوزدارنه
 آلوچیلرده جوق ایمهس. بترهن ساران

کیتکه نده ده بار. کم بیلدی سویله سگهن
 ۲۰ صوم مکتب باسن آلامای زار زاب بولغان
 شاکردلردك برکونک باریده سویتوب اونده
 موند بتراب بنهر. صول وقتنده قازاندارك
 ئورونان كوب اوقوغای اوناننده جامان
 کوبه بیدر. شاکردلردك مول بلمی قطابدارك
 نادان قازانغه آراسقانصوئک طایغیده مولایار.
 مین موی اویناب اوطروب جازغانم جوق
 جورطم؛ آلتی آی جاز ایمل اچنده بولوب
 صول آلتی آید طابقانی فس مدرسه ده ایکی
 آی جازوئن آرتیای فایتان ایلگه چغوب
 کیتکه نده درك طالابن کورب صول طلبدی
 فور بیلارمك جاس عه رلرینك اسراف بولغانینه
 جانم آچوب او بیلاب اوطروب جازدم.
 بوریس جیری بولسه دورستاوغه هر کم
 اختیارلی. غیر بای مرادف

جازو تیرتیبنه قوجومچه

اونکهن جلقی ۴-۵ نچی نومر «آی قاپ» ده
 احمد مرزانك «جازو تیرتیب» دیب بوزدك
 قازاق بالاسه آرناب فوزغانان. سویتوب
 کوبدك صناوینه بیرگهن بر مسئلسن کوب
 روب ایدم. جارایدی ایندی مونان بولای
 بوزده قازانلارلردك ۲۰ نچورلی ایملارلی
 صافینی نورلی نورلی قازاق ایملاسی
 هم ایدم. کابلریده بیت بیت منهن اوزچه
 کوبه بیدی طورغانده. اولاردی بر از منهن

چقار طوغە چول كورسە نوب جىيە رەينچى دىگەن
ايكەن غوى. اولاي بولسە، اوغان اوزىنىڭ
اھلى بولغان دامەلى جاس مەلەلمەز تولق
تولق جىلدارن اوزدەرى اورنى مەنەن
بىر سوب طورار. ايك توبىندە كويىڭ آقلىن
قورۇپ. قورۇپ نەق آقلىن طىڭداپ آلۇپ
مىدانقە تىوبىدى قىلۇپ بىراق چقارار دىب
اولارغە اول طورادە اونى سىنگەندىگەنەن تو-
سە كەي، قالڭ سالۇپ آلاڭسىز جاپقان جاي
بار ايدى.

بو كۈن اويقم فائۇب طاك آطفانصوڭ
توسەگەنەن تورا كىلسەم، اول طورادە جوبا
كورسە توب سوز جازا قويغان قازاق دن جوق
كوروندى. جالغزاق بىر نوغاي مەلى جىباشى
دك اوروندى اورونسىز بىر آزارطىسى مەنەن
بىر جلدك نام اوتوب بىتكەنەن مەن ايكىنچى
چىلدكە طاكى نىداور كوتەرلۇپ قالغاندىغى
بىلىنى.

اوصونداي جاپكەنەن بىر كويى
مەنەن، قلامدى مەن كىلسە دەو اوصتاب اوطرمەن
اويتكەن مەنەن احمەد مەرزەك. انشا الله جازو-
ومە از كىم التىق مەنەن كوزىڭ قىزىن سالور-
روينە سىيە مەن.

مەن احمەد مەرزەك اولادى كورسەتكەن
جازو تىزىمەن مافولدايمەن مەن اول طورادىغى
ايتىھادىڭ كويىكە اونامدى بولۇپ چىقۇنەن
كۆكۈم مەنەن تىزىمەن. بىراق بىز آن قوصومچەم

مەنەن ايكى. اوچ اورنىن تولقترغەم كىلەدى:
(۱) «ئۇ، ي» خىرلارن چارطى داوسدى
دېستدار دىب كۆرسەتتۇرى مەنەن اونچا
اوناب جىيەنى طورادى. نىگە دىسەڭىز بىو-
ونىان بىزدە جازلۇپ كىلە جاپقان «ئۇ»
- دىسەنەن سىيەڭ «B» خىرە، طورا كىلتورلۇپ
جازاۋچىدى. مەن: «راۋىست (ВОЛОСТЬ) سىيە-
نى. «و، ي» خىرلارنىڭ اوزى «ا، م» دىسە-
ندارىڭ سوڭىندە مەنەن ساكندى بولۇپ
اوقۇلادى: «طاو، صەو، چاي مەنەن» سوز-
لەندەگى «ي» لىر سىيەنى.

«ي» نىڭ اوزىنەن چارطى دىسەنەن ايمەس
خىي ايكى دىسەنەن ايسىنلەدى: «اۋلىگى «ي»
اصلى (اوزىكى)، ايكىنچى «ي» اضافە (قوصو)
علامەتلىرى. مەن: «مەنەن بالانىڭ طاي، اوتكەن
قىس دىك جىيە كىم بولسى» سوزلەندەگى
صوڭى «ي» لىر سىيەنى.

بول جىرگە قوصومچەم مەن: «ي» لىر داوس-
دېستدارغە جارىتقەنەن دىسەنەن بىزەنەن آس، اوس،
اونور (—) علامەتلەرن بىزدە چارطى داوسدى
كەيىڭ بىلگىسى دىب ايتىغە بولامبەم؟
چاراب قازاق:

بىل (اوغۇ)، بارمى (بارو) آن (خىسرنلى دىس)
مەنەن اوصى «بىل، بارمى، آن» سوزلەرنىڭ
«ب، م، ا» خىرلارنى تەم تولق ايمەس، چارطى-
غىنە دىسەنەن چاراب طورغان علامەتلەر —
بىلگىلەردى.

ايكېچى - اوزمىز عرب حرفلارنى قىلدۇرۇپ
 آلۇب طورۇب اوزمىز دىكى نىسبەتلىك ئاتى
 سويلەنۇب كىلە جانقان «ص، ط» حرفلارنى
 جوق بار بىلگىلەرگە سۈيەنۇب طاستاى بىرۈمىز
 اوناىمىكەن؟ راس، باسقۇچى حرفلار دىكى اورتىنى
 قاراپ كەيىرەنۇب جۈملىسىگە سويلەنۇب
 كېتۈۋى بارغۇى. اويتكەن مەن اوندى
 حرفلار دىكى ئىككى تۈرلى بولۇپ ايسىتىلگەن
 دېسىلدى اۈچۈن عربلىرى ئىككى تۈرلى حرف
 طۈۋىپ ئۇيۇشۇپ جوق ايدى. بىراق
 اوندىلار دىكى ئىككى قەدەمى مەن جۈملىسى
 قۇيغاندۇرى بار.

«ص، ط» حرفلارنىڭ «س، ت» دېسىلدىن
 بۇ بولەك اوز آلدىنە عربلەر جۈملىسى
 مەم سەلتەنەتلى ئىچىلىرى (دېسىلدىن اورتى)
 بولغان ئىككىنچى، ھېچ بىر كېمەدى جوق بۇرۇن
 ئىچىلىرى سۈلەيپە جەۋىب تورمايىدە؟ مىثلا:
 سىز (مخاطب)، سىز (جازو)، سىز (كىيىم)،
 تون (سوزلۇ).

بۇغان قۇشۇمچە مىثال: «ص، ط» حرفلارنى
 «س، ت» دېسىلدىن مەن قىلغان ئىككى جۈملىسى
 جەۋىبگە جارايدى. نىسبەتلىك دېسەك: سىز
 (كىيىم)، سىز (لايدىن طوفتالو)، سىز (سوز
 اورتى)، سىز (نوس) دېيىپ بولارنىڭ اورتى
 لارنىدە ئىككى تۈرلى سويلەنۈۋى قىلىنغان،
 «س، ت» حرفلارنىڭ اورتىلىرىنىڭ ئىككىسىگە
 ئىچىلىرىدە مەم ئىككى تۈرلى دېسە مەن سويلەپ

نەدى مىثلا: سۈرە (قورت كېيىنە توغۇن اورتى)
 سىز (كىيىمەن ايت)، تون (سوزلۇب قاراپ)،
 تون (قاراڭغۇ).

مەن اوسىلەرگە قاراپ سىز دىكى قىلغان «س»،
 «ت» نىڭ بولغانى قىلغان «ص، ط» نىڭ بولۇپ
 ئىككىسى ئىككىسى. اگر «ص، ط» قىلدۇرۇپ
 قازاق قىلغانى كە توغۇن بولسا، سوزلۇغى
 «باس، طاس، آنا» دېيىپ جازلۇپ جۈملىسى
 سوزلۇر - «باس، طاس، آنا» دېيىپ باسۇرغە
 تورا كېلەدى.

اۈچىنچى - «ھ» دېسى، مەن بىلگەندە
 بىزنىڭ مىثال سوزلۇر مەدە بار كۆرۈندى: اۈ
 (قايىق باقە چارچانغان وقتىلى بىز دېمىس).
 بۇغان مىثال ايتۇپ «قىزى مىثال» نىڭ قارغە مەن
 تولىكى كىتابىمىدە كى مىثال اۈلەكەن جازىپ
 كۆرسەتەين:

اۈ! دېدى كۆرۈندە كۈن بار ايكەن
 جۈرۈچىمىز صرطان عاشق بۇاب اۈاب
 جە «آھا! آھا!» دېيىپ سىمىرىنى طوفتالو
 اۈچۈن قۇيغان دېسە مەم بىر اۈەسە?
 بۇ اورتىقە قۇشۇمچە مىثال: «ھ» قازاق قىلغان
 سىز اورتى مەن باسلىسۇن دېمەن. چۈنكى
 «آ» دېيىپ جازۇدىن «ھ»، «اۈ» دىن «ھىج»
 «آمان» دىن «ھامان» دېيىپ جازۇلار مەم
 تۈرۈنۈپ كەلەسە؟ نىسبەتلىك دېسەك: سىز بولايچە
 جازۇغە بارچە تۈرك بالاسىنىڭ ئىككىسى تۈرۈنۈپ
 قىلغان، بولايچە «ھ» مەن جازغان سوزلارگە
 تۈرۈنۈپ كەلەن بىر قازاق بالاسى بولمىس دېيىپ بىلەن.

ئە «ايچ» نىڭ ئاڭىد مەناسى مەنەن قورساق
مەناسىنىڭ قابىسى ايگەندىگىن بىلەن ئالماۋچىلار غەموم
تۈرك بالاسىدە تۈگۈل، ھىتى قازاق بالاسىنىڭ
اوزىندەدە كۈپ تابلار او دېمەن.

بولاردى جاي بىر ئولگى اوچون جازدم:
بولماسە «ھ» نىڭ كېرەك اورنلىرى طولوب جاطر.
احمد جانتالېن.

غزىتەلردىن:

مثال بولوغە جازارلىق بىر مەكتەب

مثال بولوغە جازارلىق بول مەكتەب، قازان شېئىرى
خەمىلى سوداگر سەلىمان افەندى آيىطفى دىڭ
خاتىرىنىڭ قاراماننىدە بولغان قىزلىر مەكتىبى.

بول مەكتەب خاۋىردە ۵ بولم، تۈرتەۋى ابتىدائى
بىرەۋى رشدى. بول مەكتەبە باستاب اسلام
دىنى ھەم تۈركچە روسچە جافىسى اوفوتلۇب
اونىڭ اوستىنە مەكتەپنىڭ ايگىچى بولمەن باستاب
آبالدارغە لايىقىدى قول ھەنار يىدە اوبىرەتلەدى.

اوتكەن قىس بول مەكتەبە ايگىچى جۈز ھەمالى قىز
اوقۇب امتىجان بىرۈندى. كىرۈپ تەماشى قىلىۋ
چىلار قىز بالالارنىڭ اوز قولىدارى مەنەن استە.

گەن قىز بول اسەدەرەنە طاك قالىسىمىدى. قىزىل
ھىرى آدم بالاسى اوچون كېمەيە بىتىن طار.
سەلىمان بىر ئايلىق. ئەكە چىچەننىڭ قولىدەغى
مال ياكە بانكەلەردەگى مالدارغە سېتىم آت.
آل ايندى قولى اس بىلە نوغون آدمىدارنىڭ
آلتىداغى كېرەكلىرى ئەرەزلىگەن دېمەن.

آيتوغە بولادى. ھەنرىز ايگەكلىرىنىڭ بول
كونىدە قېيىن كۈيگە تۈسكەندىكەرى ھىر
كەڭگە بىلىگى. جىيىرە اوطىز جىلدارىن ھوڭ
بول كۈي آبالدارمىزنىڭ باسپىندەدە نوسەبىدى
دېمەن آيتوغە بولمايدى. ھونىڭ اوچون قىز
بالالارغە دېغى مەنەن بىرگە قول اسەن اوبىرەت
چامە كېلىگەنچە اولارنىڭ آلتىداغى كۈندەن
ايسكەرەگە ئېيىس. ھول سېيىدى بول سىقلىدى
مەكتەپدار مەسلماندار طورا طوغون شەھەرلەرنىڭ
ھەر قابىسى سىندە تېتى بىر بىردىن ايمەس بىر
نېچەدىن ھالغۇغە ئېيىتى.

«شورا»

شاكرىلار جايىنان

آدم بالاسى بېس ساڭلاۋ مېن ھەفەنداز.
ھانى اوچون ساڭلاۋدىن بوس بولماسا كېرەك.
آدم ساڭلاۋدىن بولسا اولتەنە خەمدى
كورسەتەدى.

اۋى كۈنگى قازاق شاكرىلارنىدە ساڭلاۋ
نەسارما؟ - ھىر ايت، اۋتاغاسى اولار جاس;
بويغە جىتىكەن ھوڭ - جىگە بولغان ھوڭ
اچىلغۇ خەمدى كورسەتەر.

ئەزىز بىزگە خەمدىنىڭ نەكېرەگى بار؟
خەلقمىز اويقتاب جانتىر، ئەبدىن اويقىمىزدى
فاندېر بولۇپ طورغان ھوڭ، اچىلغۇ مەنەن
آرتىزغە قاراپ، ايسىمىزدى جىيۈپ، نىرى ايگەن.
دېمەن بىلىپ، كېرەك نىرسەلەردى ھونىدە
جىبارمىز.

خاننىڭ تېيىۋوي «طاۋى» جىلى، «سېنى» صوغىسى «ايت» جىلى بولغان ئاتارلار كىيىن شەھەر
 «تەڭرى» جىلى ئالغان. «كولىكوف» صوغىسى مېچەن جىلى بولغان. قازاق خالىي ابو الغېردىڭ
 روسىيغا باغنىغا ئانط بېرىگەن جىلى «ألو» جىلى بولغان.
 بېيەرمىز مېھمەت (ع، س) بارىش جىلى بولغان، مېھمەت مېھمەت گە «قوبان» جىلى كۆچكەن.
 آلپىس اۋچ مۇھەممەت يەنى بارىش جىلى دىنيادان قايتقان بولادى.

«املا» مەسىلىسى بىزدىكى مۇسلمان خەلقى

اۋچون اۋتە كېرەكتىدە مەسىلە: اۋتە نەزكەم
 قېيىندا مەسىلە: بول مەسىلەنى آچماق بىر اېڭماق.
 لاماق اۋچون تۈركى - مۇسلمان دىنياسىندا بىر
 ئېزا عالم - بىلگەرلەر اۋى جورگىز بېيەتتەن بىر
 خاۋەر. بول مەسىلەنى جورۇق فابىداسىنا قولايلى
 ايتىپ آچماق دېگەندە، ايتە مەنى مۇسلمانچا مە
 جاڭا اۋچولارغا چىتىلگەن، تۈركى جورۇقنىڭ
 تۈركى - تۈركى. اۋرونداقى تىلەرگە آشتا،
 علم پېدا گوگىدان طۋاق خېرى بار، فېلۋاك
 (ئەل علمىن بۇچى) آدمالار كېرەك.

ياۋروپا جورۇقدارىنىڭ اول جۈلدە خدمەت
 ايتەن «آكادېمىيە ناۋوكلارى بار. اۋچان
 چىلەن بولغان آدمالار اۋزىلەرنە نېستى مەسىلەنى
 ئاراۋچى چىن بىلمەيەسى چىتىك آدمالار، سۈنك
 اۋچون «آكادېمىيە ناۋوكلار» دىڭ ھەر بىر ئويلاپ
 خەرقانى جورۇق ماقۇل بولادى. بىزدە اۋندايلا
 چوق: جورۇدا بولۇۋىدا گەم.

«املا» مەسىلىسى اېڭى تۈرگە آيرىلادى.
 بىر تۈرى آدماننىڭ اۋزىنان چىققان داۋسقا
 ھەرق بىلگەن: روسچا ايتقاندا «الفابېت»
 - مۇسلمانچە - «الفبا» جاساۋ. اېڭى تۈرى
 سول بىلگەن: ھەرلەردى ئالاي جازو (تۈزۈ
 جازو (правильное) باستاۋى ھەرق باكى

املا مەسىلىسى

بىزدىڭ قازاقنىڭ «باسپا سوز» طۋوسى
 مەنەن قولغا ئالغان مەسىلەنىڭ بىرەۋى «املا»
 مەسىلىسى. بول مەسىلە طۋورالى بىر سېرالار اۋز
 اۋچىنداڭى فېكرن ايتىدى: بىر سېرالارى «ايتىپ
 فالار» بولماق دېپ اۋسكەدە كىسى. سۈيىت
 قازاق جورۇقى اۋچون آرنالغان بىر قاتار «الفبا»
 كىتابلارى باستۇرۇپ ئارانلىدى. املا مەسىلىسى
 تۈركى بولسەن، «الفبا» كىتابلارى تۈركى بول-
 سەن بىر آرز سۈزلەر مۇتەۋەپپەق جازىلىدى.

بىزدەن «املا» تۈراسىدا «بىزدىڭ فېكرىز
 قالاي؟» دېپ اۋز اېڭى سۈزۈچىلەردە، خە
 آرنى سۈزۈچىلەردە كۆپ، بىراق بولاردىڭ ھېچ
 بىرەۋىنە «فالەن» دېپ اچىق جۈلە بىرە قوبۇل
 چوق ايدىم: سېب «ھەر اۋس چىيەرىنەن فور-
 فادى» دېگەن ايدى: جەنە طۋاقى مەسىلە آچلا-
 نوس سەن، اۋرگە آشتاۋىچى اۋرەن چوقى قۇي
 دېگەن ايدى.

ايدى «عالىيە» شاكرەتلىرىنىڭ جازغان
 خەتلىدىكى اۋندولەرنى بويىنچا «املا» خەتلىدى
 اېڭى: اۋز سۈز ايتىۋى نېست كۆرۈپ بول
 كېڭەيتىدى جازب اۋطرىن. سۈزۈم بىرەۋگە اۋتار
 بىرەۋگە اۋناماس: اۋنامان جىيەن كۆرەتەر
 دېپ اۋداتنى اۋچولارمىزدان اۋمەت ايتەن.

بیت ۵۶	آی قاپ	نومر ۴
شریعت حکملرن بلوگه اسلام دینجه عمل قلوغا بوچدی مژ. اسلام دینجه عمل قلو اوچون بڑ «قرآن» اوغوغا اویره نوگه مندهندی مژ؛ سونك اوچون بڑ اوزمگه آرناب املا نوزمه گهنده سول اسلام دینن اویره نوده آلستانلاری املا فولدانباووم کیرهك. بالالارمزدینی روحدا تربیه آلسن. جورطدك بهرینك بردهی بالالارن زور مدرسهلرگه جبهرب اسلام علمن توگهل اوغوغا فرستی بولا قویمایدی؛ هر قاطاولاری بالالارن تیزرهك حکومت مکتبه بیردهی؛ هر قاطاولاری نمازلرن طائب، جازو - مزه بل توغن بولغانسولک اوی چاروالقا آینالدرادی؛ سونك اوچون ده بالالارمزدك جاسداناق دین علمنا نوسنب قرآن اوغوغا اویره نووی عرب حرفلارینا جاطدیقولاری نییس. فازانها «القا» جازوچیلار اوصی جاغن اوننه ایسکهر و کیرهك. اوصی کونگی فالیدا حکومت مکتبلریندا اوقب جورگهن فازاق شا کردلهرینك کوباق بول آپطاهان فالیقا کیلب چینهیدی. آرالاریندا قران آیتنان ایکی جول فوسب اوفی آلمایندلریدا طواب جاطر بول بر. ایکتنی حرف خاکا «القا» جورطدی قوصوغادا، آبروغادا سبکهر بو گهنانقنان بزدك طوطقان چرمز باسقا نورکی بالالارینك حرفلارن اوزاققاپ بولمب کینهسکه نییس؛ آطالارمز «سایاق جورمهك طاباق جبرسن» دیدی غوی. بڑ اوزمزدان، اوزمز کوچمیلی اوسیمزدی نیچه نورلی بولط فایطاب نورغان برغای بڑ. بورنی آطالارمزدن فالان اولگی اونیکه مز جوق اوج جوز میلیون مسلمان جورگهن جولدی طاسناب جاکادان جول صلامز	دیب آزابانومز کیلسدی اس بولب طابلباس اس قلب چقارادا آلماس بڑ نیده بولسه بڑدهن کوری مدنیت دنیاسنا بوزن آیباق باسقان، بڑدهن کوری اوپاوراق دیندهس - فانداسمز نوغای جورطنان آلس جورمهك. صولار منه ن اورانداسب بڑمگه برمز چلیر بیر سبب برگه فیملداتی. القا جازوچی لارمز اوصی ایکی نورلی جوسباردی نسانا قلب سول ایکی نورلی جوصقا لایقی ایتم «القا» کتابلرن چقارو، «املا» چورس جازوکرین روتدولاری کیرهك او - صولاردی آسدهب چقارغا چاماس کیلمگهن طلب که رار قلما چارماس سرب بولماسا قاص جاسابهن دیب کوز چقارب آلودك «کیبی کیلب جورمز» اوچچی بالالارغا آرناب اوفو کتابلری جازالغاندا، اوندا جازالغان سوزلر کتکسدر فازاق خاقیقک فالیما چارامستی بالانها سستی اونیکه کورسهنهتی کتکسدر بولس. فانداسی سیکدی ضلری باراو دیکهندهی گهنندی کتک - سلهر جالماسن. بزدك نورکی جورطیک باسقا جورطدی ایلمکنهوگه (погражать) قومار بر مالسی بارمونیسندادا زور خطاق بارما دیب نوسمهمن؛ اونیکه مژ جورطدك روحی - طبیعتی - قانی اوز آلدینا بولادی. دیننك باسقالی بول روح طبیعت - قالب باسقالن طافدا آلستانهقرایدی. سونك اوچون باسقا جورندان اونیکه - اولگی آلماندادا کوزدی جومب قولغانی نوسمه صونی آلا بیرمهی فازاق جورطیک روحننا - طبیعتنه فالینا کتکسدری اسلام دینینا موافق بولغان	

VI . KAYNAKLAR

VI.KAYNAKLAR

JUMALİYEV,K. , Kazak Edebiyatının Tarihi , 1960 , Almatı , Kazak SSR
Ğılım Akademiyasının baspası.

AWEZOV , Muhtar . , Folklor Yazıları , 1997 , Ankara.

NARINBETOV, A. , Kazak Sovyet Edebiyatı ,1970 , Almatı.

BADEĞÜL, Musa . ,Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesinin Söz
Dizimi Bakımından Karşılaştırılması (Tez), 2004.

ALPARGU, Mehmet. , Yeniçağ'da Kazak Türkleri , 1996 , Ankara.

TOGAN , Ahmet Zeki Velidi . , Umumi Türk Tarihine Giriş , 1946, İstanbul.

TOGAN , Ahmet Zeki Velidi ., Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,
1981 , İstanbul.

ERGİN, Muharrem . , Türk Dil Bilgisi , 1962 , İstanbul.

ORALTAY ,Hasan . , Kazak Türkleri , 1976 , İstanbul.

AUELBEKOVA, Şınar . , 1890- 1930 Yılları Arasında Kazakça Yayınlarda Dil
ile İlgili Görüşler , 2003 , Ankara.

Aykap Dergisi. , Bilkent Üniversitesi (Norman Pub.NewYork.N.Y.1993)
microfilm .

TAMİR ,Ferhat . , Mağcan Cumabayef Ölenderi , 1993 , Ankara.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri. , Eski Türkiye Türkçesi , 1994, İstanbul , Enderun Kitabevi .

ADİLOĞLU , Adilhan . , “Kitâbü Mürşidi’n –Nisâ” , 2005 , Ankara , Yüksek Lisans Tezi .

SÜBHANBERDİNA Ü . , DEVİMOV S. , Aykap , Almatı , 1995 , Kazak Enstsiklopediyası Bas Redaktsiyası .

KOÇ Kenan . , BAYNİYAZOV Ayabek ., BAŞKAPAN Vehbi . , Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü , 2003 , Ankara , Akçağ Yayınları .

ORALTAY Hasan , YÜCE Nuri , PINAR Saadet . , Kazak Türkçesi Sözlüğü (Tercüme) , Türk Dünyası Araştırma Yayını , No: 8 .

FERHAT Tamir ., Kazak Türkleri Edebiyatı , Türk Dünyası El Kitabı , 4. Cilt , 1998 , Ankara .